

Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі

**Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университеті**

Егенисова А.Қ.

Психология

Ақтау - 2010

E28
ОӘЖ 159
ББК 88

Пікір жазғандар:

Аренова А.Х. – Педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Иманғалиева Н.Т. – Психология ғылымдарының кандидаты

Егенисова А.Қ.

Психология: Оқу құралы. А.Қ.Егенисова

Ақтау, 2010, - 185 бет

ISBN 978-601-226-068-7

Қазіргі таңда еліміздің әлемдік-мәдени білім беру кеңістігіне енуі, ғылым мен білім беру жүйесінің дамуының қазіргі бағыттары мен тенденциялары – мамандарды даярлауда психологиялық білім беру жүйесінің мақсат, міндеттері мен мазмұнын қайта қарауды қажет етеді.

Ғасырлар бойы адам көптеген ғылымдардың зерттеу пәні болып табылады. Әлеуметтік, экономикалық, саяси өзгерістерге байланысты адамды зерттеуде психология ғылымы да өзіндік орнын ала бастады. Осыған орай, елімізде туындаған объективтік жағдайларға байланысты қазіргі кезеңде жоғары оқу орындарындағы барлық мамандықтар үшін психологиялық білім жан жақты және толық меңгерілуі қажет. Сол себепті, оқу құралы қоғам талабына сай орындалған және жоғары оқу орындарының сұранысынан шығып отыр.

Оқу құралында психология ғылымының жалпы мәселелері, тұлға және қарым-қатынас, іс-әрекет, психикалық процестер, психикалық құбылыстар мен қасиеттер сипатталынады. Бұл оқу құралын магистранттарға, студенттерге және оқытушыларға пайдалануға болады.

ОӘЖ 159.9

ББК 88

Баспаға Абай атындағы Қазақ ҰПУ-нің жанындағы «Білім» тобындағы мамандықтар бойынша оқу-әдістемелік секциясы және ҚР БҒМ Республикалық оқу-әдістемелік Кеңесі ұсынған.

Хаттама №12 27.05.2010ж.

ISBN 978-601-226-068-7

© Егенисова А.Қ., 2010

Алғы сөз

Психология курсының мақсаты: болашақ мамандардың негізгі психологиялық ұғымдар бойынша ғылыми-теориялық көзқарастарын қалыптастыру; психологиялық ғылыми туралы түсініктерді дамыту.

Пәннің міндеті:

- жаратылыстану және гуманитарлық пән ретінде психологияны ашу;
- субъектінің іс-әрекеті, танымы және қарым-қатынасы ретінде адамды психологиялық тұрғыдан талдау;
- негізгі психологиялық ұғымдар, оның анықтамаларымен таныстыру және олардың мазмұны мен мәнін түсіну;
- оқу-танымдық іс-әрекет барысында алған білімдерді өз бетінше пайдалану;
- болашақ практикалық іс-әрекетінде психологиялық білімдерді қолдану.

«Психология» пәнін оқу орта мектепте жантану, әдептану сабақтары бойынша алған білімдерге негізделеді. Психология пән аралық байланыстармен, яғни философиямен, педагогикамен, психологияның басқа да салаларымен тығыз байланысып жатады.

Психология пәні - өзінің даму тарихы, зерттеу әдістері бар. Жалпы психологияның пәніне сондай-ақ психология ғылымдарының методологиялық мәселелері, оның өз құрылғылары мен пән аралық байланыстары да кіреді.

Зерттеудің жаңа әдістерін жасау, құрылымдарды зерттеу: табиғи және жасанды (лабораториялық) жағдайларда адамның психикалық процестерінің дамуы мен жынысын зерттеу іс-әрекетін: қоғамдық мінез-құлықтың және тіршіліктің субъектісі болып табылатын адамның жеке басының дамуын, құрылымдарының заңдылықтарын табу, психологиялық ғылымдардың теориялық және фактілер қорын жалпылау жатады.

1 дәріс: Психология пәні, салалары және даму тарихы

Жоспар:

- 1. Психология пәні және оның міндеттері**
- 2. Психология ғылымының даму тарихы**
- 3. Психология ғылымының басқа ғылымдармен байланысы, салалары**

1. Психология пәні және оның міндеттері.

Психология психикалық құбылыстардың пайда болу және қалыптасу заңдылықтарын зерттейтін, яғни адамдардың жан-жүйесін зерттейтін сан-салалы ғылым. Психологияның ерте заманнан бері келе жатқан ғылым, мұның даму тарихына екі жарым мыңдай жылдай болды. Оның дүниеге тұңғыш келген жері ежелгі Грекия.

Психология атауы «псюхе»-қазақ тілінде «жан», «логос»- «ілім», «ұғым», «ой» деген гректің екі сөзінен тұрады. Психика объективті дүниенің субъективті бейнесі. Психикалық құбылыстар бізді қоршап тұрған сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының мидағы бейнесі. Олар (түйсік, ой, елес, сезім, қабілет, мінез, т.б.) көпшілігімізге мәлім, тілімізде жиі кездесетін ұғымдар. Осылардың бәрін ғылыми тұрғыда психология ғылымы зерттейді.

Психологияның зерттеу пәнінің негізіне, адам болмысының табиғаты психикалық құбылыстары, процестері, қасиеттері кіреді. Адам дамуының заңдылықтары және оның ерекшеліктері туралы ғылыми ілімдердің жүйесі жалпы қоғамның дамуы үшін қажет. Қазіргі кезеңде өндіріс, ғылым, медицина, өнер, оқу, ойын, спорт салаларындағы бірде-бір әрекет психологиялық заңдылықтарды түсініп, танып, білмей тиімді орындалуы мүмкін емес. Адам әр түрлі ғылым тұрғысынан жан-жақты зерттелетін объект. Солардың ішінде гуманитарлық ғылымдар әлеуметтік процестерді зерттеген кезде психологиялық факторларды ескереді. С.Л.Рубинштейн өзінің «жалпы психология негіздері» еңбегінде «Психология зерттеуіндегі ерекше құбылыстар ауқымы анық көрінеді – олар біздің сезімдеріміз бен ойларымыз, қабылдауларымыз бен түйсінулеріміз, ықылас-ниеттеріміз және т.б. жатады...»

Ерте заманда пайда болып, ғасырлар бойы соқыр сенім нанымдар мен кейбір зиялылардың көзқарастарында насихатталып келген түсінік бойынша жан ерекше, тәннен бөлек жасайтын құбылыс және адамда тәннен тәуелсіз «жан» болады. Мәңгі бақи жасайтын жан адамның барлық психикалық тіршілігінің (ойының, сезімінің, еркінің) иесі де, себепшісі де. Жан туралы жалған түсініктің қалыптасуына алғашқы адамдардың табиғат сырларын дұрыс түсіне алмауы себеп болды. Олар дүниеде табиғатқа бағынбайтын, одан оқшау тұратын, ерекше бір сиқырлы күш бар, ал жан болатын болса, соның бір көрінісі, ұйқы кезінде ол денеден уақытша шығып кетеді де, адам оянған кезде айтып келеді, егер келмей қалса, адам өледі деп тұжырымдады. Осылайша, психикалық процестер, қалыптар мен қасиеттер ғылыми талдауға түсіп, зерттелгенге дейін адамдардың бір-бірі жайлы қарапайым түсініктер мен ұғымдар жинақтала берді. Қазіргі заман психология теориялары мен психология салаларының бастаулары осы өмір тәжірибесі мен атадан балаға ұрпаққа жеткен рухани мұрадан келіп шығады.

Психология ғылымындағы күрделі міндеттердің бірі – заңдылықты сипатқа ие байланыстар мен қатынастарды көре білу. Психикалық әрекеттің даму барысындағы оның заңдылықтарын оқытып – үйрету психологияның негізгі міндеті болып табылады. Соңғы жылдары психологиялық зертеулер айтарлықтай ұлғайып, жаңа ғылыми бағыттар мен пәндер пайда болды. Психология ғылымының жаңа болжамдар мен тұжырымдамалар пайда болып, психология жаңа тәжірибелік мәліметтермен толысуда.

Психология ғылымын зерттеу нәтижелері бұл пәннің барлық салалары мен тармақтарын дамытып отырудың іргетасы болып есептеледі. Сондықтан бұл пәнді оқып меңгеруде мынандай негізгі екі бөлімін қарастырамыз:

1) *психикалық процестер;*

2) *психикалық қасиетте;*

3) *психикалық қалып.*

1) Психикалық процестер: түйсік, қабылдау, зейін, ойлау мен сөйлеу, қиял және елес, ес;

2) Психикалық қасиеттер: сезім және эмоция, ерік, темперамент, мінез, қабілет.

3) Психикалық қалып: адамның түрлі көңіл күйінің (зерігу, үрейлену, абыржу, ашулану, қуану) т.б. компоненттері.

Сонымен, психология – психикалық құбылыстардың, пайда болу, қалыптасу заңдылықтарын және механизмдерін зерттейтін ғылым.

Психология алдында тұрған теориялық және тәжірибелік міндеттердің көпшілігіне байланысты қазіргі уақыттағы психология ғылымы қарқынды даму үстінде. Психикалық әрекеттің даму барысындағы оның заңдылықтарын оқытып - үйрету психологияның негізгі міндеті болып табылады.

Психология зерттейтін құбылыстар аумағы өте кең. Ол күрделілік деңгейі әр түрлі - сезім мүшелеріне әсер ететін объектінің жеке түрлерінің қарапайым айырмашылығынан бастап тұлғаның мотивтік күресіне дейін болатын адамның күйлері мен қасиеттерін, процестерді қамтиды. Зерттелетін құбылыстар мен олардың байланыстарын жалпы және дерексіз сипаттау - теория болады деп көпшілік санайтынын ерекше атап айтқан жөн. Алайда мұнымен теориялық жұмыс бітпейді, сондай-ақ бұған жиналған білімдерді салыстыру мен интеграциялау да, оларды жүйелеу де және т.б. кіреді. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты болып зерттелетін құбылыстардың мағынасын ашу саналады. Осыған байланысты әдіснамалық мәселелер пайда болады.

Психологияның төмендегідей негізгі дәрежелері бөлініп айтылған: бейнелеу дәрежесі, әрекет дәрежесі, тұлға дәрежесі, қарым-қатынас дәрежесі, сондай-ақ жалпыламалық деңгейі бойынша дәрежеге тенелетін ұғымдар бұл "элеуметтік" және "биологиялық" ұғымдар. Адамның элеуметтік және табиғи қасиеттерінің объективтік байланыстарын, элеуметтік және биологиялық детерминанттарының даму барысындағы қатынасын анықтау-ғылымның күрделі міндеттерінің бірін білдіреді.

Алдыңғы онжылдықтардағы психология пәнінің теориясы басым болғаны белгілі. Оның қазіргі уақыттағы қоғам өміріндегі ролі қарқынды түрде өзгерген. Ол өнеркәсіптегі, мемлекеттік басқарудағы, медицинадағы,

мәдениеттегі, спорттағы, білім беру жүйесіндегі және т.б. ерекше кәсіби практикалық әрекеттің аумағына айналуға. Психологиялық ғылымды практикалық міндеттерді шешуге енгізу, оның теориясының даму жағдайларын да маңызды өзгеріске ұшыратады.

Халық ағарту жүйесінің барлық салаларында (мектепке дейінгі білім беру, орта, жалпы білім беру мектебі, арнайы орта білім беру, жоғары мектеп) психологияға тиісті мәселелер туады. Психикалық құбылыстардың жүйесін түгелдей дерлік - тұлғаның қарапайым сезінулерінен бастап, психикалық қасиеттеріне дейін зерттеу олар бағынатын объективтік заңдылықтарды ашуға бағытталған. Бұл зерттеудің ғылыми негізін жасаудағы, қоғамдық мәселені шешудегі, оқу және тәрбие ұйымдарын жетілдірудегі маңызы зор.

2. Психология ғылымының даму тарихы.

Ғылым ретінде психология нені сипаттайды? Оның ғылыми ілімдеріне не кіреді? Бұл сұрақтарға жауапты психология ғылымының тарихынан іздеп, психологияны әр даму кезеңіне орай өзінің зерттеу пәніне деген көзқарасының өзгеретінін байқау қажет. Психология өте ертеден келе жатқан ғылым салаларының бірі, бірақ жеке ғылым ретінде дамығанына бір ғасырдай уақыт болды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында, белгілі психолог Г.Эббингауз психологияны тарихы алды ұлан ғайыр, ал тарихы қысқа-, деген болатын. Психология ғылымының даму тарихы 2- кезеңге бөлінеді. Оның біріншісі 2500 жылға созылған, ежелгі гректің ғалымы Аристотель есімімен байланысты. 2500 жылға созылған осы кезеңде психология басқа ғылымдармен (философия, медицина, әдебиеттану, жаратылыстану т.б.) аралас дамыды. Оның 2-ші тарихы 1879 жылдан басталады. Осы жылы неміс ғалымы В.Вундт Лейпцигте тұңғыш лаборатория ұйымдастырып, дербес эксперименттік ғылым болуына себепкер болды.

Капитализмнің пайда болып дами бастауы, әсіресе, жаратылыстану ғылымдарының өрістеп алға басуына себепші болды. Ғылым атаулы тұрмыспен байланысы, тәжірибелі ғылымдарға айнала бастады. Осындай тәжірибелі ғылымдарға негіз салған ағылшынның белгілі философы Ф.Бэкон болды. Орта ғасырдағы схоластикалық әдістерге қарсы шығып, Ф.Бэкон ғылымда индуктивтік әдісті дамытты. Бұл әдіс бойынша дүниетану, оны зерттеу жолы жай құбылыстардан күрделіге, оңайдан – қиынға, жақыннан-алысқа, деректен – дерексіздерге көшіп отыру керек. Бұл әдіс жаратылыстану ғылымдарын дамытуға ерекше әсер етті. Жаңадан бас көтеріп экономикада өз орнын ала бастаған буржуазия тобы, өздерінің өндіріс орнындағы жұмысшылардың психологиясын біліп, оларға ықпалын жүргізіп, билеп, басқарып отыру үшін, адамдардың ақиқаттық, нақты реалдық, психологиялық процестерін зерттеуді керек қылды. Буржуазияның осынау мақсаттарын орындауға империялық психологияның аренаға шығып дами бастауы қолайлы болды. Бұл психология Ф.Бэконның империкалық философиясына негізделді. Ф.Бэкон тек жаратылыстану ғылымдарын емес, философия, психология ғылымдарын да схоластикадан арылтып, оларды тұрмысқа, өмірге үйлестіріп, ғылыми түрде дамуға негіз салды. К.Маркс Ф.Бэконның материалистік философиясына жоғары баға беріп, оны ағылшын материалистерінің атасы деп атады. Ф.Бэкон

әдейілеп психология ғылымы мен шұғылданбаса да, эмпериялық психологияның негізін салса да, оны толық дамыта алмады.

Эмпериялық философияның принциптерін психология ғылымын ағылшынның келесі ғылымы Джон Локк (1632-1704) таратып, әрмен қарай дамыта бастайды. Психологияда метафизикалық, схоластикалық, құрғақ әдістерге шабуыл жасалып, нақтылы білімдерге көшу мәселесі қолға алынды.

Дж.Локк эмпериялық психологияның, философияның теориялық негіздерін белгіледі. Ол өзінің философия-психологиялық концепциясында сенсуалистік көзқарасты дамытады. Бұл көзқарас бойынша психика нәсіл арқылы берілмейді. Адам туғанда оның психикаы – *табула расса (таза тақта)* есебінде болады. Елестеуден сыртқы дүниеден келіп бірте-бірте сананы толтырады; елестеулердің бұлағы (негізі) түйсіктер, сыртқы дүниенің әсерлерін түсіну арқылы ғана елестеулер пайда болады. Дж. Локк «негізгі принципке білімдердің және идеялардың сезімді дүниеден пайда болуына» толық түрде түсінік берді. Бірақ сыртқы және ішкі тәжірибелерді ажыратуда Дж.Локк дуалистік философияның жолына түсті. Ол өзінің «сыртқы тәжірибесін» дәлелдеуде - материалист, «ішкі тәжірибесін» дәлелдеуде – идеялист болып көрінеді. Оның ұғымынша, біз сыртқы тәжірибе арқылы ғана дүниедегі заттарды сезім мүшелерімізбен түсіну, қабылдау арқылы ғана танимыз, онсыз сыртқы дүниеден ешбір мағлұмат ала алмаймыз.

Дж. Локктың айтуынша, біздің біліміміз заттар туралы білім емес, тек қана заттардың елестеулері туралы білім. Ақиқаттың сыртқы дүниесінің біздің санамызға сәуле түсіруі емес, елестеулер мен ұғымдардың бір-бірімен келісімі. Бұл айтылғандардан Локктың сенсуализмі дуалистік философияға негізделгенін, оның «сыртқы тәжірибесі» идеализмге негізделгенін көруге болады. Эмперикалық психологияның белгілі ірі ғалымдарының бірі, ағылшын философы және психологы Давид Юм (1771-1776) ассоциациялық эмперикалық психологияға негіз салды. Кейіннен психологияның бұл ағымын Милл, Спенсер т.б. дамытты. Юм адамның өте күрделі диалектикалық жолмен дамитын санасын механистік жай элементтерге, түйсіктерге және олардың көшірмесін елестеулерге бөлді. Оның ұғымынша, адамның күрделі психикалық әрекеттері, қылығы осы элементтердің жай қосындысынан ғана, елестеулердің бір-бірімен жай байланысуынан ғана құралады.

Гартли мен Пристли деген оқымыстылар эмперикалық ассоциативтік психологияның материалистік ағымын дамытты. Бұлардың пікірінше ассоциациялық байланыстар Юм айтқандай елестеулерде емес, мидың өзінде болады; әсер етуші қоздырғыштар мидың түрлі салаларын қоздырып, бір-бірімен байланысып отырады, кейіннен мидың бір жүйесі қозса еріксізден-еріксіз ассоциация арқылы мидың басқа салалары да қозады.

Өткен ғасырдың орта шенінде көп табыстарға жетіп, өршіп алға басқан табиғат ғылымдары психология ғылымына зор әсер етті. Табиғат ғылымдарында қолданылатын тәжірибе жасау әдістері психология ғылымына да ене бастады. Психология бара бара өзінің зерттеулерінде дәл ақпараттарды пайдаланылатын тәжірибелік әдістерді қолдана бастады. Эмперикалық психологияның өзінде-ақ кейбір психологтар, әсіресе, Вундт пен Джемс

ассоциативтік психологияның шыли өрескел жетімсіздіктері мен қателеріне қарсы шыға бастады. Вундт – заттарды қабылдау – түйсіктері мен елестеу – тездің жай ғана қосындысы, шумағы емес екендігін, перцепция мен апперцепцияны өндіріп отыратын өте күрделі психикалық процесс екендігін айтты. Джемс – сана әрекеттерінің сыртқы ақиқаттық дүниеден айрықша өзгешеліктеріне көбірек көңіл бөлді; психикалық әрекеттердің өне бойы өзгеріп, бір қалыптан екінші қалыпқа ауысып, толқып отыратын «сана ағымы» екендігін айтты. Әйткенмен, бұлар ассоциативтік психологияға ашық қарсы тұрып, оның қателерін түгел көрсете алмады. Эмпирикалық психологияның мынадай қателері болды:

1. Психология ғылымын «психика құбылыстары», «сана құбылыстары» ғылымы есебінде түсініп, психиканы сыртқы дүниенің санадағы сәулесі есебінде қарамай, жалғыз іштен шығатын әрекет дей білуі. Эмпирикалық психология идеалистік психология болды.
2. Психика сыртқы дүниенің әсерсіз өзінен-өзі іштен пайда болып, өз бетімен дамиды деген ұғымға сүйеніп, әрбір адамның өзін-өзі байқау әдісін психологияның негізгі әдісі деп білу. Әр адам өзінің ғана психикалық әрекеттерін біле алады, басқа адамдардың психикалық әрекеттерін зерттеп білуге болмайды. Объективтік байқау әдісінің орны психологияда емес, философияда, физиологияда деген ұғымды жақтау. Психологияның бұл ағымы «эмпирикалық психология» делініп аталғанмен, эмпирияны объективтік түрде қарамай, әр адамның жеке өзін-өзі байқайтын субъективтік тәжірибесі деп түсінді.
3. Психикалық әрекеттерді механистік көзбен қарау. Адам жеке тұлға есебінде емес, тек қана бір-бірімен механистік түрде қосылған бөлшектер есебінде қаралған. Ол – сезімдердің жинағы сезімдердің бір түрі есебінде қаралған.
4. Адамның психикалық әрекеттерінің тарихта өзгеріп отыруының, адам баласының пайда болып, өсіп-дамып отыруын зерттемеді. Нақты тарихи жағдайларда тіршілік ететін адамдарды зерттемей, ешбір қоғамға тән емес, тарихта болмаған абстрактылы, дерексіз адамның психикалық әрекеттерімен шұғылданды.
5. Психофизикалық теорияға негізделу. Рухани әрекеттер мен физикалық әрекеттердің әрқайсысы өз алдына өмір сүреді, олардың әрқайсысы өз алдына болғанымен араларында байланыс бар, бір-біріне әсер етеді деген теорияны жақтайды.

Эмпирикалық психологияның қателерімен бірге олардың алға басқан жақтары да болды. Олар психология ғылымының дамып, алға кетуіне себептерін тигізді. Құрғақ оймен шұғылданып, дәлелсіз құрғақ қорытындылар шығарған ескі схоластикалық метафизика психологиясына қарсы, тәжірибелік әдістерді қолданып, психологияны тұрмысқа жақындатуға тәжірибелік ғылымға айналдыруға ұмтылды. Психология ғылымының мағлұматтары тәрбие жұмысында, медицинада, өнер жүйесінде, әдебиетте, өндіріс орындарында, түрлі еңбек салаларында т.б. жерлерде мейлінше мол қолданыла бастады.

19-ғасырдың 2-ші жартысынан бері қарай ғалымдар психикалық құбылыстарды (түйсік, қабылдау, ес, елес т.б.) эксперимент жүзінде әр-түрлі құрал-жабдықтың көмегімен зерттей бастады. Осы кезден бастап психология өз алдына дербес отау тігіп, тәжірибелік ғылым ретінде дами бастады.

Психиканы зерттеу және түсіндіру психология пәнінің қалыптасуының алғашқы кезеңі болады. Сонымен психология алғашқыда Жан туралы ғылым ретінде анықталды. Әр тарихи дәуірлерде ғалымдар ғалымдар бұл сөз мағынасын сан қилы түсіндірді. Психиканың мәніні байланысты көзқарастардың қалыптасуы және дамуы әрқашанда философияның өзекті мәселесі – материя мен сана, заттық және рухани болмыстардың ара қатынасына байланысты болған.

Осы мәселе төңірегінде бір-біріне қарама-қарсы бағыт материализм мен идеализмнің талас тартысына толы болды. Психикалық құбылыстарды идеалистік тұрғыдан түсінудің мәні психиканың материядан тыс, өз бетінше өмір сүретін болмыс ретінде қаралатындығында. Психика – тәнсіз, материясыз негіздің, «абсолютті рухтың», «идеяның» көрініс беруі-, дейді идеалистер. Материалистік түсінік бойынша психиканы материядан туындайтын, екінші құбылыс ретінде көрсетеді.

Идеалистік философия өкілдері материядан тәуелсіз еркше рухани бастаудың бар екендігін мойындайды, олар психикалық әрекетті материалдық, тумайтын, әрі өлмейтін жан түрінде қарастырады. Діннің пайда болуымен психика «о дүниемен» байланысты, көрінбейтін, әрі мәңгі жасайтын, тәннің екінші бір баламасы- рухтық зат деп танылды. Бар әлемнің бастаушысы идея, рух, сана, ал материя осылардан туындайды деп есептеген әр түрлі идеалистік бағыттар дамыды.

Психиканы адамның рухани өмірінің көрінісі және ол барлық материалдық табиғат бағынатын заңдарға бағынбайды деп қарастырған идеалисті философия, адам психикасын түсінудегі материалдық көзқарасты көптеген ғасырларға ығыстырды. Тек XVIII ғасырда психология ілімдерінің дамуының жаңа кезеңін бастады. Ол адамның ішкі мүшелері ғана емес, тіпті дене әрекетінің де психикаға қатысы жоқтығын көрсетті. Р.Декарт ғылымға бір мезгілде екі ұғымды енгізді. Сана және рефлекс. Бірақ ол өз ілімінде жан мен тәнді бір-біріне қарама-қарсы қойды да, өзара тәуелсіз екі болмыс – материя және рухтың жасайтынын уағыздады. Сондықтан психология тарихында бұл ілім «дуализм» (екі тарапты) деген атаққа ие болды.

Дуалистік ілімнің негізінде XIX ғасырда психологияда психофизикалық параллелизм (яғни психикалық және физикалық құбылыстар қатарлас өзара тәуелсіз, бірақ бірге деп тұжырымдайтын) деген идеалистік теория кеңінен тарады. Бұл бағыттың өкілдері – В.Вундт, Эббингауз, Спенсер, Рибо, Бине, Джемс және т.б.

Капитализмнің пайда болып дами бастауы, әсіресе, жаратылыстану ғылымдарының өрістеп алға басуына себепші болды Ғылым атаулы тұрмыспен байланысы, тәжірибелі ғылымдарға айнала бастады. Осындай тәжірибелі ғылымдарға негіз салған ағылшынның белгілі философия Бэкон болды. Орта ғасырдағы схоластикалық әдістерге қарсы шығып, Бэкон ғылымда индуктивтік

әдісті дамытты. Бұл әдіс бойынша дүниетану, оны зерттеу жолы жай құбылыстардан күрделіге, оңайдан – қиынға, жақыннан-алысқа, деректіден – дерексіздерге көшіп отыру керек. Бұл әдіс жаратылыстану ғылымдарын дамытуға ерекше әсер етті. Жанадан бас көтеріп эканомикада өз орнын ала бастаған буржуазия тобы, өздерінің өндіріс орнындағы жұмысшылардың психологиясын біліп, оларға ықпалын жүргізіп, билеп, басқарып отыру үшін, адамдардың ақиқаттық, нақты реалдық, психологиялық процестерін зерттеуді керек қылды. Буржуазияның осынау мақсаттарын орындауға эмпериялық психологияның аренаға шығып дами бастауы қолайлы болды. Бұл психология Бэконның эмперикалық философиясына негізделді. Ф.Бэкон тек жаратылыстану ғылымдарын емес, философия, психология ғылымдарын да схолостикадан арылтып, оларды тұрмысқа, өмірге үйлестіріп, ғылыми түрде дамуға негіз салды. К.Маркс Бэконның материалистік философиясына жоғары баға беріп, оны ағылшын материалистерінің атасы деп атады. Бэкон әдейілеп психология ғылымы мен шұғылданбаса да, эмпериялық психологияның негізін салса да, оны толық дамыта алмады.

Шамамен осы уақыттан бастап психология пәні туралы жаңа ұғымдар пайда бола бастады. Сезім, ойлау қабілеттерін сана деп атай бастады. Сонымен психика санаға теңестірілді. Жан психологиясының орнына сана психологиясы келді. Психиканың мазмұндарының орнына сананың ақиқаттық сипаттары зерттеле бастады. Бұрынғы психика туралы ғылыми есебінде көрінген психологияның орнына сана құбылыстарын зерттейтін психология бой көтерді. Сөйтіп, 18 ғасырдан бастап сананы зерттейтін «психикасыз психология» ғылыми сахнаға шықты.

Психологияның жеке ғылым ретінде қалыптасқан уақытынан басталатын дамуы, XIX ғасырдың екінші жартысындағы әр түрлі мақсаттағы зерттеулердің әр түрлі әдістерін пайдаланатын өзара ауыспалы теориялардың үздіксіз күресіне ұласты. Сананың құрылымының, мазмұнының және белсенділік деңгейінің әр түрлі сипатталуы – интерспективтік психология шеңберіндегі теориялар арасындағы негізгі айырмашылық болып саналады. Осы тұрғыдан идеалистік сана психологиясы өз зерттеулеріне 5 бағытта алып барды:

- сана элементтер теориясы, негізін салғандар В.Вундт және Э.Титченер;
- саналық әрекеттер психологиясы, Ф.Брентаноның есімімен байланысты;
- саналық ағым теориясы, У. Джемс негізін салған;
- дербес құрылым психологиясы, гештальтпсихология;
- Дительдің сипаттамалық психологиясы.

Осы кезде психологияда эксперименттік әдістің болуына қарамастан, бұл теориялардың бәріне тән ерекшелік – психикалық құбылыстардың мәнін түсіндіру ғана емес, тек қана суреттеп сипаттау болды. 1879 жылы В.Вундт Лейпцигте алғашқы экспериментальдық лабораторияны ұйымдастырды. Сана психологиясына эксперимент қою мүмкіндігі ашылды.

Диалектикалық материализм көзқарасы бойынша материя 1-ші кезекті субстрат (негіз), психиканың иесі ретінде қаралады; психика, сана – бұл 2-ші объективтік шындықтың мида бейнеленуі.

Сыртқы психикалық өмірсіз ішкі психикалық өмір бола алмайды. Яғни, өзінен тәуелсіз әрі тысқары объективтік шындықты психика, сана бейнелейді, бұл ұғынылған болмыс. Ақиқат болмаса, бейнелеу туралы айтудың мағынасы жоқ.

Бұл туралы ертедегі грек ойшылдарының бірі Демокрит сол кездің өзінде-ақ психикады (психиканы) оттың атомдарындай қозғалмалы қасиет деп түсіндіреді. Ол психиканың мәңгі еместігін, оның өсіп, өшіп отыратындығын айтып, материалистік тұжырым жасады. Сол заманның екінші бір ойшылы, идеалист Платон керісінше «психика мәңгі өлмейді, өшпейді»,- деп тұжырымдады.

Психикалық әрекетті осылайша екі түрлі көзқарас тұрғысынан түсіну, орта ғасырлар заманынан бермен қарай кең өріс ала бастады. Шығыстың ұлы ойшылы Әбу-насыр әл-Фараби дүние материядан құралады, ол жойылмайды, бір түрден екінші түрге көшіп, өзгере береді, психика денеден бұрын өмір сүрмейді, бір денеден екінші бір денеге барып орналаса алмайды деп материалистік тұрғыдан пайымдаса, батыс ойшылы Фома Аквинский психиканың мәңгі өлмейтіндігі, оның денеден бөлек өмір сүретіндігі жайлы пікірлерді дамытты. Психика дүниесінің сыры жайлы дәйекті материалистік пікірлерді қазақ ойшылдары да айтқан. Мұндай ой-пікірлер фольклорда, әсіресе, мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. Мысалы: «Тән ауырса, жан ауырады», «Тәні саудың жаны сау», «Тән өледі, демек жанда өледі». Жан бар жерде қаза бар» т.б. Ал, Асанқайғы, Шалкиіз, Жиёмбет, Ақтамберді, Бұқар, Шал, Дулат, Махамбет т.б. ақын-жыраулар мен ойшылдардың толғауларында ата-бабаларымыздың жан дүниесінің сырлары әр қырынан сөз болады.

3. Психология ғылымының басқа ғылымдармен байланысы, салалары.

Психология сан-салалы ғылым. Қазірде оның 40-қа жуық саласы бар. XIX ғасырдың екінші жартысына дейін психология философия ғылымының бір саласы болып келіп, жаратылыстану, медицина, әдебиеттану ғылымдарымен де сабақтасып, байланысып жатты. Психологияның қоғамдық ғылымдармен тарих, әдебиет, лингвистика, география, антропология, өнер ғылымдарымен де байланысы зор. Адам психологиясын жақсы білмейінше, оларға әсер етіп, жігерін қозғап, жүрек сезімдерін толғандыратын, көркем шығармалар туындату мүмкін емес деген.

XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған, психологияның жеке ғылымға айналуына, оның табиғи біліммен бірлесуі себеп болды. Бұған психологияға эксперименттік әдістің (Г.Фехнер) енгізілуін де жатқызуға болады. Психологиялық ілімдердің табиғи-ғылыми теориясын рефлекторлық құрайды (И.М. Сеченов, И.П. Павлов, сондай-ақ ірі физиологтардың еңбектері: А.А. Ухтомский, Л.А. Орбели, П.К. Анохин, Н.И. Красногорский, К.М. Быков, Н.А. Бернштейн, И.С. Бериташвили). Қазіргі кезеңдегі психологияның негізгі мәселелерін өңдеуге Ч. Дарвиннің эволюциялық идеялары үлкен ықпал етті. Олар тіршілік иесінің ортаның ауыспалы жағдайына бейімделуі кезіндегі психиканың ролін анықтауға, психикалық әрекеттің төменгі түрден жоғары түрге көтерілуінің мағынасын түсіндіруге мүмкіндік берді.

Психологияның педагогика ғылымымен де байланысы бар. Мұны кезінде орыс педагогикасының атасы К.Д. Ушинский де ерекше атап көрсеткен еді. Шәкірттердің психика дүниесіне әсер ету үшін, оларды дұрыс тәрбиелеп, нәтижелі оқыту үшін бұлардың психикалық әрекеттерінің мазмұнын, өсіп-дамуын, мінездері мен қабілеттерін, жеке психологиялық өзгешеліктерін білу қажет. Сонда ғана ұстаздың оқу-тәрбие жұмыстары жемісті болып шығуы мүмкін.

Математика, биология, кибернетика, этика, эстетика, социология т.б. ғылымдардың соңғы жаңалықтары психологияға акеңінен еніп, оның жан-жақты дамуына әсер етіп отыр. Психология мен этика арасында тығыз байланыс бар. Этика адамның міне-құлық нормаларын, адамгершілік принциптерінің заңдылықтарын зерттейтін ғылым.

Психологияның қай саласы болса да күнделікті өмірімізге қызмет етеді. Оларды тудырған қоғамның нақтылы талап-тілектері, өмірде болып жатқан ғылыми-техникалық прогрестің әсері.

Еңбек психологиясы – бұл тұлғаның белгілі мамандыққа сәйкес кәсіптік маңызды қасиеттерін, мамандық таңдап, еңбек әрекетін тиімді етіп ұйымдастыру, оның өнімін арттыруын, қызмет орнын, құрал-сайман аспаптарды нәтижелі еңбек етуге қолайлы етіп дайындау, шаршау, зорығу, демалу мәселелерінің психологиялық жақтарымен шұғылданады.

Инженерлік психология – еңбек психологиясы бөлімдерінің бірі. Ол адам мен техниканың қарым-қатынасынан туындайтын мәселелерді зерттейді. «Адам-машина» саласындағы әрекеттерді тиімді етіп ұйымдастыру, ақпараттарда сақтау, өңдеу оны жобалау үлкен орын алады.

Арнайы психология – адамның психикалық қызметінің әр түрлі формаларын, ми зақымы ауруымен, ақыл-есі кіресілі-шығасылы немесе психика дүниесінде жетімсіздіктері бар, жан - қуаттары бұзыла бастаған, психологиялық функцияларына зақым келген адамдардың ерекшеліктерін зерттейді.

Психологияны бұл саласында бірнеше бағыт: олигофренопсихология - мидың туа біткен ақауы бар адамның психологиясының дамуын, сурдопсихология – саңырау немесе естуі нашар, керең болып туған балалар психикасын, тифлопсихология – соқыр немесе нашар көретін адамдар психологиясын зерттейді.

Заң психологиясы – құқыққа қатысты мәселелерді реттеу және оларды тәжірибе жүзінде қолданудың психологиялық мәселелерін, қылмыскерлер, айыптаушылар, куәләр психологиясын зертеумен айналысады. Мұнда түрлі қылмыстарды ашуға, олардың қандай жағдайларда пайда болғанын, оның не себептен жасалғанын зерттеп отырады. Бұл саласылар: сот психологиясы, қылмыс психологиясы, еңбекпен түзету психологиясы деп аталатын бөлімдерден тұрады. Сот психологиясы сот, айыптаушылар, куәләр, тергеу ісін жүргізу, олардан жауап алу тәрізді т.б. жайлардың психологиялық жақтарын қарастырады. Қылмыс психологиясы қылмыскердің жеке басы мен оның зиянды әрекеттерінің сырын ашады. Еңбекпен түзету психологиясы еңбекпен

түзеу коллонияларының тәрбиелік әсерінің тиімділігін зерттеу жолдарын қарастырады.

Зоологиялық психология – жануарлардың психологиялық әрекеттерін қарастырады. Олардың психикасының даму сатысын, инстинктін, интеллектісін зерттейді.

Салыстырмалы психология – адамдар мен жануарлардың психикасының айырмашылықтары мен ерекшеліктерін салыстыра отырып зерттейді. Сонымен қатар ересек адамдар мен балалардың психологиясын бір-бірімен салыстырып, олардың ұқсастық, айырмашылықтарын ашады, адамның қалыптасу жолын және оның туысынан өсіп-жетілгенге дейінгі даму жолын қарастырады.

Педагогикалық психология - оқу-тәрбие процесінің ғылыми негіздерін, яғни оқушының оқу әрекетін миына қалайша тоқитындығын, адамға білім және тәрбие берудің психологиялық заңдылықтарын зерттейді. Ол оқушылардың ақыл-ойы мен ойлау саласын, дағдыларын қалыптастырудың, олардың оқу материалдарын меңгеруі мен ұстазбен - шәкірт арасындағы қарым-қатынастарды реттеудің түйінді мәселелерін қарастырады. Педагогикалық психология келесі реттегі тармақтарға бөлінеді:

а) оқыту психологиясы - дидактиканың психологиялық негіздерін, оқыту мен білім берудің негізгі әдістемелік мәселелерін, балалардың ақыл-ойын қалыптастыру сияқты өзге де мәселелерін зерттейді;

ә) тәрбие психологиясы - гуманистік және әлеуметтік тәрбие мәселелерінің психологиясын зерттеп, оқушылар ұжымының, еңбекпен түзету педагогикасының психологиялық негіздеріне қатысты мәселелерді қарастырады.

Медициналық психология - дәрігер мен аурулардың арасындағы қарым-қатынас, түрлі аурулардың психологиясын емдеу жолдарын және дәрігердің іс-әрекетінің және аурудың мінез-құлқының аспектілерін зерттейді. Ол мынадай бөлімдерге бөлінеді: психикалық құбылыстардың мидың физиологиялық құрылымдарына қатынасын зерттейтін нейропсихологиядан; адамның психикалық әрекетіне дәрілердің әсер етуін зерттейтін психофармакологиядан; адамның денсаулығы мен оны нығайтуға арналған шараларды жүзеге асыру саласын, оның әдіс-тәсілдерін айқындайтын психопрофилактика және гигиенадан; адамның психикалық ауытқушылықтарын зерттейтін патопсихологиядан; психикалық ауытқушылықтары бар адамдардың өзіндік психикалық ерекшеліктерін зерттеп, психотерапевтикалық көмек көрсететін клиникалық психологиядан.

Әскери психологиясы – адамның соғыс жағдайындағы, ұрыс кезіндегі, әскери дәрежесі жоғарыларға сөзсіз бағыну жағдайындағы психологиясымен, әскери әрекеттер кезіндегі адамның мінез-құлқын, басшылар мен олардың қарамағындағылар арасындағы қатынастардың психологиялық жақтарын, әскери азаматтардың отаншылдық қасиеттерін қалыптастыру және т.б. мәселелерді зерттейді. Әскери психологияның маңызды міндеті- әскери оқу-тәрбиенің психологиялық мәселелерін талдау болып табылады.

Спорт психологиясы - спортшыларды баулу мен тәрбиелеудің негіздерін зерттеп, олардың іс-әрекетінің психологиялық ерекшеліктерін қарастырады. Спорт жетекшілері мен бағынушылардың өзара қарым-қатынасын, оларды даярлаудың жағдайын, құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілуін, психологиялық даярлығын іздестіре келе, оларды жаттықтыру және күш-қуатын жинақтау деңгейін, жарыстарды ұйымдастыру, өткізу мәселелерінің факторларын, спорттық жарыстарда жеңіске жету үшін қажетті рухани және моральдық қасиеттердің қалыптасу заңдылықтарын ашады. Әрбір ел мен халықтың спорт өнеріндегі ерекшеліктерін де ескере отырып, оларды жаттықтыру міндеттері анықталады.

Даму психологиясы - әр адамның жасына байланысты психикалық даму заңдылықтарын, әр түрлі психикалық процестердің (естің, ойлаудың, қиялдың, сезімнің) ерекшеліктерін, тұлғаның психологиялық қасиеттерін зерттеп талдайды. Даму психологиясында балалар психологиясы, жеткіншектер психологиясы, жасөспірім психологиясы, ересек адам психологиясы және қарттық психология салалары бар.

Ғарыш психологиясы – психологияның ең жас және жаңа саласы, ол адамдардың ғарышқа ұшуына байланысты пайда болды. Ол ғарышкерлердің еріктік және моральдық даярлығы мәселелері білім беру мен жаттықтыру тәсілдерін зерттеумен шұғылданады.

Өнер психологиясы – қызметтің өнер туындыларын жасауға бағытталған психологиялық компоненттерін қарастырады. Өнер психологиясының маңызды міндеті - эстетикалық тәрбиемен музыкалық көркемдік және әдебиетке қабілеттердің дамуына байланысты мәселелерді зерттейді.

Әлеуметтік психология- әр түрлі әлеуметтік қауымдардың топтардың ұжымдардың психикалық көріністерін (олардың көңіл – күйін, қоғамдық пікірін, еліктеуін т.б.) топтар мен ұжымдағы адамдардың арасындағы өзара қарым-қатынас мәселелерімен айналысады. Мұнда әр бір этностардың қарым-қатынасын, дін психологиясының өзекті мәселелерін де зерттейді.

Әр түрлі топтық типтер болып саналатын ассоциациялар, корпорациялар, ұжымдар, ресми және биресми топтар арасындағы қатынастар, олардың бірігуінің себептері мен мақсат-мүдделерінің психологиялық жақтары қарастырылады.

Басқару психологиясы – басқару ісінің әлеуметтік-психологиялық мәселелерін шешу, басқарушы қызметтің және оған қойылатын талап-тілектерін ескеру, басшының тұлғалық сапасы мен басқару стильдерін дұрыс қолдана білу мәселелерін шешеуге бағытталады.

Сонымен, психология ғылымының өмірде араласпай отырған саласы жоқ деуге болады. Адам жайындағы сан алуан гуманитарлық ғылымдардың ішінде психологияның жетекші орын алатындығы осыдан-ақ жақсы байқалады. Адам бар жерде жан бар, ал жанды зерттейтін психология ғылымы. Бір сөзбен айтқанда, психология еңбектеген баладан, еңкейген қартқа дейін қажетті.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Психология ғылымы нені зерттейді?

2. Психиканы материалистік және идеалистік жаймен ұғынудың айырмашылығы неде?
3. Психология ғылымының қандай салалары бар?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Богословский В.В. және т.б Психология. Алматы «Мектеп» 350б.1980, 350б.
2. Жарықбаев Қ. Жантану негіздері: оқулық. А. «Білім» 2002, 415б.
3. Жұмасова К.С. Психология. Астана-2006,289б.
4. Намазбаева Ж.И. Психология .Алматы: 2005, 293б.
5. Маклаков А.Г. Общая психология М.,2006г.580с.
6. Тәжібаев Т. Жалпы психология Алматы, «Қазақ университеті», 1993ж., 238б.

2 дәріс: Психология ғылымының зерттеу әдістері

Жоспар:

1. Психология ғылымындағы зерттеу әдістері туралы түсінік
2. Негізгі зерттеу әдістері
3. Қосалқы зерттеу әдістері

1.Психология ғылымындағы зерттеу әдістері туралы түсінік

Жаңа әрі тың фактілермен үнемі толықтырылып отырмаса, ғылым дами алмайды. Фактілер жинау үшін ғылыми негізделген әдістерді пайдаланғанда ғана ғылым дұрыс және табысты дамуы мүмкін. Сондықтан ғылым дамып, қоғамның даму деңгейінен қалыспай отыруы үшін, зерттеу әдістерін қолданып, сол пәннің мазмұнын байытып, кеңейтіп, жаңа табыстарға жетіп отыруы керек.

Психология, кез-келген ғылым сияқты, әр түрлі әдістердің біртұтас жүйесін қолданады. Психология әдістерінің төрт түрлі тобын атап көрсетейік.

1. *Ұйымдастыру әдістері:* салыстырмалы әдіс (жас ерекшелік, іс-әрекеті бойынша әр түрлі топтарды салыстыру); лонгитюдтік әдіс (бір адамдарды ұзақ уақыт бойы бірнеше қайтара зерттеу), кешендік әдіс (зерттеуге әр түрлі ғылым өкілдері қатынасады, бір объектіні әр түрлі амалдар арқылы зерттейді).

2. *Эмпирикалық әдістер.* Оған байқау, эксперименттік әдістер (табиғи, және лабораториялық); психодиагностикалық әдістер (тестер, анкеталар, сауалнамалар, социометрия, әңгімелесу, сұхбат); іс-әрекет нәтижелерін талдау; биографиялық әдістер енеді.

3. *Мәліметтерді өңдеу әдістері:* сандық (статистикалық) және сапалық (материалдарды топтарға бөлу, талдау).

4. *Коррекциялық әдістер:* аутотренинг, топтағы тренинг, психотерапевтикалық әсер ету әдістері және т.б.

2. Негізгі зерттеу әдістері.

Ұйымдастыру әдістері көбіне жас ерекшеліктер психологиясында қолданылады. Психологияның осы жүйесінің азды-көпті өзіндік ерекшеліктері бар. 1) *салыстырмалы әдіс.* Әр жастағы баланың психикасын зерттеп, әр жас туралы табылған мағлұматтар статистикалық жолмен салыстырылады.

Салыстыру жолының мұндай түрін «кесінді» тәсіл деп аталады. Себебі салыстыру кезінде бала психикасы үздіксіз зерттелінбейді, оның әр жастағы психикасын тиіп-қашып зерттейді.

Зерттеудің келесі жолы генетикалық жол. Бұнда баланың бір қасиетін алады да, соны ұзақ уақыт (1 жыл немесе 3 жыл, одан да көп жылдар зерттейді). Осы әдісті *лонгитюдтік әдіс* те атайды. Зерттеудің бұл жолы тым сирек кездеседі. Себебі бір немесе бір топ баланы (10, 20, 30) үздіксіз зерттеу қиын. Психикалық дамуды көлденең немесе кескінді зерттеулердің мәні мынада: дамудың ерекшеліктері туралы қорытындылар, әр түрлі жастағы, әр түрлі даму деңгейіндегі, әр түрлі тұлғалық ерекшеліктері, клиникалық реакциялары және т.б. бар, салыстырмалы балалар топтарының бірдей сипаттамаларын зерттеулер негізінде жажүйесіді. Бұл әдістің негізгі ерекшелігі: зерттеудің салыстырмалы жылдамдығы - қысқа уақыт ішінде нәтижелерге жету мүмкіндігі.

Салыстырмалық әдістің мәні: даму барысындағы жекелеген психологиялық актілер мен мінез-құлық механизмдерін қарастырып, басқа ағзадағы ұқсас құбылыстармен салыстыру. Бұл әдіс зоопсихология мен балалар психологиясында кең таралған.

Эмпирикалық әдістер. Бұл әдістер тобы негізгі әдістер болып саналады. *Байқау әдісі.*

Белгілі жоспар бойынша жүйелі түрде біраз уақыт бойына зерттелуші адамның психикалық ерекшеліктерін қадағалауды байқау әдісі деп атайды. Байқау табиғи жағдайда, зерттелінуші адамның әрекетіне әдейі араласпай-ақ жүргізіледі. Осы әдіс арқылы зерттелінушінің мимикасын (бет құбылысын), сөз реакцияларын, түрлі қимыл-қозғалыстарын, мінез-құлқының жекелеген жақтарын байқауға болады. Сондай-ақ адамның ерік күші, сезім ерекшеліктері мен темпераменті де байқау әдісі арқылы ажыратылады. Мысалы, мектептегі оқушының ойлау және сөйлеу ерекшеліктерін зерттеу керек болса, ол үшін зерттеуші оқушының әрбір сабақ үстіндегі жеке сөздері мен сөйлемдерін стенографиялап, күнделікке түсіреді, кейін оны тиянақты түрде талдайды да, тиісті қорытынды шығарады.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарының түрлі ерекшеліктеріне қарай байқау әдісінде кейде қарапайым аспаптар да қолданылады. Мәселен, зерттелетін объектіні суретке түсіру үшін - фотоаппараттар, зерттелінуші адамның сөз тіркестерін жазып алып, кейін оны қайтадан жанғырту үшін магнитофон, диктофон т.б. пайдаланылады.

Байқау әдісінің нәтижелі болып шығуы үшін қолданылатын қажетті кейбір шарттар:

1) Байқаудың ұзақ уақыт бойына жүргізілуін және бір фактінің өзі бірнеше рет қайталанып зерттелуін қамтамасыз ету;

2) Байқалған фактілерді сол сәтте жазып отыру, зерттелінушінің сөз реакцияларын стенографиялау; кейін оған мұқият талдау жасау; мұндағы басты фактілерді іріктеп алу - осы әдіске қойылатын негізгі талаптардың бірі.

Сан рет жүргізілген байқаудың нәтижесіне байланысты (егер байқауға студент алынған болса) ұстазбен бірлесе отырып, студенттің оқу әрекетін одан ары жақсарту үшін нақтылы шаралар белгіленеді.

Бұл әдіс адамдардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеуде жиі қолданылады. Байқау әдісінің кейбір кемшіліктері де бар. Біріншіден, зерттеуші мұнда өзіне керек құбылыстарды әп сәтте зерттей алмайды да, көп уақыт жіберіп алады, екіншіден, байқауды әр уақытта ойлағандай ұйымдастыруға жағдай болмай да қалады. Бұл әртүрлі кездейсоқ объективтік жағдай(байқауға алынған оқушының сабаққа келмей қалуы) субъективтік жағдай (бақылаудың қиынға соғуы, зерттеушіде бақылағыштық қасиеттің жоқтығы т.б.) себептердің кездесетіндігіне байланысты. Мысалы: Біз екі баланың ойынын байқайтын болсақ, күнде сол балалар ойнайтын жерге беріп, олардың ойындарын байқап, мұны қағаздарға жазып отырамыз. Олардың ойнайтын, әрекет ететін жағдайлары қандай болса, бізде сол жағдайларға байқау жүргіземіз. Егер сол балалар күндегі ойнайтын жеріне, күнде келіп тұрмай, бірінші күні бір жерде басқа күнде басқа жерге баратын болса, байқауды жүргізу үшін бізде олардың артынан баруымыз керек, күнде ойнайтын балалардың саны да өзгеріп отыруы мүмкін. Осы айтылғандарға қарай бұл әдістің ғылыми деректері кейде көмірек болады.

Байқауды жүргізіп болған соң, байқаушы толық психологиялық анализ жасап, байқаудың қорытындысын шығарады, бірақ бұл қорытындыға өзіндік пікірін қоспай, байқалған әрекеттердің қорытындысын объективтік түрде шығарғаны жөн. Міне, осы айтылған шарттарды орындағанда ғана объективтік байқау әдісі ғылыми әдіс бола алады. Байқау әдісінің бірнеше кемшіліктері бар:

1. Байқаушы адам оны өне бойы белсенсіз болады, өздігінен байқауды ұйымдастыра алмайды. Байқалатын адамдардың әрекеттеріне қатысып, оларды өзгерте алмайды. Байқаушы көбінесе байқалатын адамның ықпалында болып, ол қандай әрекет істесе соны ғана байқап, жазып отырады;

2. Байқау жүргізгенде, әр уақытта байқалатын жағдай бір қалыпта болып келе бермейді. Сол себептен байқаудың нәтижесі әр уақытта әр түрлі болып шығуы мүмкін. Қорытып айтқанда, объективтік байқауды жүргізгенде жағдай бір қалыпты болмайды, сондықтан байқау нәтижесін де бірыңғай толық түрде объективтік болып шықпайды;

3. Байқаудың нәтижесін қорытқанда, байқаушы адам қорытындыға өінің жеке субъективтік пікірлерін қосып жіберуі мүмкін. Байқау жөнді болу үшін, объективтік байқау жүргізгенде осы кемшіліктерді еске алып, бұлардың басқа әдістер арқылы жойып, объективтік байқау әдісі арқылы алынатын материалдардың кемшіліктерін толықтырып отыру қажет.

Байқау әдісіне қарағанда психикалық құбылыстарды *эксперименттік* әдіспен зерттеудің біраз артықшылықтары бар. И.П.Павлов: "Байқау табиғаттың ұсынғанын жинайды, ал тәжірибе табиғаттан өзінің тілегенін алады",- деп тегін айтпаған.

Эксперимент әдісі. Бұл әдіс бойынша зерттеуге керекті психикалық құбылыстарды түрлі аппараттарды, аспаптарды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Экспериментті әдіс арқылы кейбір жеке психикалық

функцияларды даралап және дәл зерттеуге болады. Эксперименттің өзі *лабораториялық* және *табиғи* болып бөлінеді. Лабораториялық эксперимент XIX ғасырдың ортасынан бастап, жеке психикалық процестерді зерттеу үшін эксперимент кең түрде қолданыла бастады. Неміс ғалымы В. Вундт психикалық құбылыстарды эксперименттік әдіспен зерттеудің негізін салды, тұңғыш рет лаборатория ашты. Психологтар алғаш рет көру, есту, иіс түйсіктерін зерттеу үшін экспериментті пайдаланды. Сексенінші жылдары ес құбылыстарын зерттеу лабораторияда тұңғыш жүргізіле бастады. Арнаулы әдістер қолдану арқылы жаттап алудың тездігі мен дәлдігі, ұмытудың жылдамдығы т.б. өлшенілді. Орыс психологы Н. Ланге эксперимент әдісімен зейін мен қабылдауға зерттеу жүргізді. Француз психологы А. Бине алғаш рет ойлау процесіне тәжірибе жасады. Осы зерттеулердің нәтижелері психологтардың I-ші дүниежүзілік конгресінде (Париж, 1889) талқыланды. XX ғасырдың басында психология ғылымының карамағында ондаған лабораториялар болды. Осындай жақсы жабдықталған психологиялық лабораториялардың бірін орыс психологы Г. И. Челпанов ұйымдастырды. Бұрынғы КСРО Педагогикалық ғылымдар академиясына қарасты психологиялық институтының, (Мәскеу) лабораториялары жоғары техникамен жабдықталған үлкен ғылыми-зерттеу мекемесі болып отыр. Киев, Тбилиси қалаларындағы психология институттарында да осындай лабораториялар бар.

Профессор Н. И. Красногорский балалардың жоғары дәрежелі нерв қызметінің даму жолдарын, ал профессор А. Г. Иванов-Смоленский адамдардың бірінші және екінші сигнал жүйелерінің қызметін зерттеген.

Психикалық процестерді зерттеуде көптеген аспаптар қолданылады. Мысалы, психикалық процестердің пайда болу шапшандығын өлшеу үшін - *хроноскоп*, тері түйсігінің сезгіштігін байқау үшін - *эстезиометр*, зейіннің көлемін анықтау үшін - *тахистоскоп*, есітуді өлшеу үшін - *аудиометр*, денедегі бұлшық еттердің жұмысын тіркеп отыру үшін - *эргографты* пайдаланады.

Эксперимент әдісі - себеп-салдар байланыстарын қарастыру мақсатындағы зерттеу әрекеті. Оның мәні мынада:

- зерттеуші зерттелетін құбылысты өзі тудырады және оған белсенді ықпал етеді;
- эксперимент жасаушы құбылыс жағдайларын өзгерте алады;
- эксперимент нәтижелерді бірнеше рет шығаруға мүмкіндік болады;
- эксперимент математикалық формулалар арқылы белгіленетін санды заңдылықтарды орнатады.

Байқау әдісі сияқты эксперименттік әдістің де дұрыс жағдайлары мен бірге бірнеше кемшіліктері де бар. Бұл әдістің жасанды жағдайда жүргізіліп, яғни зерттелетін адамдар, арнайы ұйымдастырылған лабораториялық кабинеттер де зерттелетіндіктен, ол адам өзін табиғи жағдайда ұстамайды. Жаңа жағдайдың әсерінен зерттелуші адам біраз қысылып, оның психикалық әрекеттерінде кейбір өзгешеліктер пайда болады.

Ресейдің белгілі психологы А. Ф. Лазурский эксперименттік әдістің кемшіліктерін жою мақсатымен оған бірнеше қосымшалар енгізіп, оны *табиғи эксперимент* әдісі деп атаған. А. Ф. Лазурский байқау әдісімен эксперименттік

әдістің дұрыс қолайлы жақтарын бір біріне қосып толықтырған. Бұл әдіс әдейі ұйымдастырылған лабораторияда, кабинеттерде жүргізілмей, табиғи жағдайда жүргізіліп, адам күнделікте жүретін, тұратын, еңбек ететін жағдайында зерттелінеді. Мысалы, балалардың психикалық әрекеттерін зерттейтін болсақ, ол балаларда күнделікті үйренген сыныбында немесе бірге оқитын жолдастарының арасында, ойнап жүрген уақытында, үй ішінде, балалар бақшасында зерттеуге болады. Бұл әдіс арқылы адамның жеке-жеке психикалық функцияларын ғана емес, адамның барлық әрекеттерін тұтасмен толығымен зерттеуге мүмкіндік бар. Зерттеу жүргізілерде, кейбір өзгешеліктер енгізіп, солар арқылы зерттеуді жүргізуге болады. Мысалы, мұғалім кейбір балалардың суреттерді байқауын сабақ үстінде зерттейтін болса, ерте бастан балаларға көрсету үшін арнап, бірнеше суреттер даярлап, күндегі сабағын қалай жүргізсе балаларға зерттеу жүргізетін күні де сабағын бұрынғы күйінде жүргізеді.

Жоғарыда айтылған әдістер сияқты табиғи эксперименттік әдістің де бірнеше кемшіліктері де бар: бұл әдіс көп қолданылмаған, көп зерттелінбеген, теориялық негіздері түгел ашылмаған және бұл әдіс арқылы психологиялық функцияларды эксперимент әдісіндегідей жекелеп, даралап толық түрде зерттеуге мүмкіншілік жоқ. Дегенмен, бұл әдісті эксперименттік әдіспен салыстырғанда көп қолайлы жағдайлардың бар екенін көрсетуге болады.

3. Қосалқы зерттеу әдістері.

Әңгіме әдісі. Әңгімелесу әдісі арқылы психолог белгілі жоспар бойынша зерттелінуші адамның жас және дара ерекшелігіне, білім көлеміне қарай күні бұрын әзірлеген сұрақтар қояды: зерттелінушіге күдік тудырмау мақсатында әңгіме көбінесе жанама түрде ұйымдастырылады, мұнда сөйлесу әдісіне ерекше мән беріледі.

Зерттелінушінің берген жауабы жазылып алынып, кейіннен мұқият талданады да, осыған орай тиісті қорытындылар жасалады. Әңгімені де зертеу әдісі есебінде қолдануға болады, бірақ бұл негізгі әдіс емес, қосымша әдістердің бірі. Әңгіме арқылы зерттелетін адам туралы кейбір жалпы мағлұматтарды ғана алуға болады. Бұл әдіс арқылы, терең, толық зерттеу жүргізуге ешбір мүмкіншілік жоқ. Бірақ, әңгіме ғылыми әдіс болу үшін, әрқайсысымен әңгіме жүргізуде оның алдына мақсат қойып, оның не үшін керектігін, ерте бастан жоспар құрып, әңгіме қай жолмен жүргізілетінін белгілеп алған жөн. Не болса сол туралы әңгіме жүргізе бермей, керекті мәселелер, жағдайлар туралы әңгіме жүргізу керек. Әңгімелескенде балаларға түрлі сұрақтар қойып, олардың түрлі заттар, болмыстар туралы түсініктерін, ұғымдарын, неге қызығатынын, білімінің көлемін, тұрақтылығын, тереңдігін және т.б. білуге мүмкіншілік бар. Балалардың жауаптары толығымен стенография арқылы жазылып отырады. Әңгіме уақытында балалардың қылығына назар салып толық түрде белгілеп жазып отыруы қажет.

Әлеуметтік психологияда жиі қолданылатын зерттеу әдістерінің бірі - *сұхбат*. Мұнда сұрақ қоюшы сыналудымен әңгімелеседі, жол-жәнекей оның сөз саптауына, түрлі реакцияларына, өң-ілтпатына зер салып отырады, зерттеуді белгілі сұрақтың айналасында, арнаулы жоспар бойынша жүргізеді.

Анкета әдісі. Анкетаны қосымша әдістердің бірі есебінде қолдануға болады; Әдейілеп белгілі мақсатпен және формамен қойылған сұрақтарға жауап алу арқылы зерттелуші адамдардың психикалық әрекеттерін сипаттауда, немесе кейбір психикалық проблемаларды шешуде жалпы мағлұматтар, кейбір фактілі материалдар жинауға болады. Анкетаның бір қолайлы жері – жаппайлығы, яғни бір уақыттың ішінде бірнеше адамдардан жалпылай мағлұматтарды алуды мүмкіншілігі болуы. Мәселен, анкета әдісі арқылы күні бұрын бланкіге жазылған сұрақтарға жазбаша жауап қайырады. Осы әдіспен әртүрлі топтың, ұжымның психологиялық өзгешеліктері (талап-тілегі, мүддесі, талғамы, қызығуы т.б.) зерттелінеді. Егер мұғалім шәкірттерінің қандай кітапты ерекше құмартып оқитындығын, олардың сүйікті жазушылары мен артистері кімдер екендігін және осы тәріздес мәселелерді білгісі келсе, осы әдісті пайдалануына болады. Анкеттадағы сұрақтар шұбалаңқы келмей, жалпы саны 5-8-ден аспауы тиіс. Алынған материалдардың нәтижесі статистикалық (сандық) талдаудан өткізіледі. Мұның негізгі кемшілігі - адамның шын көңіліндегісін жаза бермейді, не болмаса, оны қағаз жүзінде дұрыс көрсетпеуде мүмкін. Бірақ анкетаның бұл жаппайлығының кейбір елеусіз жетімсіздіктері бар. Себебі анкета арқылы алынған материалдардың бәріне сене беруге болмайды. Өйткені анкетадағы сұрауларға қайтарылатын жауаптар субъективтік үстіртін қате болуы, я болмаса толық болмауы мүмкін.

Анкетаны барлық зерттеулерде орынсыз қолдана беруге болмайды. Оны сондықтан адамдардың шығармашылық жемістері, сазгерлердің музыкалық шығармаларын, суретшілердің суреттерін, сәулетшілердің жасаған мүсіндерін, үйлерін, ақындардың, жазушылардың шығармаларын, кілемшілердің тоқыған кілемдерін т.б. зерттеп, олардың психологиясымен танысуға болады. Шығармашылық әрекеттердің ағымын зерттеп, адамның ақыл ойының әрекет етуін зерттеуге болады.

Салыстырма – генетикалық зерттеу әдісіне бірнеше әдістер еніп отырады. Бұл психикалық әрекеттердің өсіп-даму жолдарын салыстыра зерттейді, Ал салыстырма филогенетикалық зерттеу жолы арқылы адамдардың психика дүниесін хайуанаттар психологиясымен салыстырып, олардың арқасында қандай айырмашылық, қандай ұқсастық бар екендігі, адамның психологиясы қалайша адамдық психологияға айналғаны зерттеліп отырады.

Салыстырма тарихи зерттеу әдісінде – қоғамдық экономикалық формациялардың өзгеруімен бірге адамның салт-санасы да өзгеріп, дамып отырады. Сондықтан психикалық әрекеттерін зерттегенде, бұлар тек бүгінгі күннің ғана жемісі емес екендігін, адам баласының ғасырлар бойы дамып отыруының нәтижесі екендігін ескеріп, зерттеу жұмысында зерттеудің тарихи жағын көздеу керек болады. Психологияда басқа ғылымдардағыдай тарихи әдісті мейлінше қолданып адамның барлық әрекеттерінің ақыл-ойының санасының бірқалыпта тұрмайтынын, қоғамның өзгеріп дамуымен бірге, ол қоғамда өмір сүруші қоғам мүшелері – адамдардың сана – сезімдерінің өсіп, дамып, өзгеріп отыратынын ескеріп, адам жалпы адамзатты зерттемей, белгілі қоғамда өмір сүрген я нақты құрамының мүшесінің психикалық әрекеттерін зерттеу керек – бұл тарихи психологияның міндеті.

Салыстырмалы патологиялық зерттеу әдісімен зерттегенде, ақыл-ой әрекеттеріне зақым келген ауру адамдардың психологиясымен дені сау адамның психика дүниесімен салыстыра отырып, олардың арасындағы айырмашылықтарымен өзгешеліктерді қарастырады. Мысалы, сөйлеуге зақым келуін (афазия) қимыл әрекеттеріне зақым келуін (апраксия), естің алжып, бәсеңдеп бұзылуын (амнезия) т.б. қалыптағы психикалық әрекеттермен салыстыра талдаудың ғылыми мәні зор. Физиология мен психопатологияда, медицинада бұл әдіс өте кең қолданылады. Онда хайуанаттар миының түрлі жүйесіларын бұзып, оның нәтижесінен пайда болатын психикалық әрекеттің зақымдану өзгешеліктерін зерттеу үлкен орын алады.

Психологиялық тестілер. Тест әдісі балалардың білімі мен икемділігі, бейімділігі, жалпы ақыл-ойының даму дәрежесі, не жекелеген жан қуаттарының дамып, қалыптасуы жөнінен мағлұмат алуға көмектеседі. Мұндай салыстырулар алдын ала белгіленген жас белгілеріне қарай жүргізіледі. Тест арқылы, бала өз жасы.а қарағанда дұрыс дамыған ба, не оның дамуында өз кезеңінен ауытқушылық (жоғары, төмен) бар ма деген сауалдарға жауап алынады. Тесті толық орындауы мүмкін болатындай етіп іріктеу қажет.

Тест тапсырмаларын іріктеуге ғылыми тұрғыдан қараудың маңызы зор, өйтпеген жағдайда, оның қорытындылары бала ақыл-ойының дамуын бұрмалап көрсетуі мүмкін. Тест баланың мектептегі оқуға әзірлігін, сондай-ақ психикалық дамуы кешеуілдеп қалғандардың ерекшеліктерін талдап білуде көмек көрсете алады. Тест деген ағылшын сөзі "сынақ" деген мағынаны білдіреді. Бұл ұғымды американдық ғалым Дж.Кэттел өткен ғасырдың аяғында енгізді. А.Бине мен Т.Симонмен бірге балалардың ақыл ойының дамуын анықтау үшін өз жүйесін жасаған кезден бастап тестілер тәжірибелік мағынаға ие болып кең тарала бастады. Тест дегеніміз - күрделі техникалық құралдарды қажет етпейтін стандартты, қысқа сынақ.

Осындай қосалқы әдістердің қатарына *биографиялық әдіс* адамның іс-әрекетінің нәтижесін талдау (яғни түрлі күнделік, естелік, хаттар, шығарма, мазмұндама, диктант, сын жұмыстарымен түрлі формадағы шығармашылық жұмыстарды талдау), өмірбаян (яғни зерттелушінің туған күнінен бастап есейген шағына дейінгі даму жолын зерттеу, оның өмірбаяны, естелік, мінездемелерін талдау жатады.

Коррекциялық әдістер. Қазіргі кезеңдегі психология әр түрлі жолдар арқылы адамның практикалық әрекетіне ықпал етеді. Психологиялық көмек, объективтілік бар жағдайда ғана емес, сондай-ақ субъективтілік сәтсіздіктерді уайымдау жағдайларыда да көбірек көрсетіледі және тиімді болады.

Мұндай жағдайларда, психологиялық көмек қандай түрде жасалса да, ол жалпы сипатымен - өз бағытының жекелігімен ерекшеленеді және көмек сұраушының тұлғасына - оның сезіміне, уайымына, көзқарасына, әлем көрінісіне, айналасындағылармен қарым-қатынасының құрылымына терең үңілуіне негізделеді. Бұл үңілу, арнайы психодиагностикалық әдістерді қажет етеді. Алайда, психодиагностика өздігінен мағынасыз, оның мәліметтері баланың өміріне немесе дамуына ыңғайлы жағдайлар жасау үшін, психологқа тұтынушымен немесе баламен ары қарайғы жұмыс бағдарламасын анықтауға

мүмкіндік беру үшін қажет. Осы жерде психолог жұмысының коррекциялық әдістері туралы айту керек.

Аутотренинг. Аутогендік жаттығулар әдісінің пайда болуы және енгізілуі неміс психотерапевті И.Г. Шульцтің атымен байланысты. Аутогендік жаттығу - психогигиена мен психопрофилактиканың, сондай-ақ төтенше жағдайдағы адам күйін басқарудың әрекетті амалы. Бұл әдістің танымалдылығы өмір жылдамдылығына, адамның нерв жүйесіне түсетін жүктеулердің артуына байланысты болады.

Аутогендік жаттығуларда нерв жүйесінің жағдайына ықпал етудің үш негізгі жолы қолданылатыны жайлы белгілі психотерапевт Л.Л. Примак жазды. Бірінші жол қаңқаның бұлшық еттері мен демалу тонусының орталық нерв жүйесіне әсер ету ерекшеліктерімен байланысты. Нерв жүйесі мен тонус арасындағы байланыс бұлшық еттердің тонусын саналы өзгерту арқылы психикалық белсенділік деңгейіне ықпал етуіне мүмкіндік береді. Адамның сергектік күйі әрқашанда бұлшық еттің жоғары тонусын қалыпты түрде ұстап тұруымен байланысты болады. Әрекеттің күшеюіне байланысты тонус та көтеріледі. Бұл маңызды физиологиялық заңдылық аутогендік жаттығулардың барлық жүйесінің негізіне жатады. Аутотренингті меңгеру үшін дененің бұлшық еттерін толық босатуды алдын ала үйрену керек.

Нерв жүйесіне ықпал етудің екінші жолы сезім бейнелері мен елестетуді пайдаланумен байланысты болады. Сезім бейнесі - бұл адам денсаулығы мен психикалық күйіне ықпал етуші белсенді құрал.

Ағзаның психофизиологиялық функцияларына ықпал етудің үшінші жолы айтылып қана қоймай, сондай-ақ ойдағы сөздің реттеуші және бағдарламалаушы рөлімен байланысты болады. Ішкі сөздің бұл қасиеті жаттығулардың тиімділігін арттыру, жарыс кезінде ішкі резервтерді жинақтау үшін спортта ертеден қолданылады.

Қиын жағдай туған кезде, ауытқыған функциялардың орнын толықтыру үшін, нерв жүйесі тұрақты адам ағзасы бұл резервтерді өздігінен белсенді қозғалтады. Алайда, көптеген жағдайларда бұл болмайды, өйткені адам өзінің нерв жүйесінің зор мүмкіншіліктерін білмейді. Аутотренинг жаттығулары адамның резервтік мүмкіншіліктерінің өсуіне ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар мидың бағдарланалаушы механизмдерінің қызметін тұрақты жетілдіріп отырады.

Топтық тренинг. Топтық немесе басқаша айтқанда, әлеуметтік психологиялық тренинг ретінде қарым-қатынас жүйесінде білім беру және іскерлікке үйретудің өзіндік түрлерін, сондай-ақ оларға сәйкес коррекция түрлерін түсінуге болады. Топтық тренинг амалдарымен шешілетін мәселелер шеңбері кең әрі алуан түрлі, сондықтан тренинг түрлері де әр түрлі болады. Әлеуметтік психологиялық тренингтің барлық түрлерін екі үлкен топқа бөлуге болады:

- әлеуметтік икемділікті дамытуға бағытталған (мәселелен, пікір сайысын жүргізе білу, тұлғааралық дау-дамайларды шешу);

- қарым-қатынас жасау жағдайын талдау тәжірибесін тереңдетуге мақсатталған.

Әлеуметтік психологиялық тренинг әдістері екі үлкен салаға бөлінеді: *топтық пікір сайыс және ойындар*. Топтық пікір-сайыс әдісі көбінесе белгілі бір жағдайларды, топтың өзін-өзі талдау түрінде пайдаланылады. Әлеуметтік психологиялық тренингтің ойын әдістерінің ішіндегі рөлдік ойындар әдісі кең таралған. Аталған әдістердің әр біреуі жеке қолданылуы мүмкін, бірақ олар көбінесе, бірнеше әдістер жиынтықтары енетін кешендік бағдарламалардың құрамдық бөлігі болады.

Түрлі психикалық құбылыстардың құрылымын функциялар мен параметрлерді шамамен жорамалдауда, эксперименттік материалдарды талдауда, модельдерді құрастыруда факторлық талдау деп аталатын *математикалық-статистикалық әдіс* қолданылады. Математика қазіргі кезде көптеген ғылымдардың зерттеу әдістеріне кеңінен еніп отыр. Психологияда мұны алғаш қолданған ағылшын психологы Ч.Спирмен. Осы әдіспен адам интеллектісін (ақыл-ой), оның музыкалық, математикалық қимыл-қозғалысы т.б. қабілеттерінің белгілі шамасын белгілеуге болады. Мәселен, осы әдісті психологтар адамның жоғары нерв қызметі қасиеттерінің құрылымын (Б.М.Теплов, В.Д.Небылицын) зерттеуде пайдаланды. Күрделі корреляцияларды факторлық талдауға салу, электрондық өлшеуіш машиналарының (ЭВМ) көмегіне де сүйенеді.

Зерттеу материалдарын сапа жағынан өңдеу. Психологиялық зерттеулерде әр түрлі психикалық процестердің заңдылықтары мен ерекшеліктерін ашу және тұлғаның қасиеттерін анықтау үшін қарастырылған әдістердің барлығы да кеңінен пайдаланылады. Кез келген әдісті дұрыс қолданғанда, ең алдымен тұлғаның психикалық көріністерінің сапалық сипаттары анықталып, тіркеледі, яғни зерттеу міндеттеріне сәйкес фактілі деректер дәлме-дәл іріктелінеді де дұрыс түсіндіріледі.

Сапалық талдау жүргізген кезде жаңадан қалыптасып, не дамып келе жатқан психикалық көріністерге баса назар аудару керек, өйткені, бұл адамға қазір ненің тән екендігін ғана емес, сондай-ақ оның психикалық даму перспективасын болжауға мүмкіндік туғызады.

Алайда, зерттеу нәтижелерінің объективтілігі зерттеліп отырған психикалық құбылысты суреттеуді және сапалық сипаттама беруді ғана талап етпейді. Әрқашан да табылған қасиеттің типтілігін анықтап, дәлелдеудің маңызы зор. Бұл, зерттеу материалдарын сандық өңдеуден өткізу негізінде іс жүзіне аса алады.

Зерттеу материалдарын сан жағынан өңдеу. Психологияда сан жағынан талдау үшін, басқа ғылымдардағы сияқты материалды математикалық өңдеуден өткізу әдістері әсіресе, көрсеткіштердің орташа сандық мәнін анықтауға мүмкіндік беретін вариациялық статистика әдісі кеңінен қолданылады.

Зерттеу нәтижелерінің дұрыстығын анықтау үшін статистикалық әдістердің ерекше маңызды мәні бар. Статистикалық әдістер белгілі бір көрсеткіштердегі айырмашылықтардың сенімділігі туралы, олардың осы құбылыстағы типтілігі және нормадан ауытқу шектері туралы, қанша адамның сыннан өту қажеттігі туралы математикалық дәлдікпен пікір түйуге мүмкіндік береді.

Психикалық зерттеулер нәтижесін өңдеу үшін альтернативалық, корреляциялық, дисперциялық және факторлық талдау әдістері неғұрлым кең пайдаланылады.

Альтернативалық талдау. Альтернативалық (таңдауға мәжбүрлік) талдау кезінде кез келген жағдайда болуы да, болмауы да мүмкін психикалық құбылыстардың белгілері, қасиеттері, сапалары зерттеледі. Осы белгілердің сандық көрсеткіштерде көрінуін альтернативалық талдау деп атайды. Альтернативалық талдаудың сандық көрсеткіштері бірнешеу. Әдетте құрылым көрсеткіштерімен арақатынастар көрсеткіштері жиірек қолданылады. Құрылым көрсеткіші бөлшек пен бүтін арақатынастар көрсеткіші бүтіннің бөлшектері арасындағы процент пен берілген қатынасты сипаттайды.

Барлық сыналандардың қай бөлігінің белгілі бір белгілерге (мәселен, зейіннің тұрақтылығы, есте сақтау тәсілдері тағы басқалар) ие, ал қай бөлігінің оларға ие емес екендігін анықтау керек болған жағдайда құрылым көрсеткіштерін табады. Белгілі бір қасиетке ие сыналушылар топтары арасындағы қатынастарды ашу үшін арақатынастар көрсеткіштері анықталады. Мысалы, есте сақтау процесін зерттеу кезінде қандай материалдың есте тұрақты сақталатындығын және материалдың белгілі бір түрін есте нық сақтауға бейім сыналушы топтар арақатынасының қандай екендігін анықтау қажеттілігі туады. Альтернативалық талдау сыналушыларда белгілі бір қасиеттердің, белгілердің бар екенін анықтауға мүмкіндік береді, бірақ оның көмегімен белгілер арасында тәуелділік бар-жоғын анықтауға болмайды.

Корреляциялық талдау. Психикалық құбылыс белгілерінің өзара байланыс дәрежесін (екінші сөзбен айтқанда, байланыс тығыздығын) корреляциялық (арақатыстық) талдаудың көмегі арқылы сипаттап беруге болады.

Мәселен, жас пен ырықты есте сақтаудың арасындағы тәуелділік корреляциялық болады, өйткені жастың белгілі бір өзгерісі кезінде ырықты еске сақтаудың белгілі бір өзгеріске ұшырағаны байқалмайды. Бұл ырықты есте сақтаудың өзгеруі тек жасқа ғана емес, басқа факторларға да: еріктің даму деңгейіне, есте сақтау кезінде зейінді шоғырландыруға, есте сақталатын материалға деген ынтаға тәуелді екендігімен түсіндіріледі.

Дисперсиялық талдау. Корреляциялық сияқты дисперсиялық (ажырату) талдаудың да міндеті - зерттеліп отырған белгілер арасында өзара байланыстың бар-жоқтығын анықтау. Ал корреляциялық және дисперсиялық талдау арасында елеулі айырмашылықтар бар. Корреляциялық талдау байланыс тығыздылығының мөлшерін тек эксперимент үшін мәні бір белгілер арасында анықтауға мүмкіндік береді. Дисперсиялық талдау кезінде зерттеліп отырған белгілерге әсер ететін факторлардың бағасын алуға және олардың әрқайсысының әсер ету мөлшерін анықтауға болады. Мұндай жағдайда экспериментші зерттелетін белгілерге тигізетін әсері зерттелуі қажет факторлар шеңберін өзі анықтайды. Белгілі бір факторлардың зерттеліп отырған белгілерге әсер етуінің алуан түрлілігін сипаттайтын өлшем дисперсия болып табылады. Дисперсияның мөлшерін, оның құрамын осы дисперсиялық талдау кезінде анықтайды. Сөйтіп, ырықсыз есте сақтау процесін зерттей отырып,

экспериментші өзі ырықты есте сақтауға әсер етуші ретінде зерттегелі отырған факторларды дисперсиялық талдау үшін өзі беліп алады. Математикалық аппаратты пайдалана отырып, ырықты есте сақтау үшін бөлініп алынған факторлардың қайсысы маңыздырақ және басқа факторлардың ролі қандай екенін анықтауға болады.

Факторлық талдау. Психологиялық зерттеулер нәтижелерін өңдеудің анағұрлым күрделі әдісі факторлық талдау болып табылады. Бұл әдістің күрделілігі факторлық талдаудың алдында бірнеше әзірлік кезеңі болатындығында, оның барысында факторлық талдау белгілерінің шамасы айқындалады, осы белгілерді сандық белгілеу өткізіледі және корреляциялық матрицалары, яғни әр белгінің белгілі бір жүйенің барлық белгілерімен байланысы тығыздығын бейнелендіретін корреляция коэффициенті көрсетілген таблица құрастырылады. Корреляциялық матрицалар факторлық талдау үшін материал болады. Мұнда, бір мезгілде көптеген сандық деректерді есептеуге тура келетіндіктен, матрицаларды өңдеу есептегіш қондырғының көмегімен жүзеге асырылады.

Факторлық талдау тәуелді және тәуелсіз факторлардың санын, факторлардың топтағы салмағын анықтауға және зерттеліп жатқан құбылысқа әсер ететін белгісіз факторларды табуға мүмкіндік береді. Психологиялық зерттеулерді жүргізу кезінде зерттеу әдістерін нақтылы әдістемелерді сондай-ақ нәтижелерін сандық жағынан өңдеудің әдістерін тура таңдай білудің маңызы зор. Алайда, әдіс қаншалықты сәтті және дұрыс таңдалып алынғанымен әдістер жүйесін пайдаланған жөн. Мұндай жағдайда неғұрлым толық, терең мазмұнды, ал ең бастысы объективті нәтижелер алуға мүмкіндік туады.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Зерттеу әдістері дегеніміз не?
2. Негізгі зерттеу әдістеріне қандай әдістер жатады?
3. Қосалқы зерттеу әдістеріне нелер жатады?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. А., 2005, 204-216б.
2. Тәжібаев Т. Жалпы психология. А., 1993, 144-159б.
3. Жұмасова К.С. Психология. Астана, 2006, 161-172б
4. Немов Р. С. Психология. «Просвещение». М., 1995, 235-241с.
5. Еникеев М.И., Основы общей, юридической психологии, М., 1996, 94-106с.
6. Маклаков А.Г. Общая психология, Питер, 2006, 200-234с.

3 дәріс: Ми және психика, сана. Жануарлар психикасының даму сатысы.

Жоспар:

1. Ми мен психиканың байланысы туралы түсінік.
2. Психика мен нерв жүйесінің рефлексік табиғаты

3. Сана туралы ұғым.Сананың негізгі қасиеттері

4. Жануарлар психикасының даму жолдары

1. Ми мен психиканың байланысы туралы түсінік.

Адамның психикалық әрекеттерінің, ақыл-ой санасының ағымдарының даму жолдарын білу үшін, олардың нерв жүйесінің, мидың құрылысын білу қажет. Психика – ерекше ұйымдасқан материя – мидың қасиеті есебінде психика пайда болады. Жоғары сатыда тұрған материяда ғана психика болады. Жоғары материя дегеніміз ми, нерв жүйесі. Невр жүйесі психиканың негізі болғандықтан, оның құрылысын, әрекеттерін, өсіп дамуын білмейінше, психиканың қалайша өсіп-дамып отыратынын да жақсы біле алмаймыз.

Невр жүйесі психикалық әрекеттердің негізі. Невр жүйесі адамның денесіндегі түрлі химиялық заттарды шығатын бездермен бірге адамның психика қуаттарын меңгеріп, басқарып отырады. Ол сондай-ақ адаммен сыртқы дүниенің арасындағы қатысты да басқарады. Егер нерв жүйесі болмаса, адамның барлық әрекеттері бір-біріне байланыспай, үйлеспей бір орталыққа бағынбай әрекет етер еді. Невр жүйесі болмаса, оның сыртқы дүние мен қатынасы дұрыс болмай оны тануға, өзгертуге, түрлі-түрлі бейнелер туғызуға мүмкіндік болмас еді. Невр жүйесінің құрылысы, әрекеті, өте күрделі. Оны зерттеу оңай емес. Неврті зерттеу үшін ғылымда сан алуан әдістер қолданылады. Соның кейбіреуі – мына төмендегілер:

- 1)Салыстырмалы физиология ғылымының фактілерін зерттеу.
- 2)Эксперименттік физиологияның фактілерін зерттеу.
- 3)Медициналық клиника фактілерін зерттеу.
- 4)Құрсақтағы ұрықтың нерв жүйесінің өсіп-дамуын зерттеу.

Міне, осы жоғары да айтылған әдістермен адамның нерв жүйесі қалайша өсіп, дамып отыратындығын, мұның психикаға қандай әсері бар екендігін, яғни ми мен психиканың қандай байланысы бар дейтін мәселелерді шешуге болады.

Адамның психикалық әрекетінің қызметінің заңдылықтары, оны жүзеге асыру ерекшеліктері мен құрылысын түсіну үшін, адамның психикалық әрекет жасаушы негізгі мүшесі - адам миы қалай құрылғанын және адамның әр түрлі көріністегі психикалық өмірімен қандай қатынаста екенін білу керек.

Невр жүйесі нейрон деп аталатын жеке клеткалардан құралған. Бұл нейронның әрқайсысының 2 тармағы болады. 1 ұзын тармақты *нейрит* немесе *аксон*. 2-шісі қысқа тармақты *дендрит* деп аталады. Нейронның тармақтала келіп, өзара түйінделіп бітетін жері нерв орталығы деп аталады. Бұлар орталық, перифериялық (шеткі) және вегетативтік (ішкі) нерв жүйелерінің өнебойына орналасқан. Орталық нерв жүйесіне жұлын мен ми, ал перифериялық нерв жүйесіне ми мен жұлыннан тарайтын әр түрлі шеткі нервтер жатады. Жұлын жуандығы 1см, омыртқа қуысының ішіне орналасқан, ересек адамдарда ұзындығы 45 см ге дейін жетеді. Жұлыннан жан-жаққа 31 жұп нерв талшықтары тарайды. Олардың 1 тобы ортаға тебетін, 2-ші тобы шетке тебетін нерв деп аталады. Жұлын біздің әрекетіміздің орталығы емес, ол қарапайым қозғалыстардың (аяқ қолды керіп созу т.б.) жұмысын басқаратын орталық болып табылады. Орталық нерв жүйесінің 2-ші бөлігі ми. Оның орташа

салмағы ересек адамдарда шамамен 1400гр. болады. Мұндағы сопақша, ортаңғы және аралық ми – бәрі қосылып ми бағанасын құрайды.

Сопақша ми - жұлынның тікелей жалғасы. Мұнда жүрек қызметінің, қан айналысы мен ас қорытудың нерв орталықтары бар. Сопақша мидың сырт жағында, формасы ағаштың жапырағына ұқсас мишық орналасқан. Мишық организмнің қозғалысын, оның бірқалыпты жүріс-тұрысын басқарып отырады.

Адам өмірінде ми қабығы негізгі қызметті атқарады. Ол бейне қабылдағыш аспап тәрізді, көптеген анализаторлардан тұрады. Мида көру, есту, қозғалыс, иіс, дәм анализаторларының нерв орталықтары бар. Егер, ми салаларына зақым келсе психикаға да зақым келеді. Адамда мидың маңдай бөлігі жақсы дамыған. Маңдай миға зақым келсе адамның ақыл-ой процесіне зақым келеді. Үлкен мидың сол жақ жарты шарларының төменгі маңдай иір қыртысының артқы жағында «*Брока кіндігі*» орналасқан. Бұл кіндік адамның сөйлеу орталығын басқарады. Егер бұған зақым келсе адам дауыстап сөйлей алмайды. Қаншама сөйлейін десе де тілі икемге келмейді. Орта маңдай ирегiнiң жоғары жағында жазу кіндігі орналасқан. Оған зақым келсе, адам жаза алмайды. Мұндай ауруды *аграфия* дейді. Ал адамдардың тілі күрмеліп сөйлей алмай қалса, оны *афазия* деп аталады. Мидың төбе бөлігі адамның қимыл әрекетімен байланысты (кеңістікті, уақытты ажырату). Егер, осыған зақым келсе, адам үйреншікті әрекетін қайтадан жасай алмайды. Мұны *апраксия* деп атайды. Мидың желке бөлігі көрумен, самай бөлігі естумен байланысты. Егер жоғары самай ирегiнiң алдыңғы жағына зақым келсе, адам музыканы есінде қалдыра алмайды, естіген сөзін ұқпайды.

2. Психика мен нерв жүйесінің рефлексік табиғаты.

Адам анатомиясын зерттейтін шынайылықты сынаушылар мен дәрігерлер ертеде-ақ психикалық құбылыстардың ми қызметімен байланыста болатыны туралы болжам айтқан және психикалық ауруларды - ми қызметінің бұзылуының нәтижесі деп қарастырған. Зақымдалу, жаралану немесе аурулар салдарынан болатан бас миындағы өзгерістері бар ауру адамдарды бақылау бұл көзқарастар сүйенетін тіректер болды. Мұндай ауру адамдарда көру, есту, ойлау, еске сақтау, және сөйлеу қабілеттерінің зақымдалып, қозғалысының бұзылуы және т.б. сияқты психикалық әрекеттің кенеттен ауытқуы байқалатыны мәлім. Алайда, психикалық әрекет пен ми қызметінің байланысын анықтау - психиканың ғылыми зерттеуі жолындағы алғашқы қадамы ғана болды. Бұл айғақтар психикалық әрекет негізіне жататын физиологиялық механизмдерге әлі де түсінік бермейді.

Ағзаға әсер етуші тітіркендіргіштер мен ағзаның жауап қайтару реакцияларының арасында уақытша байланыстар пайда болады. Бұлардың пайда болуы - бас миы қабығының басты қызметі болып табылады. Ми әрекеті түріндегі кез келген психикалық әрекет үшін нервінің уақытша байланысы болып – негізгі физиологиялық механизм саналады. Кез келген психикалық процес миға тітіркендіргіштер әсер етпесе өздігінен пайда болуы мүмкін емес. Кез келген психикалық процестің және кез келген уақытша байланыстың соңғы нәтижесі - сыртқы әсерге жауап ретінде іштен шығатын әрекет. Бұл жағдайлардың барлығы объективтік ақиқаттың бейнеленуінің механизмін

айқындайды. Сонымен жоғарғы нерв әрекеті туралы ілім психикалық құбылыстарды материалдық тұрғыдан түсінудің табиғи-ғылыми іргетасы болды.

Ағзаның психикалық әрекеті көптеген арнайы дене құрылымдарының көмегімен жүзеге асырылады. Олардың біреулері - әсерлерді қабылдайды, ал екіншілері - оларды сигналдарға түрлендіреді, Мінез-құлықтың жобаларын жасап және оларды қадағалайды, үшіншілері - бұлшық еттерді қозғалысқа келтіреді. Бұл барлық күрделі жұмыстар ортада өзін белсенді ұстауға мүмкіндік береді.

Барлық психикалық әрекеттердің рефлекторлық табиғатын табиғи-ғылыми жасаудағы және негіздеудегі орыс физиологтары - И.М.Сеченовтың және И.П.Павловтың еңбегі зор. И. М. Сеченов өзінің атақты "Бас миының рефлекстері" деген еңбегінде рефлекторлық принципті бас миының барлық қызметіне тарата отырып, осылайша адамның барлық психикалық әрекеттеріне таратты. Ол "саналы және санадан тыс өмірдің барлық актілері өздерінің шығу тегі бойынша рефлекстің мәні" деп көрсетті. Бұл психиканы рефлекторлық тұрғыдан түсінудің алғашқы ұмтылысы болды. И.М.Сеченов бас миының рефлекстерін толық талдай отырып, олардағы үш басты қатарды атап көрсетті: бастапқы қатар - оның сезім мүшелерінің сыртқы тітіркендіргішті миға беретін нервті қоздырғыш процесіне айналдыруы; ортаңғы қатар - мида қоздырғыш және тежегіш процестерінің және осының салдарынан психикалық күйлердің (сезімдердің, ойлардың, сезінулердің және т.б.) пайда болуы; соңғы қатар - сыртқы қозғалыс. Осымен бірге И. М. Сеченов рефлекстің ортаңғы қатары өзінің психикалық элементімен бірге оның табиғи бастауы мен соңы болып табылатын қалған екі қатардан (сыртқы тітіркендірі іш пен жауап қайтару әрекетінен) оқшаулануы мүмкін емес, сондықтан барлық психикалық құбылыстар - жалпы рефлекторлық процестің бөлігі, - деп санайды. Рефлекстің барлық қатарлары арасындағы үздіксіз байланыстар туралы И. М.Сеченовтың тұжырымы психикалық әрекетті ғылыми түсіну үшін маңызды. Психикалық әрекет сыртқы ықпалдардан, адамның әрекеттерінен бөлек қаралуы мүмкін емес. Ол тек субъективтік уайым ғана бола алмайды: егер бұлай болатын болса, онда психикалық құбылыстар ешқандай шынайы өмірлік мағынаға ие болмас еді.

И. М. Сеченов психикалық құбылыстарды қалыпты талдай отырып, олардың барлығы біртұтас рефлекторлық актіге, қоршаған ортаның ықпалына, адамның бас миы басқаратын ағзаның біртұтас реакциясына енетінін атап көрсетті. Психикалық әрекеттің рефлекторлық принципі И. М. Сеченовқа адамның барлық әрекеттері мен қылықтары сыртқы әсерлер салдарынан болатыны жайында, детерминациялану жайлы психология ғылымы үшін маңызды қорытындыны жасауға мүмкіндік берді. Ол былай деп жазды: "Кез-келген қылықтың бастапқы себебі әрқашанда сыртқы сезімтал қоздырғышта болады, өйткені онсыз ешқандай ойдың болуы мүмкін емес". Сонымен бірге И.М.Сеченов сыртқы жағдайлардың әрекеттерін жай ғана түсінуге қарсы ескертулер айтты. Мұнда сыртқы әсерлердің болуы ғана емес, сондай-ақ адамның басынан өткен барлық әсерлердің жиынтығы да, оның өткен

тәжірибесінің барлығы да маңызды болатынын И.М.Сеченов бірнеше рет көрсеткен. Сонымен, И.М.Сеченов рефлексінің ми қатарын, оның табиғи бастауы (сезім мүшелеріне әсер етуден) мен соңынан (жауап қайтару қозғалысынан) оқшаулап қарау дұрыс емес екендігін көрсетті.

И.П.Павловтың еңбектері мен оның мектебінде әрекеттің рефлекторлық принципі өзінің дамуына және эксперименттік негізіне ие болды. И.П.Павлов пен И.М.Сеченовтың психикалық әрекетті мидың рефлекторлық әрекеті түрінде түсінуінің дұрыстығын дәлелдеді, оның негізгі физиологиялық заңдарын ашты ғылымның жаңа саласын - шартты рефлекс туралы ілім жоғарғы нерв әрекетінің физиологиясын қалыптастырды. Бұл физиологиялық процестер ми қабығындағы шартты рефлексдердің жасалуында, сондай-ақ мидың төменгі бөліктерінде шартсыз рефлексдердің жасалу кезінде де үнемі көрініп отырады.

Қозу – әр түрлі тітіркендіргіштердің әсері нәтижесінде нерв жүйесінің қызмет жасап тұрған белсенді күй болса, тежелу, керісінше, нерв жүйесін тыныштандыратын процесс болып табылады. Қозу және тежелу процестері ғылымда Сеченов пен Павловқа дейін де мәлім болған, оның кейбір заңдылықтары да зерттелген. И.М.Сеченовтің мидың тежелуі жөнінде пікірлеріне сүйене отырып, И.П.Павлов онда қозумен қосарласа тежелу процесі болып отыратындығын, мида бірыңғай қозу мен бірыңғай тежелудің болуы мүмкін еместігін, бұл нерв процестерінің жұмысы организмнің бүкіл өмірінің барысында үздіксіз болып отыратындығын дәлелдеді. Мұны мына мысалдан-ақ жақсы байқауға болады. Егер адам бір нәрсеге қатты зейін қойса, онда айналасындағы заттарға қарамайды, өйткені кітапқа қадалған кезде мидың алабы қозу жағдайында болады да, қалған алаптары тежелуге ұшырайды. Қозу мен тежелудің осындай жұмысын көрсететін мысалдарды көптеп келтіре беруге болады.

И.П.Павлов шартты рефлексдердің табиғатын зерттеу үстінде тежелулердің бірнеше түрін анықтады. Ол тежелуді сыртқы - *шартсыз* (яғни, туғаннан пайда болатын) және ішкі - *шартты* (өмірде жасалып отыратын) деп екі үлкен топқа бөлді.

Сыртқы тежелудің өзі бірнешеге бөлінеді. Соның бірі - жай тежелу. Егер шартты рефлекс жасалып жатқан бөлмеге жаңадан бір тітіркендіргіш қосылса (мәселен, бөлмеге бөтен кісінің кіруі), ит сілекей бөлуді тоқтатады, яғни жаңа тітіркендіргіш шартты рефлексінің пайда болуына бөгет жасап, оны тежеп тастайды.

Тежелудің бір түрі организмнің өмірі үшін аса маңызды. Егер организм сыртқы дүниедегі сан алуан тітіркендіргіштеді сезе алмаса, ол жауынан қорғана да, тамағын тауып жей де алмас еді.

Сыртқы тежелудің екінші түрі - *шектен тыс тежелу*. Ми қабығының жұмыс істеу қабілетінің белгілі шегі бар. Егер миға үнемі күшті тітіркендіргіштер әсер ете беретін болса, нерв клеткаларының тәртіппен біркелкі жұмыс істеуіне нұқсан келуі мүмкін. Мидың шаршаған кезінде пайда болып, оны апаттан сақтап қалатын тежелудің осындай түрін кейде *қорғаныс тежелуі* деп те атайды.

Ішкі тежелудің де бірнеше түрі бар. Солардың бірі - сөне тежелу. Егер шартты тітіркендіргіш (мысалы, қоңырау), бірнеше рет беріліп, бірақ шартсыз тітіркендіргішпен (тамақ) нығайтылмаса, онда шартты рефлекс жасалынбай сөне бастайды, яғни байланыс уақытша тежеледі. Біраздан кейін тағы да қоңырау соғылса, шартты рефлекс те қайтадан пайда болады. Бұл шартты байланыстың бұзылмағандығын, тек уақытша тежелгенін көрсетеді. Мұндай тежелулердің пайдасы организмге бір жағдайда қажетсіз болған рефлексстерді уақытша өшіріп отыратындығында.

Ішкі тежелудің бір түрі - *ажырату (дифференциациялық)* тежелуі. Бұл организмнің түрлі заттар мен құбылыстардың арасындағы ұқсастықтарды айыра білу қабілетін көрсетеді. Мысалы, итке шартты рефлекс жасауда метроном арқылы 96 рет тамақ бермей, әр 100 соққанда ғана тамақ беріп отырса, кейіннен сілекей тек метроном 100 рет соққанда ғана шыға бастайтын болады. Тежелудің осы түрінің организмнің тіршілігі үшін маңызы айтарлықтай. Осындай тежелулердің жәрдемімен организм бір-біріне өте ұқсас тітіркендіргіштерді де тез ажырата алады.

3. Сана туралы ұғым. Сананың негізгі қасиеттері.

Психика жануарларға да, адамдарға да бірдей тән әрекет болғанымен олардың психикалық әрекеттерінің арасында жалғыз сан жағынан да ғана емес, сапа жағынан да көп айырмашылықтар да бар. Адамның психикасының айрықша өзгешелігі адамда сананың болуымен байланысты. Жануарларда сана жоқ, олардың өздерінің биологиялық мұқтаждықтарымен байланысты *соқыр сезім* әрекеттері және туысынан кейін тіршілік ету үшін күресінде пайда болатын санасыз дағдылану әрекеттері ғана бар.

Сана психиканың дамуында ең жоғары сатыға шыққан, сапа жағынан айрықша өзгешеліктері бар, адамға ғана тән нәрсе. Сана деп – еңбек арқылы пайда болып, адамның жаратылысқа және басқа адамдарға мақсатты түрде бет алып қатысуында орын алатын психикалық әрекетті айтамыз. Адамның санасы тек қана тұрмыстың нәтижесі болып қоймай, сол тұрмыстың өзін қайта құрып өзгерте алады. Адам белгілі, нақты тарихи қоғамдық жағдайларда өмір сүріп, тіршілік ететіндіктен, оның санасы қоғамның тұрмысының ықпалын да болып, сол тұрмысты сәулелендіріп отырады. Сондықтан таптық қоғамда адамдардың санасы таптық сана болады. Қоғамдық эксперименттің өзгеруімен бірге адамның санасы да өзгеріп отырады.

Сананың негізгі қасиеттері. Сана психика дамуының жоғары сатысы ретінде, ең алдымен, жалпыны және болмыстағы елеуліні тану қабілеті сияқты қасиетімен ерекшеленеді. Жалпыны білу адамның болмыста мейлінше дұрыс бағдар ұстауын қамтамасыз етеді, істі біліп әрекет жасауына, өзін дұрыс алып жүруге мүмкіндік береді. Жалпыны біле отырып адам әрбір жеке міндетті практикалық тұрғыдан шеше алады. Зандылықтарды біле отырып, белгілі бір оқиғаның болатынын алдын ала болжай да аласыз. Жалпы мен елеулі жайындағы білімдерді жинақтау ғылымды И.П.Павловтың сөзімен айтқанда, "болмысты және өз басымызды дұрыс алып жүруге жоғары бағдарлылықты" қалыптастырады. Ғылым, өнер, мәдениет (сөздің кең мағынасында) қоғамдық сананы құрайды.

Тұлғаның санасы мен қоғамдық сана диалектикалық бірлікте болады. Тұлға санасы оның болмысын ғана бейнелеп қоймайды, сонымен қатар адамзат жинақтаған білімді меңгеру нәтижесі де болып табылады. Екінші жағынан, қоғамдық сана тұлғалар мен бұқара көпшіліктің шығармашылық іс-әрекетінің нәтижесінде қалыптасады.

Сана объективтік болмыс жайында қорытылған білімнен ғана емес, сондай-ақ сол болмысқа белгілі түрдегі қатынастардан да көрініп отырады. Демек, адам өзін табиғаттан бөліп алады, белгілі автономия танытады, белгілі дәрежеде бағалай отырып, оқиғаларға байқастап жанасады. Адам қатынастарды интеллектуалды (бағалау арқылы) және эмоционалды (сүю, ұнату, өшпенділік, жек көру, жирену түрінде көрінеді) сипатта болуы мүмкін. Көп жағдайларда саналы қатынастар интеллектуалды-эмоционалды сипатта, екеуі аралас келеді. Сана адамның шығармашылық қабілеттілігінен көрінеді. "Адамның санасы объективті дүниені бейнелеп қана қоймайды, сонымен қатар оны жасайды".

Хайуан еш нәрсені де орната алмайды. Егер ол өзі мекендеген жердің жағдайын өзгертсе оны саналы түрде түсініп істемейді, оның тіршілік етуі соған жеткізеді. Адам дүниені саналы түрде өзгертуге талаптанады, оны өз қажетіне бейімдегісі келеді, тіпті ол табиғаттың жеке элементтерінен табиғатта кездеспейтін жаңа заттар жасайды. Шығармашылық адамның бүкіл Жерді мекендеуіне және ғарышқа да жол табуына мүмкіндік береді.

Сананың аса маңызды қасиеті оның *есеп беруі* болып табылады. Адам өзінің ниеті мен күйзелісі, ойы мен түйсігі туралы өзіне-өзі есеп береді, демек, сана тек қана сыртқы білімді емес, өзін білуді де қамтамасыз етеді, яғни сана өзіндік сана-сезім түрінде де көрініс табады. Адам есеп беруінің арқасында өз күшін реттей алады, өзін түзетіп және дамытып отырады.

Білім негізінде тұлғаның іс-әрекетіндегі және мінез-құлқындағы саналылық мөлшерін анықтауға болады. Тұлға мінезі мен іс-әрекетінде білімге сүйенеді, ол өткендегіні ескеріп және болашақты болжай отырып, неғұрлым тиімді тәсілді таңдап алады. Бұл ретте адам өзін-өзі бақылайды және өз күшін жоспарына қарай реттеп отырады.

Адамның жануарлардан айырмашылығы - ол өзін танитын және білетін, өзін түзетіп және жетілдіріп отыруға қабілетті тіршілік иесі. *Өзіндік сана-сезім* - сананың өзінді білу мен өзіне қатынастың бірлігі ретінде көрінетін бір түрі. Өзіндік сана-сезім сыртқы ортаны және өзінді өзің танудың бейнелеуінен біртіндеп қалыптасады.

Басқаларды тану арқылы өзіңді тану. Жас бала бастапқыда өзін қоршаған ортадан бөліп қарамайды. Ол ойыншықты қозғап та, аяғын қимылдатып та - бірінен-бірін айырмай ойнай береді. Бірте-бірте ол өзін, өзінің мүшелері мен тұтас денесін қоршаған заттардан бөле қарап, ажырата бастайды. Бұл физикалық саралау процесі сыртқы дүние мен өзін танудың нәтижесінде және алғашқы кезде проприоцептивтік деңгейінде (өз мүшелерінің қалыпты жайы мен қимыл қозғалысын сөзіну) өтеді. "Баланың өзін-өзі аңғаруынан кейін, есейген соң өз санасының актілеріне сын көзбен қарауға, яғни өзінің бүкіл ішкі дүниесін сырттан келіп қосылатын барша құбылыстардан бөліп қарауға, оны талдауға және сыртқымен салыстыруға, бір сөзбен айтқанда, өз санасының

актін зерттеуге мүмкіндік беретін өзіндік сана-сезім туады" - деп, И.М.Сеченев дәріптеген. Күрделі психикалық құбылыстарды, әсіресе өз басының қасиеттерін танып білу - іс-әрекет және қарым-қатынас процестерінде өтеді. Қарым-қатынас процесінде адамдар бірін-бірі біліп, біріне-бірі баға береді. Өзгенің осындай бағалауы әр адамның өзін-өзі бағалауынан көрініс танытатын болады.

Адамның өзін-өзі тануда, оны басқаның бағалауы мен ұжымдық бағаның маңызы ерекше. Егер бір адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқын сыңар жақты бағалау тұрақты сипат алса, онда сол адам өзінің қабілеті немесе мінезі жайындағы осы сыңар жақ бағаны малданып алады да соған мойын ұсынады. Өзін-өзі тану өзіндік сана-сезімнің қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Өзін-өзі тану - адамның өз психологиялық және физикалық ерекшеліктерін зерттеп білуі. Адам *өзін тікелей де, жанама* түрде де танып біледі.

Өз іс-әрекеті мен мінез-құлқын талдау арқылы адамның өзін-өзі тани алуы. Өзін жанама тану өз іс-әрекетінің нәтижелерін талдау жолымен жүзеге асырылады. Белгілі бір саладағы жетістіктерін талдай және бағалай отырып, жұмысқа жұмсалған уақыт пен күшті есептей отырып, өз қабілеттерінің деңгейін анықтауға болады. Қоғамдағы өз мінез-құлқын бағалау арқылы адам өз басының адамгершілік және психологиялық ерекшеліктерін танып біледі. Жанама танымда өзін-өзі зерттеп жүрген тұлғаға айналасындағылардың өзі жайындағы көзқарасын талдаудың да маңызы зор. Жақын адамдардың, қызметтес жолдастардың объективті бағасы өзіңді тереңірек танып білуіңе көмектеседі.

Өз басының қасиеттеріне берген өз бағасы мен басқа жұрттың бағасын салыстыру да маңызды. Ол өз танымының өзгелердің ойымен бірдей шығушықпауын, өзін-өзі не артық, не кем бағалап жүргенін айқындауға мүмкіндік береді.

Бұдан шығатын қорытынды, басқа адамдармен неғұрлым кең қарым-қатынаста болу өз басының жағымды және жағымсыз жақтарын жан-жақты салыстыруға, танып білуге көмектеседі екен.

Өзін-өзі байқау арқылы өзін-өзі тану. Тікелей өзін-өзі тану, өзін-өзі байқау формасында көрінеді. Қабылдау, елестету, ойлау процестерінде адам белгілі бір сәтке зейінін психикалық іс-әрекет объектісінен жеке басының жағдайына аударады және оны бағалайды. Өзін-өзі бақылау осыған негізделген. Адамның өзін-өзі байқауы үшін байсалды, қалыпты жағдай неғұрлым қолайлы болады. Психикалық іс-әрекеттің сылбырлығы немесе оның шамадан тыс шиыршық атуы өзін-өзі тану мен өзін-өзі байқаудың мүмкіндігін кемітеді. Жүрек алып-ұшып, тым өрепкіген сәтте, бір нәрсемен құштарлана әуестену немесе бір нәрсені шоғырландыра көру кезінде өзін-өзі бақылау мүмкіндігі тарыла түседі. Мұндай жағдайда адамның өзінің көңіл-күйі туралы өзіне-өзі есеп беруі толыққанды болмайды. Сондықтан өзін-өзі байқау неғұрлым толық және әрі айқын болуына жеткізетін шекара табалдырықтар деген болады. Тұлғалар іскерлігі мен дағдылануына қарай өз психикасын әр түрлі деңгейде байқай алады.

Өзін-өзі бақылау және өзін-өзі тәрбиелеу. Өзін-өзі тану - адамға өз басын жетілдіру үшін, сондай-ақ өмір және еңбек жоспарларына сәйкес өз іс-

әрекетін жолға қойып отыру үшін қажет. Адам өз күшін біле отырып, оны еңбекте барынша тиімді пайдалануға ұмтылады. Бұл үшін ол өзінің қимылы мен әрекетін, қылығы мен мінез-құлқын бақылап және талдап отырады. Адам өзін-өзі бақылау арқылы іс-әрекетіндегі қателіктерін байқайды, еңбегін дұрыс ұйымдастыра алады. Өзін-өзі бақылау жедел сипатта болады және сол сәтте өтіп жатқан әрекетті ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Демек, ол өз бойындағы жақсы мен жаманды аңғаруға, сол арқылы болашақ өмір жолыңды құруына көмектеседі. Егер ешқандай күш салу іс-әрекетті жақсартпаса, онда адам өз бойында белгілі бір қажетті қасиетті дамытудың немесе қалыптастырудың ұзақ мерзімді жоспарын жасайды.

Өзін-өзі тәрбиелеу адам дамуының жаңа мүмкіндіктеріне жол ашады. Өзін жетілдірумен айналыса бастаған адам тәрбиелеудің объектісі ғана емес, сонымен бірге субъектісіне де айналады, яғни оны тек қоғам тәрбиелеп қана қоймайды, ол өзі күш жұмсап та тәрбиеленеді.

4. Жануарлар психикасының даму жолдары.

Психиканың қарапайым түрі - нерв жүйесінің болмашы қасиеті бар тіршілік иелері, мәселен, құрт тағы басқа насекомдар дүниесінде кездеседі. Бұл жәндіктерге тек сыртқы ортаны шамалау, бағдарлау ғана тән. Олар тек биологиялық мәнді зат пен әсер етуші объектінің жеке қасиеттері арасындағы байланыстарды бейнелеуге қабілетті. Психиканың бұл сатысы *сенсорлық (сезімдік) деп* аталады. Мұнда тікелей әсер етуші, оның үстіне, түгелдей зат емес, оның кейбір қасиеті ғана бейнеленеді. Мәселен, өрмекші өрмек пен тамақтың (өрмекке түскен шыбын) арасындағы байланысты бейнелендіреді, бақа жейтін қоректік затын түсі мен формасына қарап ажыратады, ара тағамның түсі мен иісіне, ал жылан болса, тек формасы емес, сонымен қатар өз жемтігінің денесінің температурасына реакция жасайды т. б.

Тіршілік иесінің, әсіресе нерв жүйесінің құрылысы неғұрлым күрделіленіп әр түрлі органдардың атқаратын қызметі мейлінше ажыратыла, сондай-ақ организмдердің интеграциясы (организмдер қызметінің бірігуі) белсенді бола түскен сайын, психиканың бейнелеу функциясы да күрделілене түседі және оның басқару әрекеті кемелдене береді. Бұл, әсіресе нерв жүйесінің жоғары бөлігінің қалыптасуы кезінде анық байқалады. Осыдан психикалық іс-әрекеттің *перцептивтік* деп аталатын екінші сатысы басталады.

Барлық сүт қоректілердің әрекеті осы екінші сатыдағы ерекшеліктермен сипатталады, олардың бәрінің де миы жақсы дамыған. Бұл саты үшін, бір объектінің кей кездері тіпті күрделі объектінің де әр түрлі қасиеттерін синтетикалық тұрғыдан бейнелей алу қабілеті тән. Осы жерде енді заттық бейнелей алу туралы айтуға болады. Мәселен, ит өз иесін даусы, киімі, иісі тағы басқа көптеген белгілері арқылы тани алады. Алайда, арнайы жүргізілген зерттеулердің көрсеткеніндей объектілерде қайсы бір қасиеттері жануар үшін өте маңызды болса, (сигнал ретінде), ал екінші біреулерінің маңызы аз болуы мүмкін. Жануарлардың бір белгілерді түсіне қоюы, оны дұрыс ажырата алуы, ал екінші бір белгілерді ажырата алмай, қателесуі осыдан.

Инстинкт, көбінесе, дамудың төменгі сатысында тұрған жануарларда кездесетін мінез-құлықтың қарапайым нәсілдік формасы. Мұны қазақша "соқыр сезім" деп атайды. Инстинкттер табиғи сұрыпталу жолымен жасалады. Жануарларда болатын инстинкт - организмнің белгілі тіршілік жағдайына, өскен ортасына әбден көніккенін көрсететін мінез құлықтың түрі. Мысалы, араның омартасы, құстың ұясы, көртышқанның іні, т.б. өте "шеберлікпен", "ептілікпен" жасалынады. Бірақ, осы мысалға қарап, бұл айтылған жәндіктер мен құстарда сананың саңылауы бар деуге болмайды, өйткені, инстинктік амалдардын бәрі - тұқым қуалау жолымен жасалынады.

Жануарлардың биологиялық дамуы мен нерв жүйесінің түрліше құрылымына қарай оларда мінез-құлықтың әр түрлі түрлері байқалып отырады. Осы арқылы жануар сыртқы ортамен байланыс жасайды, табиғи қажетін өтеу жолында тіршілік етеді, материалдық дүниенің құбылмалы өзгерістеріне тиісінше жауап қайтарып бейімделіп отырады.

Жоғары сатыдағы сүт қоректілерге қарапайым тұрғыда ойлау қасиеті тән. Бұлардың ішінен, әсіресе маймылдар, бәрінен бұрын антропоидтар немесе адам тәріздес маймылдарды айту керек. Олардың миы мейлінше дамыған, өзінің құрылысы жағынан адам миына өте ұқсас, әрі басқа жануарларға қарағанда, олардың психикалық іс-әрекеті анағұрлым бай және күрделі. Психиканың бұл сатысын *интеллект сатысы* деп атайды. Маймылдар тек қана заттың белгілі бір қасиеттерін, не бүтіндей өзін, синтездеу арқылы бейнелеп қоймайды, сонымен қатар заттардың арасындағы байланысты да бейнелей алады.

Жоғары сатыдағы жануарлардан (маймыл, делфиндер) "ақылды" деп айтуға тұрарлықтай мінез-құлық көріністерін байқауға болады. Мінез-құлықтың осындай түрі маймылдарға жасаған эксперименттен сан рет байқалған. Мәселен, маймылдың сүйікті тағамы банан жемісін оның қолы жетпейтін жерге іліп қойса, маймыл жемісті алғысы келіп секіреді, бірақ оған қолы жетпейді. Бір кезде оның көзі қасында жатқан жәшікке түседі. Енді ол жәшіктің біреуін әкеліп, үстіне шығып көреді де, әліде де қолы жетпейтіндігін байқайды. Сонан соң бірнеше жәшікті әкеліп, бірінің үстіне бірін қойып биіктеткеннен кейін, бананды алуға шамасы келеді. Маймылдың осы қылығында қандай да болмасын бір мәселені шешуге ұқсас көрініс бар.

Маймыл интеллектісінің өрісі тар, олардың интеллектісі, көбінесе, көзге көрінетін нәрселерге байланысты ғана туып отырады. Мәселен, қасында жатқан таяқты "құрал" есебінде кездейсоқ пайдаланады, оны кейіннен керек болып қалар деген "мақсатпен" сақтап қоюды да білмейді. Маймылдарда кездесетін осындай *интеллект* оның мандай бөлігінің жақсы дамуына байланысты. Егер маймыл миының осы бөлігін алып тастаса, бұрын білгенінен асып ештеңе істей алмайды. Сонымен, жануарлар психикасының қандай түрі болмасын сыртқы отаның жағдайына бейімделуді қамтамасыз етеді. Бұлардың бәрі биологиялық сипатта болады.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Нерв жүйесінің атқаратын қызметі қандай?

2. Орталық нерв жүйесінің құрылымы және оның жеке бөліктерінің атқаратын қызметі қандай?
3. Шартты рефлексстер қалай жасалады?
4. Бірінші және екінші сигнал жүйелері туралы не білесіз?

Пайданылған әдебиеттер:

1. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. А., 2005, 204-216б.
2. Тәжібаев Т. Жалпы психология. А., 1993, 144-159б.
3. Маклаков А.Г. Общая психология, Питер, 2006, 200-234с.
4. Сеченов И.М. Физиология нервных центров: из лекций, чит. в собрании врачей в Москве в 1889-1890 гг. – М Изд. АМН СССР, 1952
5. Симонов П.В. Мотивированный мозг: Высшая нервная деятельность и естественно – научные основы общей психологии / Отв.Ред. В.С.Русинов – М Наука, 1987
6. Чуприкова А. Психика, сознания как функция мозга. М. 1994г.

4 дәріс: Психологиядағы қалыптасқан ғылыми бағыт-бағдарлар Жоспар:

1. Психологиядағы бихевиоризм бағыты
2. Гештальтпсихология
3. Фрейдизм бағыты
4. Генетикалық психология
5. Когнитивтік және гуманистік психология

1. Психологиядағы бихевиоризм бағыты.

XX ғасырдың басынан психология ғылымы екі жолмен дами бастады:

1) механистік материализм; 2) субъективтік идеализм. Америкада механистік материализммен байланысты бихевиористік яғни қылық психологиясы дамыды. Психологияның бұл ағымына негіз салған белгілі Америка психологтары Торндайк, Уотсон, т.б. субъективтік психологияға қарсы шығып объективтік психологияны дамытты. Олар жаратылыстану ғылымдары заттарды, болмыстарды қалай зерттесе психология ғылымы да, адамдардың қылығын сондай объективті түрде зерттеу керегін айтты.

Психология ғылымын табиғи ғылым деп біліп, олар адамның қылығын, сана әрекеттерінен бөліп қарады. Қылық психологиясы адамдардың «қылығын басқаруды» ойлады. Олардың ойынша: адамның қылығы бүтіндей сыртқы дүниедегі стимулдердің әсерінен пайда болды; адам әсер етуші заттардың құлы, сыртқы әсерлер қандай болса, адамның қылығы да сондай болады. Адам машина. Егер машинаны біреу жүргізсе ғана, ол әрекет етеді, ал өздігінен ешбір әрекет ете алмайды, міне адамды да сондай деп білді. Адамның санасы бар екенін, ол саналы түрде әрекет ететінін, сананың жалғыз ғана әсер етуші заттардың қорытындысы емес екендігін, адамның санасының белсенді болып, айналасындағы дүниені өзгерте алатындығын, оны меңгеріп өзіне бағындырып, билей алатын қылық психологиясы ескермейді. Адамның әрекеттерін зерттеуге оның қылығын санадан ажыратып алып, қылықты санасыз деп білу – сананы

психологиялық зерттеуден шығарып тастаумен бірге адамның әрекеттерін механистік түрде түсіну болып табылады. Қылық психологиясы эмпирикалық психологиясының сананы қате түсінуіне дұрыс қарсы тұрумен бірге, психиканы типтен алып шығарып тастауы, адамның қылығын санасыз, белсенсіз қылық деп білуі орасан қателік болды.

Бихевиоризмнің пайда болуына американ зерттеушісі Э. Торндайктің еңбектері елеулі ықпал етті. Оның өзі бихевиорист болмағанымен, ол ашқан бір қатар мінез-құлық принциптері кейіннен бихевиоризмнің өзгермес заңына айналды. Торндайктің негізгі тәжірибелері «проблемалық жәшік» деп аталатын орындарда ұсталған жануарларға жүргізілді. Жануарлардың одан шығып, азықтануы үшін белгілі бір тақтайшаны басулары тиіс болды. Торндайк «Проблемалық жәшіктердегі» жануарлардың мінез-құлқын байқай отырып, жануарлар байқап көру - қателесу әдісі бойынша әрекет ету арқылы табысқа кездейсоқ жететіндігі туралы қорытындыға келді. Үйрету, яғни бейімделу реакциясына дағдыландыру бірнеше рет қайталау (жаттығу заңы) арқылы өтеді. Егер реакциядан кейінгі жағдай организм үшін тиімді болса, ол біржола бекіп, стимул мен реакция арасында нақтылы байланыс (эффekt заңы) орнығады. Жаттығу және эффеkт заңдары кейіннен дамытылды әрі толықтырылды.

Американдық психолог Дж. Уотсонның 1913 жылы психологияны, мінез-құлық туралы ғылым түрінде көрсетті. Бихевиористер мақсаты - психологияны «мінез-құлықты басқаратын және оны болжайтын» ғылым саласына айналдыру. Дж. Уотсон адам мінез-құлқында туа біткен ештеңе жоқ және оның кез келген көрінісі - сырттан ынталандырудың өнімі деп айтты. Ол мінез-құлық ұғымына бір жақты ғана мағына берді. Ол ағзаның ортаға қатынасын «ынта-реакция» формуласымен анықтады. Осылайша бихевиористер психологиялық ғылымды «жансыз психологияға» айналдырды.

Дж. Уотсонның 1925 жылы шыққан «Бихевиоризм» кітабының мағынасы мынандай еді: сыртқы тіртіркендіргіштерге әсер ете отырып, кез келген қалыптағы кез келген мінез-құлқы бар адамды «жасап шығуға» болады. Адамның өзіндік және туа біткен сенімдері ғана емес, оның қатынастары мен көзқарастары да теріске шығарылды. Бихевиоризмнің бұл бағдарламасы адамның ешқандай ерекшеліктерін ескермегендіктен антигуманды болды.

Алайда, 30-шы жылдары Америкада кезекті экономикалық дағдарыс басталып, бихевиоризм идеялары шайқала бастады, жұмыссыздық, қайыршылық пайда болды. Атақты американдық психолог Роберт Вудвортс мотивация туралы ілімді жасай отырып, бихевиоризм ұсынған «ынта-реакция» схемасын ығыстырып, оған аралық бөлімді - ағза және оның бағыттарын енгізді. Осылайша «қатан» бихевиоризм шайқалып, мінез-құлық психологиясын қайта құру басталды. Оны Эдвард Толмен және Кларк Халл басқарды, ал жаңа бағыт «необихевиоризм» деген атауға ие болды. Олар психологиядан дәстүрлі ұғымдарды - бейне, мотив және т.б. шығарып тастауға болмайды деп санап, олар реакция мен ынтаның арасында болады деп болжады. Осы мақсатпен олар «уақытша-айнымалылар» ұғымын енгізді. Бұл ұғым ретінде, тікелей ынталандырулар мен жауапты мінез-құлық арасында

болатын, танымдық және себептік факторлар жиынтығы түсінілді. Бірақ мұның бәрі адамның үйренуінің психологиялық механизмдерін түсіндіре алмады.

2.Гештальтпсихология.

Эмпирикалық психологиядан кейін ХХ ғасырдың басынан психология ғылымында бірнеше механистік қылық психологиясымен бірге идеалистік буржуазиялық ағымдар пайда болып, дами бастады. Олардың бірі –гештальт психология (гештальт- немістің бейне, көрініс, форма деген сөзі).

Гештальт психологиясы алдымен өзінің тұтастық туралы идеясын қабылдау жөнінде жасалған тәжірибелерге сүйеніп дамытты, онан соң бұл идеяны психофизикалық проблемаға, одан да әрі психологияның барлық басқа проблемаларына таратты. Оның өкілдері: М.Вертхеймер, В.Келлер, К.Коффка, Д.Катц, Е.Рубин және т.б.

Ұзақ уақыт бойы жас экспериментальдық психологияның зерттеу объектісі болып - түйсік саналды. Осы уақытта психикалық өмірдің бейнелік аспектісі психологиялық лабораторияларда ашылмай, керісінше, жоғала бастады. Оны идеалистік философия үстем етуші кезде қалыптасқан гештальтпсихологиясы жүзеге асыруға тырысты.

Бұл мектеп көп жағдайда бихевиоризмге және бұрыннан өмір сүріп келген психологиялық бағыттарға қарсы шықты. Гештальтпсихология бихевиоризмді мінез-құлықтың оқшау сегменттерін зерттегені үшін сынады. Гештальтпсихология бойынша, мінез-құлық тек рефлексдер шоғыры емес, күрделірек құбылыс. Ол тұтас нәрсе. Сөйтіп психикаға тұтас нәрсе ретінде қарауды гештальтистер басқа барлық бағыттардағы атомизмге қарсы қойды.

Гештальтпсихологияны жақтаушылар қабылдау саласында да көптеген зерттеулер жүргізді. Қабылдаудың түйсіктен сапалық айырмашылығы бар екенін және олардың жиынтығы емес екенін көрсетті

Гештальтпсихологтар өздерінің интеллект туралы теориясын бихевиоризм теориясына қарсы қойды, олар интеллекті стимул-реакция схемасы бойынша түсіндіру соқыр практикалық соқыр әрекетке әкеліп ұрындырады деп санады. Келер интеллекті зерттеу объектісі етіп шимпанзені таңдап алды. Оларды жабық орындарда, Торндайк мысықтарының жағдайларына ұқсас күйде ұстады. Мәселен, тордың ішінде таяқ, сыртында банан жатты. Маймыл бананды бірнеше рет ұмтылып, ала алмағаннан кейін бос әурешелікті қояды, бір сәт ойланып қалғандай болады, содан соң таяқты алып, соның көмегімен жемісті алып жейді.

Келер жануарлар мәселені жағдайды сәтінде өзгерту арқылы шешеді деп санады.Соның нәтижесінде жағдай элементтері басқа, жана өзара байланысқа түседі, жаңа мағынаға ие болады (тақтайша мақсатқа жету құралы ретінде қызмет атқара бастайды). Бұл құбылыс инсайт (инсайт - ұстау, түсіну, «ә, солай екен-ау» деген шешім) деп аталды және байқап көру қателесу әдісіне қарсы қойылды. Келер, «инсайттық» мінез-құлықтың көріп қабылдаумен тығыз байланыстылығын және көп ретте «жағдайды оптикалық түсінумен» анықталатындығын атап көрсетті.

Гештальтпсихологиясының құлдырауының себебі мынада: ол өзінің теоретикалық тұжырымдамаларында бейне мен әрекетті бөліп қарастырды. Гештальтистер бейнені өз заңдылықтарына бағынатын ерекше мағына ретінде көрсетті. Оның шынайы зат әрекетімен байланысы жұмбақ болып қалды. Осы екі маңызды дәрежелерді біріктіре алмай, психикалық талдаудың біртұтас схемасын жасай алмағандықтан гештальтпсихологиясының мектебі құлдырады.

3. Фрейдизм бағыты.

Психологиялық бұл бағыттың осылайша аталуы австриялық психиатр Зигмунд Фрейдтің (1856-1939) есімімен байланысты. Оның концепцияларының қалыптасуы ХХ ғасырдың басына жатады.

Зигмунд Фрейд Австрияның Фрайберг қаласында дүниеге келген. З.Фрейдтің «психоанализ» терминін алғаш енгізуін, оның ғылымға қосқан үлкен үлесі деп тануға болады. Оның «Түс жору» (1900ж.), «Күнделікті өмір психопатологиясы» (1904ж.), «Тапқырлық және оның бейсанаға қатынасы» (1904ж.), «Сексуалдылық теориясы бойынша үш очерк» (1905ж.) және т.б. еңбектері басылып шыққан.

"Психоанализ" терминінің үш мағынасы бар: 1) тұлға және психопатология теориясы; 2) тұлға көңілінің бұзылуының терапиялық әдісі; 3) индивидуумның саналы түрде сезілмейтін ойлары мен сезімдерін зерттеу әдісі.

Ұзақ мерзім психоанализдің дамуында З.Фрейд тұлғалық ұйымдастырудың топографиялық моделін қолданды. Осы модель бойынша психикалық өмірдің үш деңгейін бөлуге болады: сана, параксыздық (подсознательность) және бейсаналық. Оның ғылымға қосқан ең үлкен үлесі - бейсаналық ұғымын енгізіп, ұғымсыз түрткілермен жұмыс істеу әдісін қолдануды үйретуі.

Сана деңгейі тура осы уақытта сезінетін түйсіктер мен әсерлерден тұрады. Ал параксыздық деңгейі (кейде "қол жететін ес" деп аталады) тура осы сәтте сезілмейтін тәжірибелерді көрсетеді. З.Фрейдтің ойынша, бұл психиканың сезілетін және сезілмейтін аумағының арасындағы көпір болып табылады. Бейсаналықта тұлғаның негізгі детерминанттары болады, олар: психикалық қуат, ояту және инстинктер. Инстинктердің екі түрі бар: либидо немесе сексуалдық қанағаттануға ұмтылу және агрессиялы инстинкт, өлімге ұмтылу. 20-жылдардың басында З.Фрейд өзінің концептуалды моделін қайта қарастырып, тұлға құрылымын негізгі үш компонентке бөлді: ид, эго, жоғарғы эго.

"Ид" латынның "Ол" сөзінен шығады. З.Фрейд бойынша "Ол" тұлғаның қарапайым, инстинктивті және тума аспектілерін білдіреді. Ид бейсаналықта өмір сүреді және инстинктивті биологиялық оянулармен (тамақ, ұйқы, т.б.), яғни біздің жүріс-тұрысымызды қуатпен қамтамасыз ететін оянулармен тығыз байланысты. Фрейд бойынша, ид - ешқандай заң мен ережеге бағынбайтын нәрсе. Фрейд *идті* ағзаның соматикалық және психикалық процестері арасындағы нәрсе деп қарастырады. Ол *ид* адамды шаршаудан арылтатын екі механизмді көрсетеді: рефлекторлық әрекет және алғашқы процестер.

"Эго" (латын. "Эго" - "Мен") - шешім қабылдауға жауапты психикалық ақпараттың компоненті. Эго *идтің* тілектерін сыртқы әлемге байланысты

шектеу қоя отырып, қанағаттандыруға тырысты. Эгоның қызметі - ағзаның тұтастығы мен тепе-теңдігін сақтау.

"Жоғарғы Эго" (латын. "super" - "жоғарғы" және "ego" - "мен"). Адам қоғамда өмір сүру үшін қоршаған ортаға сәйкес құндылықтар, нормалар және әдептер жүйесіне ие болуы керек. Мұның барлығы "элеуметтену" процесі, яғни құрылымдық модельдің тілі бойынша "жоғарғы эгоның" қалыптасуы барысында жүзеге асады. Фрейд "жоғарғы эгоны" екі жүйеге бөледі: ар-ұят және "эго-идеал". Ар-ұят ата-ананың жазалауының арқасында пайда болады, ал суперэгоның мадақтаушы аспектісі - бұл эго-идеал.

З.Фрейд инстинктің екі негізгі тобын мойындады: өмір және өлім инстинктері. Бірінші топ (Эрос) өмірге маңызды процестерді қолдау мақсатындағы күштерді қамтиды. З.Фрейд өмір инстинктерінің индивидуумның физикалық құрылымына үлкен маңыздылығын мойындай отырып, тұлғаның дамуындағы сексуалды инстинктердің орнын айқындайды. Сексуалды инстинктердің қуаттарын либидо (лат. "қалау", "тілеу") деп атайды.

Екінші топ - өлім инстинктері, яғни танатос - қатігездік, агрессия, суицид және біреуді өлтірудің барлық көріністері. З.Фрейд «өлім инстинктері - өмір инстинктері секілді адам мінез-құлқын реттеуші биологиялық түрде шартталған» деп есептейді.

Тұлғаның дамуы үшін З.Фрейд психосексуалды деңгейлерді анықтаған, дамудың психоаналитикалық теориясы екі алғышартқа сүйенеді. Бірінші немесе генетикалық алғышарт бойынша, ерте балалық шақта болған уайымдар ересек тұлғаның қалыптасуында үлкен рол атқарады. З.Фрейдтің ойынша, индивидуум тұлғасының негізі өте ерте жаста, яғни бес жасқа дейін қалыптасады. Екінші алғышарт бойынша, адам сексуалды қуатпен (либидо) дүниеге келеді. Бұл қуаттар өзінің дамуында бірнеше психосексуалды деңгейден өтеді.

З.Фрейд өзінің ғылымдағы жолын физиологиялық институтта бастады, сондықтан ағзаға энергетикалық шама ретінде қарау оның санасына терең бойлады: ағза мінездің қозғалыс күшін ерекше энергия түрінде білдіреді. Зигмунд Фрейд невропатолог-дәрігер болды. Оның пациенттері психикалық нерв ауруларына шалдыққандар еді. Бірақ олардың нерв жүйесінің құрылысынан аурудың себебін түсіну мүмкін болмады, ол өз тәжірибесінде, анатомио-физиологиялық ұғымдар түсіндірмейтін айғақтарды жиі кездестірді. Зигмунд Фрейд алдында мынандай дилемма пайда болды: мотивация механизмдерін анатомио-физиологиялық схема тұрғысынан қарау керек пе, әлде белгілі бір психологиялық айғақтарға жүгіну керек пе?

З.Фрейд дәстүрлі психологияға қарсы шықты. Бұрынғы түсініктеме схемаларын ығыстырып, жаңаларын ұсынды. Ол өзінің емдеу тәжірибесінде ерікті ассоциациялар әдісін кең қолданды. Әрбір ассоциация қандай да бір себептің салдарынан басталады деп санады. Ассоциация арқылы ол өзінің пациенттерінің ойын білуге тырысты.

Психоанализдің негізгі дәрежесі болып мотив дәрежесі саналады. Психоанализ адамның мінез-құлқының серіппелері мен қуат қоры туралы адамның өзі жайлы ұғымдарынан көбірек айтуға тырысты. Бірақ З.Фрейд

мотивацияны санаға қарсы қойды. 3.Фрейдтегі психикалық қуаттылық биологиялықты алмастырды және қоғамдық дамудың басты қозғаушы күшінің рөлін атқарды. Ағза да, қоғам да пішінделетін материал түрінде қарастырылды.

4. Генетикалық психология.

Швейцария ғалымы Ж.Пиаже - психология ғылымындағы генетикалық бағыттың ірі өкілдерінің бірі. Ж.Пиаже жүйелі құрылымдық талдауды пайдалана отырып, ол өздігінен, қандайда бір құбылысты ғылыми тұрғыдан түсіндірудің жеткілікті құралы бола алмайтынын айтты. Құрылымдардың даму заңдары мен құбылыс шарттарын зерттеу арқылы ғана олардың табиғатын және қызметінің заңдылықтарын түсінуге болады. Ол өз психологиялық зерттеудің әдістемелік ұстанымы ретінде генетикалық әдіс ережесін пайдалануды ұсынды. Ж.Пиаженің пікірі бойынша, жекелеген ғылымдар ғана емес, танымдық теория да генетикалық негіз бойынша жасалуы керек.

Ж. Пиаже өз талдауының бастапқы пункті ретінде біртұтас тұлғаның - психиканың немесе сананың емес - қоршаған әлеммен арақатынасын қарастырды.

Ж.Пиаженің басты мақсаты – тұлғаның ақыл-ойын зерттеу болды. Ол оны эволюция барысындағы төмен ұйымдасқан органикалық құрылымдардың табиғи дамуы ретінде қарастырады. Ж.Пиаженің алғашқы еңбектері 20-шы жылдары жарыққа шықты: "Баланың ойлауы және сөйлеуі" (1923), "Баланың талдауы және ойды қорытындылауы" (1924), "Баланың әлем туралы түсінігі" (1926). Ж.Пиаженің осы алғашқы көзқарастарын сипаттай отырып, былай деп айтуға болады: "Сәби кезінен ересек кезге дейінгі жол бойында ой бірқатар сапалық өзгерістерге ұшырайды. Оларды ашып көсету үшін, Ж. Пиаже алдымен балалардың түсініктеріне тоқталды. Ол баламен еркін әңгімелесу әдісін қолданды. Кішкентай бала өз әлемінің санадан тыс орталығы болды. Ол басқаның орнына өзін қоя алмайды, өзіне-өзі сырттай қарамай, басқа адамдар заттарды басқаша ұғынатынын түсінбейді. Сондықтан ол объективтілік пен субъективтілікті, өзің басынан өтіп жатқанды ақиқатпен араластырып алады. Өмір баланы ортаға бейімделуге көндіреді. Осы кезде баланың ойы бастапқы қалпынан айырылып өзгереді және басқа, әлеуметтік ортадан алынған "ересек адам" логикасына бағына бастайды".

Ж.Пиаже ақыл-ойды зерттеу кезінде кескін әдісін пайдаланады: ол әр түрлі жастағы балаларға бірдей тапсырма беріп, оның нәтижесін салыстырады. Бұл әдіс баланың ақыл-ой әрекетіндегі кейбір өзгерістерді көрсетті. Бірақ бұл әдіс баладағы жаңа ақыл-ой амалының, ұғымының, білімінің, психологиясының қалыптасуын ашып көрсетеді.

Ж.Пиаже концепциясының басты кемшілігі: баланың толық тұлғалық дамуын ескермей, ол ақыл-ой дамуының басты қозғаушы күші ретінде ақыл-ойдың өзін көреді. Ақыл-ойдың даму факторларының арасында іс-әрекет сияқты фактор болған жоқ.

Ж.Пиаженің теориялық тұжырымдары жоғары деңгейдегі ойлау қабілеттерінің көзі өткендегі ой мүмкіндіктерінде болатынын дәлелдеп бақты.

Генетикалық психология зерттеулеріндегі басты кемшілік: интеллект даму деңгейінің бірінен 2-шісіне өтуде оқудың маңызы орынды бағаланбай,

әлеуметтік қоғамдық факторлардың тұлға қалыптасуындағы мәні жоққа шығарылады. Көптеген зерттеушілер баланың ойлау қабілетінің дамуы дұрыс ұйымдастырылған үйрету жүйесіне байланысты болатынын көрсетті.

5. Когнитивтік және гуманистік психология.

Когнитивтік психология бағыты 60-шы жылдардың аяғында АҚШ-та бихевиористердің әрекет-қылық талдауында психологиялық элементтерді елемей мен танымдық процестерді ескермеуіне қарсылық білдіруімен ғылым сахнасына келген еді. Когнитивтік психология небихевиористер зерттеулерінің нәтижесінде пайда болды. Оның өкілдері - Дж.Брунер, Д.Норман, Л.Фестингер, Ф.Хайдер, У.Найссер, П.Лиднсей, Г.Саймон. Қазіргі кездегі бұл бағыт бірқатар нұсқалар түрінде беріледі. Танымдық процестер механистік түрде сипатталатын, психика сигналдары өзгертуші қабілеттілігі бар аппарат ретінде болады.

Когнитивтік психологияның негізгі зерттеу саласын танымдық процестер - ес, тіл мен сөздің психологиялық аспектілері, қабылдау, ойлау, зейін, қиял және когнитивтік даму құрайды. Алайда, когнитивтік психологияда танымдық процестерді түсіндіретін тұтас бір теория қалыптаспаған.

Бихевиоризм мен психоанализге тікелей қарсылығымен танылған бағыттардың бірі *гуманистік психология* болып саналады. Гуманистік психологияның негізін салушылар бихевиоризм мен психоанализдің адамды сипаттауындағы қисынсыздығын түзетіп, шындыққа жақындау, өміршен психологияны таңдауды мақсат етті. Дені сау, шығармашыл тұлғаны - зерттеудің объектісі болып белгіленді. Мұндай міндетті осыған дейін ешбір ғылыми теория алдына қоймаған еді.

Гуманистік психологияның негізін қалаушы, американдық психолог - К.Роджерс ұзақ мерзімді клиникалық зерттеу жұмыстары нәтижесінде өзінің феноменологиялық теориясын және осы теорияға сүйенген "клиентке бағытталатын терапиясын" қалыптастырды.

К.Роджерс бойынша, адам - табиғаты бойынша конструктивтік, реалистік және белгілі бір мақсаттар мен өзіндік жетілдіруге ұмтылған белсенді тіршілік иесі. К.Роджерс, сондай-ақ, реструктивті-аномалды импульсивті мінез-құлық реакцияларын мойындайды, бірақ мұндай реакциялар тұлғаның шын мәніндегі ішкі табиғатына сәйкес болмаған жағдайларда көрінеді деп есептеген. Тұлғаның жүріс-тұрысы, оның субъективті қабылдауы мен танымы терминологияларын да түсіне аламыз. Тұлғаның мұндай ішкі жүйесі сыртқы жүріс-тұрысын анықтауда негізгі рөл атқарады. К.Роджерс бойынша, әр адам әр құбылысты субъективті қабылдайды және әр құбылысқа субъективті реакция көрсетеді, яғни осы субъективті тәжірибе Роджерстің феноменологиялық теориясының негізгі тезисі болып табылады.

Гуманистік психологияның тағы бір көрнекті өкілдерінің бірі - Абрахам Маслоу болды. А. Маслоу 1908 жылы 1 сәуірде Нью-Йоркте дүниеге келген. Оның ата-анасы сауатсыз, анасы діндар адам болған. А.Маслоуға ол: "әрбір істеген ісің үшін құдай алдында жауап бересің", - деп ылғи ұрсып отыратын. Осының нәтижесінде А.Маслоу дінді жек көріп, құдайға сенбей, оған күмән келтіретін болған.

Ол Висконсин университетінде психология бойынша академиялық курсты бітірген. 1930 жылы бакалавр дәрежесін алып, 1934 жылы ғылым докторы атанады. Оқып жүрген кезінде ол Висконсинде белгілі психолог Гарри Харлоумен бірге жұмыс істейді.

А.Маслоу ғылымға критикалық көзқараста болады. Оның пікірінше, классикалық механикалық ғылым (оның өкілдері бихевиоризм болып табылады) тұлғаны тұтастай оқып-білу мақсатына сәйкес келмейді. Гуманистік ғылымды механикалық альтернатива емес, соған қосымша ретінде қарастырады. Осында гуманистік ғылым жекелік, сана, этика, т.б. тұтастық сұрақтарымен жұмыс істейді.

Гуманистік ғылымның негізгі ортақ түсінігі өзін-өзі таныту болып табылады. Ол Фрейд психикасының ауру бөлімін сау бөліммен толықтыру керектігіне тоқталған. Сондықтан А. Маслоу өзінің зерттеу жұмысын жаны сау, шығармашылық қабілеттері те жоғары дамыған, әйгілі ұлы адамдарды зерттеуден бастаған, Бұл тізімде Авраам Линкольн, Томас Джефферсон, Альберт Эйнштейн, Франклин Рузвельт, Альберт Швейцер және т.б. болған. А.Маслоудың докторлық диссертациясы колоннадағы маймылдардың доминантын және сексуалды жүріс-тұрысын зерттеуге арналған.

А.Маслоу өзін-өзі таныту теориясында психоанализге және бихевиоризмге қарағанда тұлға табиғатының мүлде қарама-қайшы анықтамасын ұсынады: адам табиғатынан жақсы және өзін жетілдіруге қабілетті, адамдар - саналы әрі ойлы жаратылғандар, адамның мәнділігінің өзі оны тұлғалық өсуге, шығармашылық пен өзіндік жеткіліктілік бағытында тұрақты қозғалысқа итермелейді.

А.Маслоу бойынша психоанализ психологиялық бұзылуларды, невроздарды зерттеу барысында қалыптасқан. Неғұрлым әмбебап психология ғылымдарының негізі ретінде психологиялық сау, өзін-өзі танытушы адамдарды зерттеу керек.

Оның пікірі бойынша, өзін-өзі таныту туа біткен құбылыс, ол адам табиғатына енеді. Адамгершілік, жақсылық жасау, жақсылық тілеу адамның өзегін құрайды. Адам осы гуманистикалық қажеттіліктерін жүзеге асыра білуі керек. А. Маслоу теориясындағы бұл тұжырым дұрыс деп саналды.

А.Маслоу адам қажеттіліктерін бірнеше түрге бөлді: а) физиологиялық қажеттіліктер; ә) қауіпсіздікті қажет ету; б) қорғанысты қажет ету; в) ақиқатты, адамгершілікті, әділеттілікті қажет ету. Өзін-өзі таныту туа бітсе, қажеттіліктердің бастапқы үш тобы қанағаттандырылса ғана өзін кеңірек көрсете алады. Міне осы, А.Маслоу ілімінің негізгі ақауы - қажеттіліктердің бастапқы үш тобы қанағаттандырылмаған адамдардың әділеттілікті, сый-құрметті және т.б. қажет етуінің қалай қалыптасатыны түсініксіз. А. Маслоу антропологиялық ұстанымда қалып, қажеттіліктің әлеуметтік жағын аша алмады.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Психология дамуында «бихевиоризм» бағытының мәнін ашып көрсетіңіз?

2. Адамның интеллект құрылымын зерттеген генетикалық психологияның кемшіліктері қандай?
3. Қоғам мен сана арасындағы қатынасты фрейдизм қалай түсіндіреді?
4. Когнитивтік психологияның мәні не?
5. Гуманистік психология адамның өз мүмкіндіктерін қалай көрсетеді?

Пайдаланатын әдебиеттер

1. Богословский В.В. және т.б Психология. Алматы, «Мектеп», 1980, -350б.
2. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения: в 2-х т. Т.1/Под ред. А.В.Петровского – М., Педагогика, 1979г.,-222с.
3. Бодалев А.А. Психология личности. М.:, Изд-во МГУ, 1988г., -312с.
4. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
5. Крылова А.А. Психология, М., «Проспект», 1998г., -583с.
6. Тәжібаев Т. Жалпы психология. А., 1993, 144-159б.
7. Маклаков А.Г. Общая психология, Питер, 2006, 200-234с.
8. Сәбет Бап-Баба Жантану негіздері Алматы, «Дәнекер», 2001ж.,293б.
9. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология./СБ.статей Пер. С фр.Вып.6-М: Прогресс 1978г., 262с.

5 дәріс: Тұлға психологиясы

Жоспар:

1. Тұлға туралы түсінік
2. Тұлғаның мотивтері мен қажеттіліктері, қызығулары
3. Тұлға құрылымындағы дүниетаным, сенім, мұрат

1. Тұлға туралы түсінік.

Тұлға - әлеуметтік қатынастарымен саналы іс-әрекетті жүзеге асырушы, нақты қоғамның мүшесі, өзін басқалардан ажырата білетін, өзінің кім екенін түсінетін есі кірген ересек кісі. Адам қоғамнан тыс тәуелсіз өмір сүре алмайды., өйткені оның тәні де, жаны да айналадағылармен қарым-қатынас жасау процесінде, әлеуметтік жағдай әсерінде ғана кісілік мән - мағынаға ие болады. Мысалы, жаңа туған нәрестені адам деп атауға толық болады, бірақ әлі тұлға емес, себебі онда білім, тәжірибе, іс-әрекет, көзқарас жоқ.

Адам санасының дамып, өсіп жетілуі оның ортасымен (отбасы, мектеп, т.б.) тығыз байланысты. Сондықтан тұлға психологиясын дұрыс ұғыну үшін, ең алдымен, оның әлеуметтік жағдайын, яғни оның қандай ортаның өкілі екендігіне, сондай-ақ оның көзқарасы, наным-сенімі, бағыт-бағдары білімі мен іс-тәжірибесі, икем-бейімділігі, нақты кәсібі, білімі бар екендігіне назар аударуымыз қажет.

Қазіргі уақытта тұлға – психологиядағы ең көкейкесті мәселелердің бірі болып отыр. Өйткені қоғамымыздың қарқынды әлеуметтік дамуы, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыруға жоғары талап қояды.

Қоғамдық ғылымдарда және күнделікті тұрмыста «адам», «тұлға», «индивид» яғни, «даралық» ұғымдары қолданылады. Бұл ұғымдар бір мағынада не бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Бұның екеуі де қате пікір. «Адам» бұл

биологиялық тіршілік иесі, онда сана бар. «Тұлға» - қоғамда белгілі бір жағдайға ие және белгілі бір қоғамдық роль атқаратын, саналы индивид.

Ал қоғамның қазіргі жағдайында, елдің саяси, мәдени, әлеуметтік-экономикалық жақтарын жаңарту кезінде - жас ұрпақтың болашақта ізгі ниетті азамат болып дамуына олардың тұлғасының дұрыс қалыптасу процесі үлкен ықпалын тигізетіні сөзсіз. Сондықтан да тұлғаның теориялық зерттеулеріне, жалпы ұғымына сарапталған талдауларға зер салайық.

Психологтар арасында тұлғаға байланысты бірыңғай көзқарастардың болмағандағынан 300 астам анықтамалар жүзеге асуда. Тұлғаның анықтамасы сияқты оның құрылымдарында да біртұтас көзқарастар жоқ. Л.С. Выготский алғаш рет психикалық қызметтерді жоғары - мәдени және төменгі - табиғи деп бөлінуін ұсынды. Л.С. Выготский құрылымының негізінде, тұлғаның - өзегі - оның бағыттылығы деп атады. Бұл көзқарас зерттеушілердің көпшілігіне негіз болып қаланды (С.Л. Рубинштейн, Л.И. Божович, А.Н. Леонтьев, М. З. Неймарк, және т.б.). Алайда, көптеген авторлар тұлға бағыттылығының мазмұнын (мотивтер мен қажеттіліктер, қызығулар, бағдар және т.б.) түрліше қарастырады.

Л.С.Выготский пікірі бойынша, адамның тұлғасы өзінің енген қарым-қатынастарының кешенді әсерінің нәтижесінде дамиды. Тұлға - бұл қоғамдық-тарихи дамудың жемісі. Адамның қоғамдық қатынастар жүйесінде алатын орны, оның орындайтын іс-әрекеті - бұл оның тұлғасының қалыптасуын анықтайтын жағдайлар. Тұлғаның қалыптасуы биологиялық және әлеуметтік факторларға байланысты екені мәлім. Сонымен қатар тұлғаның дамуында негізгі болып - нақтылы тарихи орта саналады. Оқушылардың тұлғасының дамуы - механизмді құрастыратын көптеген ішкі және сыртқы факторларға тәуелді болып келеді. Л.С. Выготскийдің: "баланың психикасы әлеуметтік табиғатқа...", - деген пікірі осыған негізделеді. Л.С. Выготскийдің айтуы бойынша, баланың тұлғалық дамуы - оның дамуындағы әлеуметтік жағдайлармен байланысты.

Сонымен *тұлға* - бұл біріншіден, әлеуметтік қатынас пен саналы әрекеттің субъектісі ретіндегі индивид. Екіншіден, бұл индивидтің жүйелі қасиеті, оның қоғамдық қатынасқа енуімен анықталып және де біріккен әрекет пен қарым-қатынаста қалыптасып отырады.

Б.Г. Ананьев, А.Н. Леонтьев өз еңбектерінде объективті өмірді бейнелеу процесінде, белсенді тұлға - қоршаған әлеуметтік өмір танымы, сана сезімімен бірлестікте іске енетін тұтастай субъект ретінде көрініс береді деп баяндалады. Сонымен қатар, Б.Г.Ананьев тұлға құрылымының жан-жақты зерттелуін өз еңбектерінде сипаттаған. Ол тұлғаның процестерін, күйлерін, қасиеттерін психофизиологиялық функциялармен және тұлғаның бағдары мен қажеттіліктері кіретін мінез-құлықтың жалпы мотивациясымен толықтырады.

А.Н.Леонтьевтің пікірі бойынша, тұлға - бұл адам өмірінің қоғамда туылуының ерекше түрінің психологиялық тұрғыда құрылуы. Әр түрлі іс-әрекеттің бірлесе бағынуы - онтогенезде тұлғаның қалыптасу негізін құрайды. Тұлғаның жүйелі қасиет ретінде пайда болуы - индивид басқа индивидтермен біріккен іс-әрекетінде, ақиқатты өзгертіп соның арқасында өзінде өзгертіп,

тұлға дәрежесіне жетеді. Индивидтің тұлғасы бағыттылықпен бейнеленеді, яғни үстем болып табылатын адамның қажетті көрініс беретін мотивтер - қызығушылықтар, сенімдер, дүниетаным және т.б. жүйелермен бейнеленеді.

Ал Қазақстанда тұлға мәселесімен Қ.Б.Жарықбаев, Ж.И.Намазбаева, С.М.Жақыпов және т.б. ғалымдар айналысуда. Ж.И. Намазбаева тұлға мәселесін зерттеуінде әр түрлі іс-әрекет (ойын, еңбек, спорт, оқу) барысындағы жас ерекшелік шамасының тұлғалық компоненттерінің механизмдер мен функцияларын белгілеуге түйінделетін кешенді көзқарастарды жетілдірді.

2. Тұлғаның мотивтері мен қажеттіліктері, қызығулары.

Тұлғаның өзіндік ерекшелігі мотивтері мен дүниетанымынан, сенімінен, талғам, мұратынан, бағыттылығынан, қажеттілігі мен қызығуынан жақсы байқалады.

Адамды әрекетке бағыттайтын, қажетін өтеуге талаптандыратын бір түрткі болады. Бұл түрткіні психологияда мотив (себеп) деп атайды. Мотивтер дегеніміз – іс-әрекет пен мінез-құлықтың саналы түрде жасалынуы. Сөйтіп мотив ретінде алуан түрлі жайлар көрініс береді.

Тұлғаны қандай да болмасын іс-әрекетке итермелейтін негізгі қозғаушы мотив оның түрлі қажеттері, яғни бір нәрсеге мұқтаждықтануы. Өмір сүру үшін адамдар тамаққа, киімге, және т.б. толып жатқан қажеттіліктерін қанағаттандыруға тиісті. *Қажеттілік* дегеніміз - өмір мен дамудың белгілі бір жағдайында адамның міндетті түрде керек ететін қажетсінулері. Қажеттілік адамның бойында белсенділік сезімін оятады. Адамдар өмір сүру үшін қоғамдық өндірісті дамытады. Қажеттілік те өндірістің өсуімен бірге дамып отырады. Қажеттіліктер белгілі дәрежеде адамның күйініш-сүйінішіне, ойлауына және ерік-жігеріне әсер етеді. Қанағаттандырудың түрі мен тәсіліне қарай, қажеттіліктің орындалу немесе орындалмауына байланысты адамдар мазасыздану немесе тыныштану, рақаттану немесе азап шегу сезімдеріне тап болады.

Қажеттіліктердің түрлері. Адамның қажеттіліктері алуан түрлі. Оларды топтарға бөле отырып, материалдық, рухани және қоғамдық қажеттіліктер деп көрсетуге болады. *Материалдық қажеттіліктер* адамның өмір тіршілігінің (бұл тамаққа, киімге, тұрғын үйге, тұрмыстық заттарға т.б.заттарға қажеттіліктер) негізіне байланысты. Адам саналы түрде өз қажеттіліктерін реттеп отырады, ол жануарлардан осы қасиетімен ерекшеленеді. Рухани және әлеуметтік қажеттіліктері дұрыс қалыптастырған адамдар материалдық қажеттіліктерін орынды қанағаттандырады.

Рухани қажеттіліктер – адамның білімге, өнерге т.б. қажеттіліктері. Оларға танымдағы және эстетикалық ләззаттағы қажеттіліктер жатады.

Танымдағы қажеттіліктер жалпы (тұтас әлем жайлы) және жеке (болмыстың белгілі бір құбылыстарын тануға деген құштарлық) болып келеді. Танымдағы қажеттіліктердің негізінде ғылыми шығармашылыққа деген дербес қажеттілік пайда болады. Мұндай жағдайда таным мақсат емес, шығармашылық қажеттілікті қанағаттандырудың құралына айналады.

Эстетикалық ләззаттану қажеттілігі адам өмірінде айрықша орын алады. Соның арқасында адам өз тұрмысын, демалысын, өзінің өмірін мәнді етуге құлшынады.

Ал, *қоғамдық қажеттіліктер*: еңбекке, адамдармен қарым-қатынасқа, қоғамдық іс-әрекетке деген қажеттілік. Еңбекке деген қажеттілік адамның негізгі қажеттілігінің бірі. Адам еңбек етпей отыра алмайды: егер ол уақытша бұл мүмкіншіліктен айырылып қалса, мысалы, қарны ашып, тамақ ішкісі келетін сәтте басынан қандай күй кешсе нақ сондай күй кешетін болады. Қарым-қатынас жасауды қажетсіну адамның әлеуметтік табиғатын танытады. Қарым-қатынас нәтижесінде адам басқаларды ғана емес, сонымен бірге өзін де танып біледі, әлеуметтік өмірдің тәжірибесін жинақтайды.

Қызығу дегеніміз – тұлғаның объектіге, оның өмірлік мәні мен эмоциялық тартымдылық күшіне қарай таңдамалы қатынасы. Қызығулар қажеттіліктер негізінде пайда болады, бірақ олардың өзі емес. Қажеттілік міндетті түрде керек нәрсені белгілейді, ал қызығу белгілі бір іс-әрекетке адамның жеке қатынасын көрсетеді. Терең тамыр жайған қызығу қажеттілікке айналуы мүмкін. Мәселен, театрға деген қызығу - спектакльді құр жібермеуді әдетке айналдыру тіпті сахна ісімен өзінің де айналысатын болуына жеткізуі мүмкін.

Қызығулар да бейімділік тәрізді балалардың кішентай кезінде ерекше байқалады. Мәселен, кейбір балалар кішкентайында автомобильге, тракторға жалпы – техника атаулыға әуесқой келеді. Мұндай балалардың есі-дерті машина болып, уақытының көбін соның айналасында өткізеді, (олардың маркасын жақсы айыра алатын болады. Кейін осы бала мектеп қабырғасында физика, қол еңбегі сияқты пәндерді бар ықыласымен оқиды, ал мектеп бітіргеннен кейін сол балалардың біразы жасынан өзі жақсы көретін техника саласында нәтижелі жұмыс істеп, өз қабілеттерін жақсы көрсетеді.

Адамда сан алуан қызығулардың болуы мүмкін. Бірақ осылардың, ішінде басты біреуі, ең басынқы қызығуы болады. Мұндай қызығулар, әсіресе, оқу әрекетіне аса қажет. Оқу қызығуларының әсерлі, күшті, тұрақты, мазмұнды болуы баланың сабақ үлгеруіне, білімді терең алуыны көп жәрдем тигізеді. Оқу қызығулары балаларда оқу мотивтерінің дамуына байланысты қалыптасып отырады.

Адамда қызығудың дұрыс көрінбеуі оның өмірін мазмұнсыз етеді. Мұндайда ол енжар болып, іші пысады, зерігіп, берекесі кетеді. Кейбір адамдар кез келген нәрсеге қызығады да, сайып келгенде, оның бір де біреуіне жөндеп тоқтамайды. Мұндай "көрсен қызар" әуесқойлық адамды тұрлаусыз, тұрақсыз етеді. Егер осы әдет бойға сіңіп кеткен болса, бұл - үлкен кемшілік. Адам өмірдің бар бақыты мен болмысын өз бойында қызығу бар кезде ғана сезінеді. Қызығу адамдарды әрекетке талаптандырады, қызығып істелінген жұмыс жеңіл және жемісті болады.

Қызығулар өзінің мазмұны мен бағытына қарай: *материалдық, рухани қоғамдық спорттық, танымдық* т.б. болып келеді.

Материалдық қызығу тұрғын үй ыңғайлылығына, тағамдық заттарға, киімге және т.б. қажеттіліктерге деген құлшыныс арқылы көрінуі мүмкін.

Материалдық қызығу көбінесе нысапсыздық, баюға салыну, дүние-мүлік жинаудың қызығына түсіп дүние жинау сияқты жағымсыз формаларда кездеседі.

Рухани қызығу адамның жоғары дәрежеде дамуын сипаттайды. Бұл ең алдымен өнерге: музыка, сурет, спорт т.б. және білімге: математикаға, физикаға, әдебиетке, психологияға т.б. деген танымдық қызығулар.

Адам объектіге түрлі мақсат көздеп қызығады. Осы тұрғыдан қызығу *тікелей* және *жанама* болып екіге бөлінеді. Тікелей қызығу айналадағы нәрселердің тартымдылығынан туады. Мәселен, футболға қызығуды осыған жатқызуға болады. *Жанама* қызығу - бұл әрекеттің түпкі нәтижесін қажетсіну яғни іс-әрекет қызмет бабында және қоғамдық жағдайда белгілі бір дәрежеге ие болуға ғылыми атакқа немесе ең соңында, еңбектің материалдық нәтижелеріне деген қызығулар.

Қызығуды әсер ету дәрежесіне қарай *самарқау* және *белсенді* деп екіге бөледі. *Самарқау* қызығу дегеніміз - адам өзін қызықтырушы объектіні қабылдаумен ғана шектеледі. Мысалы, опера тыңдауды сүйеді, картиналарды қараған кезде ләззат алады, бірақ объектіні терең тану, оны меңгеру және қызықтыратын салада шығармашылықпен айналысу үшін белсенділік көрсетпейді. *Белсенді* қызығу дегеніміз - пәрменді қызығу, мұндайда адам көріп-білумен ғана шектелмейді, өзі тыңдаған объектіні меңгеріп алып, әрекетке көшеді, сол қызыққын нәрсесімен айналысады.

3. Тұлға құрылымындағы дүниетаным, сенім, мұрат.

Тұлға психологиясының негізгі компоненттердің бірі - адамның дүниетанымы мен сенімі, мұраты. *Дүниетаным* дегеніміз - адамның табиғат жөніндегі, қоғам мен адамзат ақыл-ойының дамуы туралы білімдерінің жүйесі. Адамдардың дүниетанымы ұжымшылдықты, гуманизмді, оптимизмді (жарқын болашаққа сену) дәріптеп қоймай, әр адамды дүниені қайта құру жолындағы жанқиярлық күреске баулиды. Тұлғаның дүниетанымы белгілі бір идеологияның ықпал етуімен қалыптасады. Дүниетаным тұлғаның мінез-құлқы мен іс-әрекетінің жоғарғы реттеушісі қызметін атқарады. Дүниетанымның беріктігі адамның бойында айқындық пен орнықтылық сезімін туғызады.

Дүниетаным тұлғаның мінезін орнықты да табанды ете отырып, оның жалпы бағыттылығын, мақсаттылығын айқындап қана қоймайды,- ол адамның бүкіл бет-бейнесінен, мінез-құлқы мен іс-әрекетінен, әдеті мен бейімділігінен, осы сияқты барлық бітім болмасынан да айқын аңғарылып тұрады.

Дүниетанымның мынадай сапалары болады.

- 1) мазмұндылығы мен ғылымилығы;
- 2) жүйелілігі және мақсаттылығы;
- 3) логикалық дәйектілігі мен дәлелділігі;
- 4) жалпылау дәрежесі мен нақтылығы;
- 5) іс-әрекетпен және мінез құлықпен байланыстары.

Дүниетанымның мазмұндылығы мен ғылымилығы адамды білімінің байлығы мен тереңдігі жағынан сипаттайды. Тек ғылыми дүниетаным ғана адамды ырымшылдықтан, табиғат пен қоғамның қауіпі алдында қорқу мен сенімсіздіктен құтқарады.

Дүниетанымның ғылымилығы адамның өмірде өзі басшылыққа алып жүрген принциптерінің терең, түсінілгендігінің белгісі.

Тұлғаның іс-әрекетінің мәселелері, көзқарастары үйлесім тауып, жүйелі құрылса дүниетаным жүйелі және мақсатты болмақ. Мұндай дүниетанымға ие болған адам нақты өмірлік позиция ұстанады, көздеген мақсатына жетеді.

Керісінше, дүниетанымды іштей қарама-қайшы адам көбіне құбылыстарды бағалауда жағымсыз мінез-құлықтар, дәйексіздік танытады. Көзқарастар жүйесі ретінде дүниетаным қашан да жалпылама болып келеді.

Дүниетаным сапаларының дұрыс үйлесімі келе-келе тұлғаның терең сеніміне айналады. Адамның алдына қойған мақсатының айқын болуы, дүниетанымның өмірмен байланыстылығы берік сенімнен туады. Сенім мен дүниетаным қатарласып жүрсе ғана адам санасы нұрлана түседі. Берік сенім жоқ жерде тыңғылықты дүниетаным да, тұрақты мінез-құлық та болмайды. Сенімі қалыптаспаған адамның шындықтың жай-жапсарын дұрыстап айыруға, өмірден өз орнын дұрыс таңдай алуына да шамасы жете бермейді. Оны өмір толқыны біресе анда, біресе мында соқтықтырады да, мінез-құлықтың көлденеңнен кез келген кездейсоқ жағдайлар билеп кетіп отырады.

Сенім дегеніміз - адамның өмірде өзі ұстанатын принциптері мен мұраттарына терең әрі негізделген наным. Кімде кімнің идеялары өз сезімі мен еркімен тоғысып жатса, кім де кім өз принциптеріне кереғар келетін қылықтардан бойын аулақ ұстаса, сол адамның сенімі зор болып саналады.

Сенімі зор адам дегеніміз - өзінің көзқарастары мен ісін қорғап қала алатын, өз борышын өтеу жолында құрбандыққа бас тігуге әзір, жаны жайсаң, жігерлі адам. Сенім жоғалған жерде тіршіліктің мәні де шамалы. *Сенім*, пікірталас, көзқарас қақтығысында, ынтымаққа кең жол ашылғанда ғана шыңдала түседі.

Тұлғаның психикасын нұрландыратын қасиеттің енді бірі - *мұрат* (идеал). Бұл - адамның өзіне өмірден өнеге іздеуі, біреуді ардақ тұтып, қастерлеуі. Мұрат - адамның алдына қойған ең ардақты, ең асыл мақсаты. Адам осыған жету үшін қолдан келгеннің бәрін пайдаланады. Өзін тәрбиелеуге кіріседі. Барлық күш-жігерін соның соңына сарп етеді.

Мұрат өмірді бейнелейді. Дұрыс мұрат болмыста бар нәрселердің барлық жақсы жақтарын жалпылау нәтижесінде пайда болады. Демек, нақтылы адамның мінез-құлқы мен іс әрекеті оны өзіне үлгі тұтқан басқа бір адам үшін мұрат санала алады екен. Мұрат дүниетаным, айқын сенім, сөз бен істің байланысы бар жерде ғана болады. Оқушыларды асыл мұраттар рухына тәрбиелеу мектеп мұғалімдерінің де басты міндеттерінің бірі.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Тұлға, индивид, даралық дегенді қалай түсінесіздер?
2. Жеке тұлғаның қалыптасуында сенім мен мұрат қандай маңыз алады?
3. Дүниетаным сапаларын атаңыз?
4. Қажеттілік дегеніміз не, оның қандай түрлері бар?
5. Қызығудың қандай түрлері бар?

Пайдаланатын әдебиеттер

1. Бодалев А.А. Психология личности. М.: Изд-во МГУ, 1988г., -312с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Т.1: Вопросы теории и истории психологии/ Гл.ред. А.В.Запорожец, М.; Педагогика, 1982г., - 425с.
3. Годфруа Ж. Что такое психология М., «Мир», 1996ж., 1том -370с., -2том, -490с.
4. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. А., 2005,204-216б.
5. Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.
6. Сәбет Бап-Баба Жантану негіздері Алматы, «Дәнекер», 2001ж., -293б.
7. Столяренко Л.Д. Основы психологии Ростов на-Дону, «Феникс» 1997, - 732с
8. Тәжібаев Т. Жалпы психология. А., 1993, 144-159б.
9. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология./СБ.статей Пер. С фр.Вып.6-М: Прогресс 1978г., 262с.

6 дәріс: Тұлға және топ, ұжым. Қарым-қатынас психологиясы **Жоспар:**

1. Топ және ұжым туралы түсінік. Топтың түрлері
2. Қарым-қатынас психологиясы
3. Топтағы адамдардың қарым-қатынасы

1. Топ және ұжым туралы түсінік. Топтың түрлері.

Топ және ұжым дегеніміз не? Бұл адамдардың тіршілік қажетін өтеу үшін бірлесу. Адам қоғамнан тыс өмір сүре алмай А.С.Макаренконың айтуынша ұжым бұл – бұл мақсат мүдделері, көзқарастары ортақ белгілі бір салт дәстүрі бар, өзін-өзі басқара алатын әлеуметтік адамдар тобы. Топтың жоғары дәрежеде ұйымдасқан түрі *ұжым* деп аталады. Ұжым адамдардың тобы болғандықтан, оған топтың белгілері тән. Алайда ұжымның топта жоқ белгілері де болады. Сондықтан қандайда болмасын ұжымды топ деп атауға болады, ал топтың бәрі бірдей ұжым бола алмайды. Ұжым байланысына қарай контактілі және негізгі ұжым болып бөлінеді. Контактілі ұжым – ол ұжымдық белгілері бар бастапқы топ. Негізгі ұжым контактілі ұжымдардың бірігуі. Мысалы, студенттер тобы контактілі ұжым, ал факультетті негізгі ұжым деп қарауға болады. Тұлға ұжымнан оқшау болмайды. Ол ұжымның басқа мүшелерімен байланыста болады.

Топтардың өзі шартты және нақты болып 2-ге бөлінеді. *Шартты топ* шынында болмайтын жалған топтар. Адамдардың тек қағаз жүзінде ғана бар қауымдастығы шартты топ деп аталады. Мысалы, спорт тақырыбына жазатын журналистер әлемнің таңдаулы футболшыларынан команда құрады. Олар әр елдің ең таңдаулы футболшыларын бір тізімге тіркейді. Бұл ойыншылардың ешқашан басы қосылмайды және олар ешқашан бір командада жарысқа түспейді. Бірақ құрама команда құрылды және ол шартты түрде бар деп есептеледі. Яғни, шартты топта адамдар қатынаста болмауы мүмкін. Бірақ та бұл адамдар нақты топ ішінде өзара қарым-қатынасқа түседі. Ал, нақты топ

дегеніміз біршама тұрақты, жалпы мақсат арқылы өзара байланысқан, өздері белгілі бір кеңістікте, азды-көпті мерзім ішінде аралас-кұралас жүретін адамдардың нақты ұйымы. Бұл топтағы адамдардың 1-ден мақсаты бір, 2-ден мүшелері бір-бірін жете білуі керек. 3-ден мақсатқа жету жолында бір-бірімен тығыз қарым-қатынас жасайды.

Кез-келген адам қандай да болмасын белгілі топқа кіреді. Топтар *үлкен (макро), кіші (микро), ресми, бейресми, ұйымдасқан, ұйымдаспаған, контактілі, оқшауланған, референт* т.б. болып бөлінеді.

Біршама тұрақты, құрамы жағынан көп емес, мүшелері бір-бірімен тікелей қатынас жасай отырып, ортақ мақсатқа ұмтылған адамдардың бірлестігі шағын топ деп аталады. Оның топтың барлық мүшесінің күш-жігері соған жетуге жұмылдырған ортақ мақсаты болады. Кіші топқа кіретіндер бірін-бірі жақсы біледі және топтың алдында тұрған міндетті орындау кезінде өзара қоян-қолтық қатынаста болады. Кіші топ мүшелерінің саны екі адамнан аз болмайды және 30-40 адамнан аспайды.

Жанұя, өндірістік бригада, мектеп сыныбы, студенттер тобы, т.б. контактілі, реалды топқа жатса, концерт залындағы, футбол алаңындағы, автобус салонындағы отырған адамдар *ұйымдаспаған* топқа жатады. Студенттер тобы, сынып оқушылары ресми топ болса, жанұя мүшелері, ағайын-туыс, дос-жарандар ресми емес топқа жатады.

Адам бір мезгілде бірнеше кіші топқа мүше болады. Мысалы, оқушы өз сыныбының мүшесі, футбол командасында және т.б. үйірме тобына мүше болуы мүше болуы мүмкін.

Құрылу принципі мен әдісіне қарай шартты және нақты формалды және формалды емес топтар болады. *Шартты және нақты топтар. Нақты топ* - адамдардың бір-бірімен өзара қарым-қатынас және байланыс жасай отырып, алдарына қойған мақсат, міндеттерін орындауға жұмылған, өмір сүріп тұрған бірлестігі. Нақты топ қысқа мерзімді, не ұзақ өмір сүруі, мүшелерінің саны аз не көп болуы мүмкін. Ол қауымдастық ретінде өмір сүріп қызмет істейді. Адамдардың тек қағаз жүзінде ғана бар қауымдастығы шартты топ деп аталады.

Формалды (ресми) және формасыз (бейресми) топтар. Формалды (ресми) топ штат кестесі, және басқа да ресми құжаттар негізінде құрылады. Мысалы, жоғары оқу орынындағы студенттер тобы, мектептегі мұғалімдер мен қызметшілер штаты - мұның бәрі ресми топқа жатады.

Формалды топ мүшелерінің арасында белгілі құжаттардың талабына сәйкес әр түрлі сипаттағы іскерлік қатынастар орнайды. Ондай қатынастардан жетекшіге бағыну, тиісті құқықты орындау, ресми орындардың алдындағы жауапкершілікті сезіну ерекше көрінеді. Формалы топтарда (іскерлік қатынаста) кейде теріс эмоциялық жағдайлар, яғни бір-бірін ұнатпау, сыйламау, менсінбеу, жауласу сияқты құбылыстар да болуы мүмкін. Бұл жәйт ондағы іскерлік қатынасқа теріс әсерін тигізеді.

Формасыз (бейресми) топтар ұнату, көзқарас бірдейлігі сенім жақындығы т.б. арқылы қалыптасады. Мұндай топқа ресми құжаттардың, тиісті нұсқаулардың күші жүрмейді. Мәселен, бірлесіп балық аулау, аңшылықпен

айналысу, бірге қыдыру, отау тігу, дос-жарандық қатынастағы адамдардың тобы. Бұл топтарда бірін-бірі ұнату, біріне-бірі бауыр басу, сыйлау қасиеттері жоғалатын болса, онда ол біртіндеп ыдырап, топ болудан қала бастайды.

Референт тобы. Референт (эталон) тобы деп көзқарас, талаптары үлгі болып саналатын ақиқат өмір сүруші немесе қиялдағы топ айтылады. Адам өзі нормасын, қадір-қасиетін бағалаған, өзі оны қолдап, ең жақсы деп есептейтін топқа кіреді. Сонда адам бұл нормаларды қолдап-қана қоймай, оны қорғайды да, қажет болса насихаттайды да. Кейде былай да болуы мүмкін адам бір топтың мүшесі бола отырып, екінші бір топтың көзқарасын, нормасын қастерлеп, қадір тұтады. Басқаша айтқанда, тұлға үшін басқа топ *үлгі эталон* болып есептеледі. Мысалы, жеткіншек жоғары сынып оқушыларының немесе ересектердің тобына мүше болуға тырысады. Егер бұған оның қолы жетпесе, онда ересектер тобында орын алған мінез-құлық нормаларына еліктеп, соларға ұқсауға тырысады.

2. Қарым-қатынас психологиясы.

Психология ғылымындағы негізгі ұғымдардың бірі – қарым-қатынас мәселесі. Қарым-қатынасқа түспей тұрып жеке адамды толық түсіну, оның адами қасиеттерін, дамып жетілуін талдау мүмкін емес. Сондықтан тұлғаның дамуында қарым-қатынастың орны ерекше.

Қарым-қатынассыз қоғам ыдырап кетеді. Адамның психикасы айналасындағылармен қарым-қатынас жасау процесінде ғана қалыптасады, қоғамдық тәрбие арқылы адам белгілі мазмұнға ие болады. Қарым-қатынас жасау мүмкіндігінен айырылған адам ойдағыдай дами алмайды. Қарым – қатынас дегеніміз- тіл арқылы пікір алмасу. Адамдардың қарым-қатынасы ақпарат алмасудың жеке дара жағдайына айналады. Сөйлеу құралдарымен қатар адамдарда қарым-қатынастың сөзден тыс жолдары бар: келбет, ым, мимика т.б. Жануарлар дүниесінде келбет, сыртқы көрініс, дене құрылысы, түс, иіс мағыналы ақпараттық сигнал қызметін атқарады. Адам санасының дамуы қоғамның дамуымен байланысты. Қоғамнан тыс адам өмірнің болуы мүмкін емес.

Кез келген адам дүниеге келісімен екінші бір адаммен қарым-қатынасқа түсуді қажетсінеді. Мәселен, нәрестенің анасымен "тілдесу" қажетін қанағаттандырмау - біртіндеп оның мейірімсіз болып өсуіне, кішкентайынан айналасына деген сезімінің азаюына әкеліп соқтыратыны байқалып жүр. Сөйтіп, басқалармен қарым-қатынасқа түсу - қай жастағыларға болмасын, оған киім-кешек, баспана, ұйқы, демалу қандай қажет болса, айналадағы жұртпен араласып, дұрыс қарым-қатынас жасай білу де сондай қажет

Аристотель қарым-қатынасты қоғамдық өмірдің қажетті және жалпы көрінісі ретінде қарастырды. Ол алғаш рет қарым қатынас процесінің жалпы үлгісін (схемасын) жасаушы. Өзінің "Риторика" деген еңбегінде ұлы ойшыл: "...кез-келген қарым-қатынасқа кем дегенде үш элемент қажет. Олар: бет, сөйлеу, құлақ" - деп көрсетті.

Қарым-қатынастың ішкі құрылымы да өте күрделі, оны шартты түрде үш жаққа бөлуге болады: коммуникация, перцепция, интеракция. Біртұтас, ішкі бірлігі бұзылмас процесті біз ғылыми мақсатта, терең және жанжақты талдау

үшін үшке бөлеміз. Естен шығармайтын жайт: тіршілікте арақатынас – біркелкі, бұзылмайтын процесс.

Коммуникация – арақатынас партнерлерінің бір-бірімен ақпарат алмасуы, білімді, идеяны, пікірді, сезімді беру мен қабылдау процесі.

Интеракция – тұлғааралық қимыл ұйымдастыру, қатысушылардың өзара қозғалыс пен әрекет алмасуы.

Перцепция – адамдардың бірін-бірі тануы мен тәрбиелеуі негізінде құрылатын белгілі тұлғааралық қатынастар.

Адамдар арасындағы қарым-қатынасты күрделі, өзгермелі, өзара байланысты жүйе ретінде қарастыра отырып оның бірнеше түрін бөліп көрсетуге болады.

1.Ресми қарым-қатынас - қызметтік негізде қалыптасады, заңмен тұрақтанады, жарғымен, ережелермен реттеледі.

2. Ресми емес қарым-қатынас - жалпы қабылданған заңдар мен талаптарды белгілі тұрақтанған ережеге бағынуды талап етпейтін адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасы. Бұл ұнату, жақсы көру, достық, жолдастық, жек көру, жауласу т. б. себептер негізінде пайда болады.

3.Тігінен қарым-қатынас - бұл тұлғааралық байланыс, басшы мен оған бағынушылар арасындағы, көшбасшы мен басқа ұжым мүшелері арасындағы байланысты көрсетеді, жалпы ұжымда ресми мәртебеге ие тұлға мен қалғандары арасындағы қатынас түрі.

4.Көлденеңінен қарым-қатынас - бұл бірдей мәртебеге ие ұжым мүшелерінің арасындағы тұлғааралық қарым-қатынасы. Ұжым ішінде тігінен және көлденеңінен қарым-қатынас түрлерін бір-бірімен салыстыруға, қарама-қарсы қоюға болмайды.

5.Іскерлік тұлғааралық қарым-қатынас - бірлескен іс-әрекет, қызмет барысында адамдар арасында болатын қарым-қатынас түрі.

6.Жеке қарым-қатынас - орындалатын іске тәуелді емес адамдар арасындағы қарым-қатынас. Іскерлік және жеке қарым-қатынас түрлері бір-бірін толықтырады. Іскерлік қатынастарға шек қоюға болады, ал жеке қатынасқа шек қою мүмкін емес.

7. Рационалды тұлғааралық қарым-қатынас - адамдардың бір-бірі туралы білігі, басқа адамдардың оны объективті бағалауы жатады.

8. Эмоционалды қарым-қатынас - адамның адам даралығын қабылдауы. Бұндай қарым-қатынас түрі жағымды және жағымсыз қарым-қатынас негізінде іске асырылады.

Аталған қарым-қатынас түрлері ұжымды дамытуда, ондағы дұрыс қарым-қатынасты қалыптастыруда маңызды.

3.Топтағы адамдардың қарым-қатынасы.

Топтағы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын зерттеген кезде бақылау, эксперимент, әңгімелесу т.б. әдістерді пайдаланады. Мұны таңдау әдісі деп атайды. Бұл әдісті тұңғыш ұсынған америка психологы Дж.Морено болды. Бұл объективтік әдіс, бұны адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын зерттеген кезде қолдануға болады. Әлеуметтік психологияда *социометрия* яғни

таңдау (шағын топтағы әлеуметтік қатынасты өлшеу) әдісін қолданылады. Бұл әдіс арқылы адамдардың іскерлік жағын, қарым-қатынасын білуге болады.

Таңдау әдісін топ, ұжым мүшелері бірін-бірі жете білген жағдайда ғана қолдануға болады. Бұны жүргізгенде сұрақтарға жауап беру ескеріледі. Қойылатын сұрақтар таңдау критерийлері деп аталады. Критерий *күшті* және *осал* болып екіге бөлінеді. Күшті критерий терең де тұрақты қатынасты, ал осалы - тұрақсыз және ат үсті қатынасты көрсетіп береді. Мысалы, «Бірге қызмет істейтін адамдардың қайсысымен бір еңбек бригадасында болуды қалар едіңіз?» деген критерийді күшті критерийге жатқызуға болады, Ал, «Қалаға саяхатқа кімді шақырар едіңіз?» деген осал критерий болады, өйткені ол ұзаққа созылмайтын, уақытша қатынасты қамтиды.

Сыналушыға негативті жауап (теріс таңдау) беруді қажет ететін сұрақ та қойылуы мүмкін. Мысалы, «Сен емтиханға кіммен бірге дайындалғың келмейді?», «Сен туған күніңе кімді шақырмас едің?» т.б. Топтағы, ұжымдағы адамдардың бұл қатынаста алатын орны бірдей емес. Зерттеулерде бір адамдар басқаларға қарағанда көбірек белгілі, беделді болатынын көрсетеді. Біреулер қарым-қатынас жасауға шын ниетімен көбірек тартылады, ал екіншілері топтың өзге мүшелерімен сирек араласады.

Зерттеу нәтижесіне қарағанда, сынып ұжымында төрт-бес оқушы ғана басқалардан айрықша белгілі болады екен. «Басқаның жүрегіне жол таба білетін адам» адам қашан да көпшілікке жақын, белгілі болатыны аян. Адам өз орнын жалбақтау, жағымпаздану жолымен емес, өзінің табиғи болмысымен, қадір-қасиетімен, ашық мінезімен табады.

Екінші бір адам білімділігі, іскерлігі, өз білгенін аямай, олармен риясыз бөлісуге, көмектесуге әзір тұрушылығымен де ерекшеленеді. Үшіншіден, сырт бейнесі факторларын да ескермеуге болмайды. Мысалы, оқушы өзінің қара күшке ие, мықты құрбысын құрметтейді.

Топта, ұжымда әркімнің өзгелерден гөрі жиі кездесетін бір адамы болады, көпшілігі өзара тату-тәтті тіршілік еткенмен, ондағы әр адамның өзгелерден онымен мүдделес, әңгімелері жарасқан, ортақ істері бар, жолдастық, достық қатынастағы адамдар да болады. Топта кейбір адамдар ешкіммен жеке өзара қатынаста болмайды. Олар дұрыс қатынас орнату үшін өзіне серік таба алмайды. Алайда мұндай адам топқа, ұжымға қажетсіз деген ұғым тумайды. Ол да іске қызу араласып өзіне жүктелген міндетті жақсы атқарады. Мысалы, оқушы өзімен бір үйде тұратын, бірақ басқа сыныпта немесе басқа мектепте оқитын баламен достасады. Топта жұрт жек көретін, маңайына жуытқысы келмейтін адамдар да кездеседі. Мұндай жағдайда өзгелер оған жоламай, іргесін аулақ салуға тырысады. Психологтар топта кейбір жекелеген оқушылардың өзгелермен араласпай оқшау жүруі, 1-ден оқшау қалған оқушының сабаққа селқостығы, мұндай оқушылар сабақты нашар оқиды және сабақ үлгерімін жақсарту үшін ешбір талаптанбайды. Мұндай балалар сынып оқушыларының жетістіктері мен кемшіліктеріне ешқандай қуанбайды да ренжімейді де. Сабақ үлгерімі оларды ойландырмайды. 2-ден кейбір оқушылардың оқшау қалдырылуы олардың қатынас жасауға шорқақтығынан

болады. Ол оқушылармен өзі достасуды қаламайды, бойын сулақ салып жүреді. Кейде оған жас айырмашылықтары мен тұйықтық та себеп болады.

Көпшілікке қадірлі, ұжымда жетекшілік міндетті өзіне алатын адамдар да болады. Мұндай адамдарды қарым-қатынас психологиясында «лидер» деп атайды. Ол топ мүшелерімен қарым-қатынаста өзін еркін, сенімді ұстайды. Мектеп ұжымында лидердің бірнеше типі болады.

1-ші лидер жағдайға байланысты өзін танытады. Мысалы, оқушылар сыныпта музыкалық кеш өткізеді делік. Ол көптеген шығармаларды біледі, әр түрлі музыкалық аспаптарда ойнайды. Бұл арада өзінің дарыны мен шеберлігін көрсетеді. Ол осы шараны өткізуді ұйымдастырып, лидерлік танытады. Ал басқа жағдайда ұжымның қатардағы мүшесі болып қала береді.

Лидердің 2-ші типі, әр түрлі іс-шараларды өткізуде ұжымның басқа мүшелеріне жан-жақты ықпал ете алатын оқушы лидер бола алады. Мысалы, топ далада түнейтін болып, туристік саяхатқа шығарда, лидер оқушы маршрутты әзірлейді, топты қажетті құрал-жабдықтармен, азық-түлікпен қамтамасыз етуді ұйымдастырады. Алайда оның лидерлігі қысқа мерзімдік дәрежеде ғана болады. Іс-шара аяқталған соң оның лидерлігі де бітеді.

3-ші типі оқушы өзінің лидерлік қабілетін ұзақ уақыт бойы сақтайды, бұл сынып және топ бастығы т.б.

Формалы және формасыз топтар мен ұжымда олардың мүшелерінің «психологиялық үйлесімділігі» болады. «Психологиялық үйлесімділік» - топ, ұжым мүшелері қасиеттерінің неғұрлым қолайлы үйлесімі. Мұның өзі ортақ істің табысты болуын және әр бір адамның жұмыстан ләззат алуын қамтамасыз етеді. Егер екі және одан да көп адам арасында «психологиялық үйлесімділік» болса, онда бірінің қылығы екіншісіне немесе өзгелеріне ұнайтын болады деген сөз. Топ мүшелері бірі-бірінің мінез-құлқын, қатынас тәсілін жатырқамай дұрыс қабылдайды.

«Психологиялық үйлесімсіздік» кезінде топтың бір мүшелерінің қылығын екінші бір мүшелері жақтырмайды. Бұл жағдай кейде шағын топтың қоғамнан ұзақ уақыт тыс қалу нәтижесінде де пайда болады. Психологиялық үйлесімсіздікке кейде адамдардың тұйықтығы, беймазальығы, тәкаппарлығы, менмендігі себеп болады.

Шағын топтың ұзақ уақыт оқшау қалуы, олардың бір-бірі туралы ақпараттың әбден сарқылуынан да «үйлесімсіздік» болады. Топ мүшелерінің бір-бірін анық білетіндігі соншалық, арасындағы өзара қатынаста еш қызық қалмайды.

Топтағы "моральдық психологиялық ахуал" (кейде мұны "әлеуметтік-психологиялық ахуал" деп те атайды) дейтін ұғымның да мәні зор. Бұл топ, мүшелерінің өзара қарым-қатынасындағы ортақ тәртіп пен жауапкершілік, яғни жетекші мен оның қарамағындағылардың бірін-бірі түсінісе алуы, топтың үйреншікті жұмыс стилі, онда ортақ пікірдің орнауы, т.б. Топтың көтеріңкі көңіл күйі ұжымдық міндеттің нәтижелі орындалуына қолайлы әсер етеді. Өзара жарасқан ынтымақ, сыйластық, ұжым мүддесін қастерлейтін жерде қандай ауыр жұмыс болса да жеңіл атқарылады. Мұндайда ауыртпалық сезілмейді, сары уайым, жабырқау, түңілу, жалғызсырауға орын қалмайды.

Тату-тәтті өмір сүретін ұжымда ұрыс-керіс болмайды, шығармашылық іске, білімді терең меңгеру мен саналы тәртіпке аса қажетті ахуал орнайды, қолайлы жағдай жасалады.

Әлеуметтік қауымға біріккен адамдардың көңіл күйлерінің бірдей болып келуі ұжымдық *көңіл күй* болып табылады. Мұндай көңіл күйі көптеген адамдарды қамтуы мүмкін. Мысалы, ең алғаш ғарышқа адам ұшқанда барлық халқымыз қуанды. Мереке адамның көңіл-күйін туғызады. Сұрапыл апат, жер сілкіну, су тасқыны, соғыс адамдарды қайғыға батырады. Сөйтіп ұжымдық көңіл-күй мазмұнына қарай жағымды немесе жағымсыз болып келеді. Өте жағымсыз ұжымдық көңіл күй *үрей* болып саналады. Кейде бұл жағдай көптеген адамдардың шырқын кетіреді, өмірдің, жұмыстың қалыптасқан ырғағына нұқсан келтіріп, қалыптасқан қатынасты бұзады. Ұжымның бір мүшесінің қайғысы басқалардың да жүрегін ауыртады. Жолдастың қазасы бүкіл ұжымды қайғыға батырады.

Топта және ұжымда қоғамдық пікір орнайды. *Қоғамдық пікір* - әлеуметтік өмір фактілері, Ұжымдық қызмет және жеке адамдардың іс-әрекеті жөніндегі бірыңғай баға. Қоғамдық пікірдің кейде ауқымы кең болады: елге, континентке, бүкіл әлемге тарайды. Халықаралық өмірдің соғыс пен бейбітшілік, экономика, дін, спорт мәселесі сияқты проблемалары туралы көптеген миллион адамдарда белгілі бір қоғамдық пікір туады. Алайда қоғамдық пікір кәсіпорын ұжымы, аудан, қала, село халқы сияқты шағын топты ғана қамтуы да мүмкін. Мұндай жағдайда қоғамдық пікір мазмұны топтың, жеке адамдардың ісі көлемінде болуы мүмкін.

Қоғамдық пікір ұжымның, топтың, адамдардың өміріне, олардың бір-бірімен өзара қатынасына әсер етеді. Мысалы, мектепте қайсібір оқушы туралы мұғалімдер ұжымы мен оқушылар арасында қоғамдық пікір болады. Оны бір топ оқушы, мұғалім қалыптастырып, солар қолдап, дамытуы мүмкін. Шағын топ көлеміндегі қоғамдық пікір жағымды да жағымсыз да роль атқарады. Егер мұндай пікірде адамның ісі мен мінез-құлқы жайлы пікірлер дұрыс көрсетілген болса, ол сол адамның өзіне де, топ, ұжымға да жақсы әсер етеді. Ал егер пікір жалған сөзге, өсекке негізделген болса, жаңағы адамның жүрегіне нақақтан-нақақ жара салады, ұжымдағы, топтағы өзара қатынасты да нашарлатады.

Жарыс. Бұл, адамдардың, ұжымдардың, топтардың өзара қатынасы, мұндай қатынастың барысында жарысушы жақтар бірі-бірінің көрсеткішінен асып түсуге ұмтылып, бірінен-бірі озып кетіп жатады. Жарыс өзінің сипаты жағынан әлеуметтік болады, өйткені оның мазмұны қоғамның мүддесі мен талабына орайлас келеді. Жарыстың негізі неғұрлым мазмұнды болса, соғұрлым ол құнды болады: оқудың сапасын, шығарылатын өнімнің саны мен сапасын арттырады, спорттық нәтижелерді алға бастырады т. б. Оның бәсекеден айырмашылығы, жарыстың антогонистік пиғылы болмайды. Ол қарсыласынан басым түсуі үшін қандай да болсын арам қылыққа, қулық-сұмдыққа баруды қаламайды.

Жарыс дегеніміз - адамдардың өзара байланыс жасау формасы. Сондықтан да ол ұжымның, топтың өз ішінде адамдардың бір-бірімен қатынасын ұштай түседі, оған бағыт-бағдар береді.

Еліктеу. Әлденені өзіне пір тұтып, саналы не санасыз түрде соған ұқсамақ болуды еліктеу дейді. Қоғамдық өмірде ол маңызды орын алады. Мысалы, оқушы кинофильмде өзіне ұнаған бір кейіпкеріне еліктеп, соның мінез-құлқын, жүріс-тұрысын, мимикасын өз бойына сіңіруге тырысады. Киім, шаш қою, үйдегі мебель, қарым-қатынас мәнері - бұлардың бәрі де еліктеу объектісі бола алады.

Еліктеу көпшілікке тән әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде қалай дегенмен де топтағы, ұжымдағы адамдардың өзара қатынасынан да орын алады. Ол сол бірлестікті құрайтын адамдардың ұқсас мінез-құлқының, іс-әрекетінің қалыптасуына жағдай жасайды.

Бет алды еліктеу де, сондай-ақ ұшқалақтық жасап еліктеу де болады. Бұл әсіресе жас балалар тобында жиі кездеседі. Бет алды еліктеу екі адамның сөйлесуінен де көрінеді. Сөйлеу мәнерлері, сөз саптауы өзіне жат ортаға тап болған адам, біраз уақыттан кейін еріксіз түрде солардың әуенімен сөйлеп кететін болады. Сөйтіп, еліктеу, басқа да әлеуметтік-психологиялық құбылыстармен бірге топтағы, ұжымдағы адамдардың, өзара қатынасының мазмұны және формасына айналады.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Топ пен ұжымның айырмашылықтары қандай?
2. Қарым-қатынас құрылымы және оның қызметі.
3. Топтағы адамдардың қарым-қатынасы.
4. «Психологиялық үйлесімділік» дегенді қалай түсінесіз?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бодалев А.А. Психология личности. М., Изд-во МГУ, 1988г., -312с.
2. Годфруа Ж. Что такое психология М., «Мир», 1996ж., 1том -370с., -2том, -490с.
3. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
4. Крылова А.А. Психология, М., «Проспект», 1998г., -583с.
5. Немов Р. С. Психология. М., «Просвещение», 1995, 1том -573с., 2том - 491с.
6. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию: Курс лекции: Учебник пособие для вузов.-М: ЧеРо, 1997
7. Смирнов А.А. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т.1-М. Педагогика, 1987г., 486с.
8. Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.

7 дәріс: Іс-әрекет психологиясы.

Жоспар:

1. Іс-әрекет туралы түсінік
2. Іс-әрекет құрылымы: дағды, икемділік және әдет
3. Іс-әрекет түрлері

1. Іс-әрекет туралы түсінік

Адам әрекеттерінің барлығы бір мақсатқа, бір мүддеге саналы түрде бағытталып отырады. Еңбекте болсын, оқуда болсын адам алдына бір мақсат қойып, содан бір нәтиже шығаруға тырысады.

Затқа бағытталған және белгілі мақсат көздеген қозғалыстарды *әрекет* деп атайды. Әрекеттің ең қарапайым түрі зат арқылы жасалатын әрекет. Бала тамақты қасықпен ішуді, қолын сабындап жууды үйренеді. Біртте-бірте затты игеруді үйреніп әрекетін жетілдіре береді. Психологияда әрекеттің екі түрі болады, бірі дененің затпен айналысу әрекеті, сыртқы моторлық, және ақыл-ойдың (ішкі психикалық) реалдылықпен әрекеті.

Кеңес психологтары Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев зерттеулерінде ақыл-ой әрекеті әуелде сыртқы заттық әрекет түрінде көрініп, бірте-бірте ішкі психикалық амалға ауысатынын көрсетеді. Сырқы әрекеттің ішкі амалға ауысуы *интериоризация* деп аталады. Мысалы, бала санауды үйренеді, әуелі таяқшаларды санайды, бір-біріне қосады, соңынан таяқшалар керек болмай қалады. Есептеу заттан, сыртқы әрекет түрінен ауысып, ақыл-ойдың ісіне айналады.

Ақыл-ой әрекетін игерген адам өзі тындырмақ болған іске, сыртқы әрекетке кіріспес бұрын әуелі ой елегінен өткізіп алады, көзге елестетіп көреді, сөзбен сипаттайды. Ақыл-ой әрекетін заттық әрекет түрінде сыртқа шығару *экстериоризация* деп аталады. Сөйтіп сыртқы іс-әрекет ішкі іс-әрекеттің бақылауымен жүргізіледі.

Ортақ мақсатқа жету үшін біріккен және белгілі бір қоғамдық міндетті атқаратын әрекеттер жиынтығы *іс-әрекет* болып саналады. Іс-әрекет адамның өмір жолын анықтайды. Психика мен іс-әрекет арасында күрделі байланыс бар. Психика іс-әрекетте қалыптасады. Екінші жағынан – психика іс-әрекетті реттеп отырады.

Іс-әрекет адамның өмір жолын анықтайды. Психика мен іс-әрекет арасында күрделі ара қатынас бар. Бір жағынан, психика іс-әрекетте қалыптасады және көрініс танытады, екінші жағынан, психика іс-әрекетті реттеп отырады.

Іс-әрекеттің психиканы қалыптастырушылық рөлін әр түрлі салада жұмыс істеп жүрген адамдардың ерекшеліктерін салыстыру арқылы көруге болады. Психологияның іс-әрекет, ерекшеліктерін (еңбек психологиясы, педагогикалық, спорттық т.б. психология) зерттейтін салалардың болуы кездейсоқ емес. Іс-әрекеттің түрі адамның бойында тұрақты бір белгілерді қалыптастырады, сол себепті мінез-құлықтың бір көрінісіне қарап, кейде тіпті сырт пішінінен-ақ адамның қай мамандық иесі екенін біле қоямыз. Мұғалімнің жеке басының қасиеттерін зерттеу арқылы балаларды оқытып, тәрбиелеуде оның шеберлік таныта алуына қай қасиеті көмектесетінін білуге болады. Мұндай деректер болашақ ұстазды тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеудің бағдарламасын белгілеуге көмектеседі. Психика әрекет пен қоғалысты реттеуші қызметін атқарады. Бұл реттеу психикалық бейнелеудің әр түрлі дәрежесінде жүзеге асады. Түйсік және қабылдау дәрежесінде күштің, бұлшық еттің қимылы мен қозғалыс сипаты көрінеді. Ақыл-ойға салып ісі еленетін міндеттер

сезім деректері негізінде шешіледі, бірақ оны ақыл-ой ретке келтіріп отырады, яғни екінші сигналдық дәрежесінде жүзеге асады.

Іс-әрекеттің негізгі сипаттамасы болып – оның мағыналылығы саналады. «Мағынасыз әрекет» деген ұғымға ешқандай түсінік берілмейді. Әр бір адам іс-әрекет кезінде белгілі бір жайларға байланысты және қандай да бір мақсат көздеп қимыл жасаушы ретінде әрекет етеді. Іс-әрекетке жету үшін іштей талаптану жеткіліксіз. Бұл үшін іс-әрекет объектісін білу қажет, сондай-ақ талаптануды мақсатпен ұштастыра білу керек. Мотив-мақсат болатын ортада іс-әрекеттің әлеуметтік және таптық себептері ерекше айқын байқалады. Іс-әрекет арқылы табысқа жету сәтсіздікке ұшырау адамның бойында қалыптасқан ерекшеліктер арқылы електен өтіп барып, одан әрі іс-әрекетке әсер етеді. Табыс адамды қанаттандырады, көңілін өсіреді, 2-ден тоқмейілсу туғызады. Іс-әрекеттің қандайы болсын адамды қажытады. Қажу қызмет атқарушы орган немесе организм күшінің іс-әрекет процесінде табиғи таусылуы. Шаршау қажыған адамның көңіл күйі. Тынығу іс-әрекет түрін ауыстыру, күшті қалпына келтіру іс-әрекетті одан әрі жалғастыруға мүмкіншілік жасайды. Қажуда жұмыс қарқыны баяулайды және сапасы төмендейді.

2. Іс-әрекет құрылымы: білім, дағды, икемділік және әдет.

Іс-әрекет құрылымы жөніндегі проблема психология теориясының дамуы мен көптеген практикалық міндеттердің тиімді шешімін табуда үлкен маңызға ие. Іс-әрекет құрылымы жөніндегі алғашқы теориялық пайымдаулар әрекет элементтерімен байланыстырылады.

Адамның дүние жайлы білімі алғашында бейне, түйсік және қабылдау түрінде пайда болады. *Білім* тек білу үшін қажет емес. Таныс емес затпен кезіккенде біз ең алдымен онымен қалай әрекет жасау керектігін білуге тырысамыз. Сіз жаңадан шыққан тұрмыстық техниканы қолданбас бұрын ең алдымен оны қалай пайдалану жайында баяндалған нұсқаумен танысасыз.

Қандай да болсын күрделі іс-әрекетті орындау үшін адамға мақсатқа жетуді қамтамасыз ететін қимыл және әрекет жайлы мәліметтер қажет. Бұл мәліметтер қимылдық елестер түрінде есте сақталады.

Іс-әрекетке тұрақты араласа отырып, білім іс-әрекетті ақылға салудың жоғары сатысына көтереді, адамның өзі атқарып отырған іс-әрекетінің дұрыстығына сенімін арттырады. Білімсіз іс-әрекет мүмкін емес. Адамның қызметі әрдайым дағды және білгірліктен тұрады. Қызметтегі дағды мен білгірліктің алатын орны жайлы әр түрлі пікірлер бар. Іс-әрекетті қарапайым дәрежеде орындауды да, осы іс-әрекетте адамның шеберлік танытуын да «білгір» деген ұғымға жатқызамыз.

Қарапайым білгірлік дегеніміз білім негізінде немесе еліктеу нәтижесінде пайда болатын әрекет. Білгір-шеберлік әбден қалыптасқан дағды мен білім негізінде пайда болады.

Сәби заттармен әрекет жасауды еліктеу арқылы игереді. Ол қимыл-қозғалыс түрлерін үлкен адамдардың әрекетін бақылау нәтижесінде жинақтайды. Осының нәтижесінде қарапайым әрекет қалыптасады. Мысалы, өзіне-өзі қызмет ету әрекеті жаттығу нәтижесінде біртіндеп дағдыға айналады.

Адам жеке әрекеттерді орындау дағдысын меңгерсе, іс-әрекет мінсіз атқарылатын болады.

Дағды - әрекетті орындаудың қалыптасқан тәсілі. Іс-әрекетті игерудің бастапқы кезеңінде бұл әрекеттер оның негізгі компоненттері болды. Мысалы, оқуға үйрету кезіндегі сөзді буынға бөлу, буындарды қосу арқылы оны мағыналы сөзге айналдыру оқудың негізгі мазмұны болып табылады. Оқуға жаттығу үстінде оқушы жүгіртіп оқуға дағдыланады. Яғни ол бұдан былай сөзді буынға бөлуді, буындарды қосуды мақсат етіп қоймайды. Өйткені оның әрекеті енді жеңіл, жүгіртіп оқитын дағдыға айналды.

Қандай да болсын дағдының негізінде шартты рефлекторлық байланыстарды қалыптастыру және бекіту жатады. Әрекетті тұрақты қайталау нәтижесінде нерв жолын соған икемдеу белгілі бір нерв жүйесінде қозу процесін дәлме-дәл тұрақтандыруға жеткізеді.

Қалыптасқан нерв механизмдері әрекетті орындау процесінде бірқатар өзгерістер туғызады. Біріншіден, дағдының қалыптасуы нәтижесінде әрекетті орындау мерзімі күрт қысқарады. Мысалы, жаңа үйреніп жүрген машинистка тәжірибелі машинисткаға қарағанда материалды мүлде баяу басады. Әдетте жазуды жаңа үйрене бастаған кезде адам минутына 2-3 сөз жаза алады. Ал жазуға дағдыланған соң, ол минутына жүз әріпке, дейін жаза алады. Екіншіден, артық қимылдар жойылады, қимыл кезіндегі күш жұмсау іс-әрекет мақсатына сәйкес келеді. Бірінші сынып оқушысы жазу жазған кезде қаламды тым қатты қысып ұстайды. Бұл жұмысты аатқару үшін ол бастапқы кезде едәуір дене және бұлшық ет күшін жұмсайды. Ал жазу дағдысы қалыптасқан соң артық, қимыл және күш жұмсау жойылады. Үшіншіден, жеке дербес қимылдар біртұтас әрекетке тоғысады.

Балаға жазу үйреткенде мұғалім әріптің жеке бөлшектерін жазу дағдысын үйретеді. Ал жүгіртіп жазғанда, әріптерді қаламды сүйкей салып-ақ тізе береді. Жақсы жаттыққан қимыл дағдысы нәтижесінде еңбек өнімділігі артады, жұмыс сапасы жақсарады және адам тез шаршамайтын болады.

Жаттыққан қимыл дағдысы іс-әрекет құрылымын қайта құруға мүмкіндік береді. Әрекеттің орындалуын қадағалайтын сезу жүйелерінің арақатынасы өзгереді. Дағдыны жаттықтырғанға дейін заттармен қимыл жасаудың дәлдігі мен дұрыстығы көру және қимыл талдағыштарының біріккен қызметі арқылы бақыланады. Бұл жағдайда көру жетекші роль атқарады. Ал қимыл дағдысы бекіген кезде қимылды көру арқылы қадағалау қажеті азаяды. Қимылдың дәлдігін дербес бақылайтын кинестезиялық (қимылды сезу) механизмдер қалыптасады. Маман пианист пьеса орындағанда клавиатураға қарамайды. Тәжірибелі машинистка материалды «көзді жұмып отырып», яғни жазу машинкасының клавиатурасына қарамай басады.

Дағдының ерекшелігі оның автоматтануы болып табылады. Қалыптасқан дағды оны орындаған кезде сананың қадағалауын қажет етпейді. Әрине бастапқы кезде сана қимылды бақылайды, бірақ дағды қалыптасқан сайыны сананың бақылау қажеті азая береді. Жақсы жаттыққан дағды тұсында қимылды санамен бақылау оны жүзеге асыруды қиындататыны байқалды.

Мысалы, адам өзінің жүрісінің әрбір қадамын қадағалап, талдау жасауға тырысса, жүрісінен жаңыла беретін болады.

Әрекетті дағдыға айналдыру сананы босатып, оны іс-әрекеттегі маңызды мақсаттарды шешуге жұмсауға мүмкіндік береді. Дағдының творчестволық іс-әрекет үшін маңызы аса зор болатыны осыдан. Қарапайым әрекеттер дағдысын қалыптастырмайынша, творчестволық іс-әрекетке жағдай туғызу мүмкін емес. Перспектива құру дағдысын игермеген суретші персонажды қалай бейнелеуді емес, оны болашақта қалай орналастыруды ойлауға мәжбүр болады. Сөйлемді дұрыс құру дағдысын игермеген жазушы өз кейіпкерлерінің психологиялық трактовкасын жасаудан гөрі, сөйлемнің грамматикалық құрылымын көбірек ойлайды.

Сөйтіп, қандай да іс-әрекетте болсын оны орындаудың дұрыс әдісін игеру және жеке компонентін дағдыға айналдыру сол іс-әрекетті табысты атқарудың бірінші кезектегі міндеті болып табылады. Белгілі бір іс-әрекет жүйесінде қалыптасқан дағдылардың сипаты меін дәрежелерінід арақатынасы адамның психикалық ерекшеліктеріне тәуелді болады. Нерв жүйесі әр түрлі адамдарда танымдық, бағдарлаушылық және атқарушылық іс-әрекеттегі арақатынаста түрліше болады. Бұл сол адамдардың бәрінің де еңбек тапсырмасын табысты орындауға мүмкіндік береді. Нерв қызметінің типі бір адамдарға еңбек процесінде қимылды неғұрлым дәл орындауға, ал өзгелеріне неғұрлым тез орындауға мүмкіндік береді. Осылайша, дағды адамның жеке басының қасиетіне айналады.

Дағдының түрлері. Еңбектің қай түрінде болсын, сондай-ақ істің табысты орындалуы дағдылардың белгілі бір қорын игергенде ғана мүмкін болады. Дағды: *қимылдық, ойлау, (сенсорлық) және мінез-құлықтық* болып төрт түрге бөлінеді. Басқасынан гөрі қимылдық дағдылар көбірек зерттелген. Оларды алуан түрлі іс-әрекеттен көруге болады. Қимылдық дағдыларды қалыптастырмайынша еңбек операцияларын орындау, оқушыларды жазуға, оқуға үйрету мүмкін емес.

Ой еңбегінің стиліне міндетті компонент болып кіретін ойлау дағдыларының да маңызы бұдан кем емес. Бұл дағдылардың аса маңыздылары чертеждерді оқу дағдысы, кітапты конспектілеу, лекция жазу, жаттау, дедуктивтік және индуктивтік ой қорытындылау әдісімен дәлелдеуді негіздеу болып табылады. Ой еңбегінде назарды бөлу және оны шоғырландыру, бақылау, монологтық сөйлеу дағдылары маңызды роль атқарады. Көп жағдайда ой еңбегі дағдысы адамның белгілі бір қасиетін анықтайды.

Мінез-құлық дағдылары адамның жеке басының ерекшеліктерін қалыптастыруда маңызды роль атқарады. Бұл дағдылар мінез-құлық нормаларын білу және оларды өз басының қолдануы негізінде қалыптасады. Мінез-құлық дағдылары, мінез-құлықтың үйреншікті формаларынан туындайды. Мысалы, баланы адамдармен инабатты сәлемдесуге үйретеді. Оған адамдармен өмірдің түрлі жағдайларында қалай амандасу керек екенін көрсетеді (сыныпқа мұғалім кіргенде орнынан тұру керек). Сан рет қайталау нәтижесінде балада үлкен адамдарға инабатпен сәлем беру дағдысы қалыптасады.

Дағды жаттығу арқылы қалыптасады. *Жаттығу* - дегеніміз нысаналы түрде сан рет қайталап орындалатын әрекет, ондағы мақсат осы әрекетті жетілдіре түсу. Жаттығу процесінде белгілі бір түрде іс-әрекет ұйымдастырылады. Мұндай жағдайда істі, мысалы, әдемі жазу, фортепианода ойнағанда екі қолды дұрыс ұстай білу т. б. осы сияқты анағұрлым жетілген дағдылар қалыптастыруға жеткізетіндей етіп орындауға назар аударған жөн.

Дағдылардың өзара әсері. Адам белгілі бір іс-әрекетті меңгергенде әдетте оның бойында бір емес бірнеше дағды қатарынан қалыптасады. Жаңа дағдылар бұрыннан қалыптасқан ескі дағдылардың үстіне келіп қосылады. Ескі дағдылар жаңа дағдылардың қалыптасуына жағымды немесе жағымсыз әсер етуі мүмкін.

Қалыптасқан дағдылардың жаңа дағдыларды игеруге жағымсыз әсері немесе қалыптасушы дағдылардың ескі дағдыларға жағымсыз әсері *интерференция* деп аталады. Интерференция да алмасу сияқты, дағдыларды қалыптастырудағы жалпы құбылыс болып табылады.

Дағдылардан *икемділік* ұғымын айыра білу қажет. Осы ұғымдардың мағынасы біріне-бірі өте жақын болғандықтан бұларды бірімен-бірін шатастырып алуға да болады. *Икемділік* дегеніміз адамның қандай нәрсені болмасын орындай білу қабілеті. Мәселен, төменгі сынып оқушылары футбол ойнай алады, ойын ережелерін де біледі. Бірақ олардың ойнау дағдысы әлі жетілмеген. Ал нағыз футболшыда жақсы ойнай білу кемеліне келіп, дағдыға айналған. Бұл мысал балада дағды болмағанмен, онда осы ойынға икемділіктің барлығын көрсетеді.

Икемділік түрлі дәрежеде көрінеді. Мәселен, енді ғана әріп элементтерін салып үйрене бастаған баланың икемділігі икемділіктің қарапайым түрі болып келсе, кейін жеке сөздерді, сөйлемдерді жазған кездегі икемділігі бұрынғысынша күрделірек болып келеді. Икемділік білім мен тәжірибеге негізделеді. Кімнің білімі мен тәжірибесі көбірек болса, сол адамның икемділігі де артық болады. Икемділік - белгілі бір дағдылар мен білім жүйесін практикада пайдалана алудың көрінісі болып табылады. Бірінші сынып оқушыларының жазу, оқу дағдыларын меңгеру ережесінің түрліше болып келетін себебі - икемділік дәрежесінің әр түрлілігінен деуге болады.

Икемділік білімнің амалға айналуы, ол саналы әрекетті қажет етеді, икемділік амалды жүзеге асырудың да тәсілі. Икемділік пен білім тығыз байланысып жатады.

Дағды мен икемділіктен әдеттерді айыра білу керек. *Әдеттер* де әрекеттің автоматтанылған құрамдары. Бірақ мұның дағдыдан айырмашылығы мынада: әдетте қимыл-қозғалыстарды орындауға адам үнемі дайын болып, оны қажетсініп тұрады. Мәселен, адам күн сайын беті-қолын жуып тұруға әдеттенгендіктен осыны ылғи да қажетсінеді, мұны істемесе, көңілі көншімейді.

Дағдыны қалыптастыру үшін адам сан рет жаттығады, есепсіз қайталайды. Егер де адам өзіне ұнамсыз дағды қалыптастырып және бұған көп уақытын жіберіп жатса, мұның өзі өте ессіздік болар еді. Сондықтан да дағдылар пайдалы, пайдасыз болып бөлінбейді. Өйткені оның қай-қайсысы да пайдалы. Ал, әдеттің ұнамды, пайдалы түрлерімен қатар ұнамсыз, зиянды түрлері де кездеседі. Ұнамды әдеттерге: жүйелі түрде еңбек ете білу, қызмет

орнын ұқыпты ұстау, тұрмыстағы мәдениеттілік, гигиеналық әдеттер т.б. жатады. Бұл адамның өмірі үшін аса қажет нәрселер. Ұнамсыз әдеттерге: орынсыз ысқыру, қарандашты ауызға салу, тісін үнемі шұқылап отыру, столда отырып аяқты селкілдету, сөйлегенде қыстырма сөздерді қолдану, қолы қалтасында, аузында шылымы тұрып, жұртқа кезек бермей сәмпылдап сөйлеу т. б. жатады.

Әдеттердің соңғы ұнамсыз түрлері жөнінде халық "Әдет - әдет емес, жөн әдет" деп өте дұрыс айтқан. Расында да бізге керегінің өзі пайдалы әдеттер. Үйреншікті әдет болмайынша, адамның істеген ісінің берекесі де болмайды. Егер адам: өзінің бойына сіңген әдетіне байланысты қимылдаса, оның ісі оңайианып, көңілі рахат тауып отырады. Үйреншікті әдет адамның табиғи қылығы сияқты бойына сіңіп кетеді. "Ауру қалса да, әдет қалмайды" деген нақыл осы сөзден шықса керек. Әрине, мұны тіке өз мағынасында түсінбеу қажет. Бұл жерде үйренген әдеттен құтылу қиын екені жөнінде айтылып отыр.

Әдеттердің тезірек қалыптасатын кезеңі - балалық шақ, әсіресе, мектепке дейінгі дәуір. Балалардың кез-келген нәрсеге еліктей бергіштік қасиеті кейде ұнамсыз әдеттердің қалыптасуына себеп болады. Мәселен, кейбір отбасында бала үлкендерге еліктеп шылым шеккісі, шарап ішкісі келіп тұрады. Ата-аналар мен мұғалімдер балаларда ұнамды әдеттерді қалыптастырып, зиянды әдеттерден баланы арылту жағын қарастыруы қажет. Атақты ағылшын драматургі В. Шекспир: «Жақсы әдет жақсылыққа бастайтын періште» десе, орыс педагогі К.Д. Ушинский: «Жақсы әдет өсімге берген ақша, адам өмір бойы соның өсімін пайдаланады, жаман әдет борыш, адам өмір бойы сол борыштың өсімінен азап шегеді», - дейді.

Ал, ежелгі үнді мақалында былай делінген: «Қылық ексең - әдет орасың, әдет ексең - мінез орасың, мінез ексең - тағдыр орасың».

Сөйтіп, дағды мен әдет адамның мінез-құлқының фундаменті болып табылады. Дағды мен әдеттің негізінде мінез қырлары қалыптасады. Жақсы қалыптасқан дағды мен пайдалы әдет адамның оқу материалдарын, еңбек әрекеттерін тез игеруіне мүмкіндік береді.

3. Іс-әрекет түрлері.

Іс-әрекеттің үш түрін бөліп көрсетуге болады: ойын, оқу және еңбек. Олар өздерінің нәтижелері, ұйымдастырылуы, мотивация ерекшеліктері бойынша айрықшаланады. Адам іс-әрекетінің негізгі түрі еңбек болып табылады. Еңбектің түпкі қорытындысы - іс-әрекеттен қоғамдық маңызы бар өнім алу. Ол колхозшы өсірген егін, болат құюшы ағызған болат немесе ғалым ашқан ғылыми жаңалық болуы мүмкін.

Ойын қоғамдық маңызы бар өнім бермейді. Оқу тікелей еңбекке әзірлеу кезеңі бола отырып, тек мамандық игерудің кезеңінде материалдық және мәдениет байлықтарын жасауға қатысады.

Еңбек әрекеті белгілі бір міндетті ұйымдасқан формада жүзеге асырады. Дәлме-дәл белгіленген мерзімде жұмысшы қатаң реттелінген іс-әрекетті орындайды. Ұйымдастыру жүйесі оқудың да қажетті компоненті болып табылады. Ойынға еркін ұйымдастыру жүйесі тән. Мысалы, балаға сағат 10-11-ге дейін қуыршақ ойнап, 11-ден кейін доп ойнауды ешкім міндеттемейді.

Ойынның негізгі мотиві баланың ойын процесінде қанағаттануы болып табылады. Егер баланың ойынға ықыласы таусылса, ол ойнауын тоқтатады.

Оқу мен еңбек адамды іс-әрекетке талпындыратын мотив ретіндегі қызығудың бар-жоқтығына қарамайды, мұнда тапсырылған істі орындау қажетін түсіну, парызды сезіну орын алады. Алуан түрлі іс-әрекет түрлері бірін-бірі толықтырып, бірге өмір сүріп, бір-бірімен жымдаса келіп отырады. Балалар бақшасында сәбилер тек қана ойнап қоймай, сонымен қатар санауды, сурет салуды үйренеді. Оқушы сабақ біткеннен кейін армансыз ойнайды. Сабақты ұйымдастыруда да ойын сәттерін пайдалануға болады. Мысалы, география сабағында қиялмен еліміз немесе дүние жүзі бойынша таңғажайып сапар шегу - ойын болып табылады. Оқушылар шет тілі сабағында ойындық рольдерді ықыласпен атқарады. Жұмысшы тек қана еңбек етіп қоймай сонымен қатар оқу оқиды (кешкі мектепте, колледжде, жоғары оқу орнында немесе өз бетімен білімін көтереді).

Іс-әрекет түрлері бір-бірінен бөлек өмір сүрмегенімен, адам өмірінің әр түрлі кезеңінде олардың маңызы түрліше болады. Өмірдің бір кезеңінде жетекші іс-әрекет ойын болса, екінші кезеңінде - оқу, ал үшінші кезеңде - еңбек болады. Сөйтіп, бұл арада біз іс-әрекеттердің адам өмірінің белгілі бір кезеңінде басты іс-әрекет болып табылатындары жайында әңгімелеспекпіз. Мектепке барғанға дейінгі баланың іс-әрекетінің негізгі, түрі - ойын. Оқушы іс-әрекетінің жетекші түрі - оқу, ересек адамдардікі - еңбек.

Ойын. *Ойын* - бала әрекетінің негізгі бір түрі. Пайдасыз болып көрінетін қажетті іс-әрекет. Психология үшін ойын өте қиын әрі маңызды проблема болды. Ойын арқылы адам баласының белгілі бір буыны қоғамдық тәжірибені меңгереді, өзінің психикалық ерекшеліктерін қалыптастырады. Бала ойынында да қоғамдық, ұжымдық сипат болады. Мысалы, кез келген бала еш уақытта жалғыз ойнамайды, қатар құрбыларымен бірлесіп ойнайды, ойын арқылы бір-бірімен өзара қарым-қатынас жасайды

Ойын адам әрекетінің бір түрі болғандықтан, оның да өзіне тән мотивтері болады. Мәселен, дәрігер ауру адамды емдегенді-өзіне жүктелген міндетті сезінеді, осылай істеуді оның мамандығы қажет етеді. Ал, дәрігер болып ойнаған баланы алатын болсақ, ол да айналасындағыларды өзінше емдейді." Бірақ бұл оның жай тілегі мен қызығуынан туған. Ойынның қозғаушы күші - баланың нақты тілегі мен қызығуы. Еңбек үстінде адамның мақсат мен мотивінің арасында келіспеушілік болуы мүмкін. Ойында бұл жағы болмайды. Еңбектің қандай түрі болмасын одан қоғамдық пайдалы өнім шығуы қажет. Бұл айтылғандар ойыннан талап етілмейді.

Бұдан ойынның ешқандай маңызы жоқ деген қорытынды тумайды. Ойын арқылы бала өз қажетін қалай қанағаттандыра алатынын, қандай қабілеті бар екенін байқап көреді. Кейбір шетел психологтары ойынды көбінесе санасыз инстинктерге балайды. Мәселен, олардың бірі - жануар төлі мен адам баласының ойынының арасындағы айырмашылықты жоққа шығарса (К.Гросс), екіншілері ойын баланың артық энергиясын сыртқа шығаратын тәсіл дейді (Г.Спенсер), ал үшінші біреулері - ойынды жай рахат табудың бір көзі (К.Бюлер) деп қарайды

Баланың ойын әрекеті сөйлеуді меңгерумен тығыз байланыста дамиды. Кішкентай бала (1-2 жас) зат болмаса әрекетті көрсете алмайды, бірақ оның сөйлеуінің дамуына байланысты мұндай әрекеттердің болуы мүмкін. Өзін-өзі 4 мойындаудың дамуы балаға өз "Менін" сыртқы әлемнен бөліп алуға мүмкіндік береді. Бала өзіне ересек адамдардың әр түрлі функцияларын "өлшей" бастайды. Егер екі жастағы ұл бала машинаны жіп арқылы жәй сүйресе, ол төрт жасқа келгенде жүргізушінің рөлін атқарады. Рөлдік ойын пайда болады.

Баланың жасы өсумен қатар, ойнайтын ойынының мазмұны да өзгеріп отыратыны белгілі. Мәселен, біржастағы бөбектердің ойыны манипуляциялық (сыртынан ұстап көріп, тарсылдату деген мағынада) сипатта болса, балалар бақшасындағы балалар сюжеттік ойындармен айналысады. Бала ойын үстінде дүниетанудағы өз мүмкіншілігін сезінумен қатар, айналасындағы адамдар мен олардың әрекетіне көңіл аударады, заттың ішкі мазмұнын білгісі келеді. Балалардың қиялын, ойлауын, сөйлеуін дамыту үшін түрлі ережелер мен ойнайтын ойындардың да үлкен дидактикалық мәні бар. Сондықтан тәрбиешілер мен ата-аналар бұл ойындарды белгілі талапқа сәйкес ұйымдастырып отырулары қажет. Балалардың ойынына үлкендер тарапынан жетекшілік болмайынша, олардың әрекеттік мазмұны өзінің негізгі мақсатына жете қоймайды. Мәселен, бала әкесіне еліктеп, түрлі заттарды шегелеуді үлкен дәрежеде көреді. Баланың осы тілегін қолдау керек. Осындай ойын арқылы бала еңбек дағдысына үйрене бастайды. Бұл өзінше "ойын" болып саналғанымен, баланың, барлық күш-жігерін, зейінін өзіне аударып отыр. Балалар ойынына үнемі дұрыс басшылық етіп отыру - ой-өрісінің, өмір тәжірибесінің жан-жақты қалыптасуына байланысты жүргізілген жұмыстардың басты бір бөлігі.

Балардың өсіп-жетілуіне орай ойын да өзгереді. Сәби өмірінің алғашқы екі жылында қимылдарды игереді. Бұл функционалдық ойындардың пайда болуына жеткізеді. Функционалдық ойында сәбилер алдында заттардың оларға белгісіз қасиеттері, заттармен әрекет жасау әдістері ашылады. Мысалы, бала есікті тұңғыш рет кілтпен ашып, жауып көргеннен кейін, реті келсе-ақ бұл әрекетті сан рет қайталауға әуес болады. Бұл әрекетті ойындық жағдайларға да енгізеді. Ойын кезінде балалар кілтті бұрағандай етіп ауада қимыл жасап, оның дыбыстарын салады.

Конструктивтік ойындар анағұрлым күрделі болады. Ойында сәбилер құрылыс материалдарын пайдалана отырып, үй салады, тамақ пісіреді. Балалар заттардың не үшін қажет екенін және адамдар арасындағы қарым-қатынасты аңғаруға жететін конструктивтік ойындар сюжеттік ойындарға айналады. Сәби өзіне белгілі бір рөл алып, "ана мен бала", "магазин" ойынын ойнайды. 3-4 жасқа дейін балалар бір-бірімен қатар ойнағанымен, бірге ойнамайды. 4 жастан бастап ойын ұжымдық қалып алып, белгілі бір ойын тәртібі енгізіледі. Әрине балалардың ұжымдық ойынға қатынасуы тәрбие жағдайына байланысты. Үйде тәрбиеленген балалар, балалар бақшасында тәрбиеленген сәбилерге қарағанда ұжымдық ойынға әзер дегенде қосылады. 6-7 жасқа келген кезде мерзімі едәуір ұзаратын сюжеттік-рөлдік ұжымдық ойындарда балалар ойынның негізгі

мағынасын және жолдасының іс-әрекетін қадағалайтын болады. Сюжеттік-рөлдік ойындар балаларды ұжымда өмір сүруге үйретеді.

Ойын мектеп жасына дейінгі балалардың іс-әрекетінің негізгі түрі болғанымен іс-әрекеттің басқа түрлерін жоққа шығармайды. 3-4 жастан бастап сәби өзіне-өзі қызмет ету еңбегімен танысады. Ол беті-қолын жууды, киінуді, ойнап болған соң қуыршақтарды жинап орнына қоюды үйренеді. 5-6 жаста балалардың міндетіне бөлмелердегі өсімдіктерді күту, үлкендерге қолқабыс ету, т.б.осы сияқты іс қосылады. Балалар бақшасында сәбилер асханада, хайуанаттар бұрышында, ойын бөлмесінде қызметші болу міндетін ықыласпен атқарады.

Ойын кезінде шаруашылық жөнінде шамасы келетін тапсырмалар беру баланың бойында еңбек дағдысын қалыптастырып бекітеді, іске жауапты қарау, жолдас қамын ойлау, тиянақтылық сияқты игі психологиялық қасиеттерді тәрбиелеуге көмектеседі.

Мектепке түскеннен кейін бала ойынының мазмұны кеңейе бастайды. Мәселен, мектепке дейін тұрмыстық ойындарды (семья, магазинге бару, т.б.) көбірек ойнайтын болса, енді қоғамдық-саяси мәні бар, еңбек процесінің сан алуан жақтарын көрсететін сюжеттік ойындарды ойнауға ауысады. Мәселен, бірінші сыныптағылар қуыршақтарына, үйдегі кішкентай балаларға сабақ үйрете бастайды, олардың бірі - мұғалімнің, қалғандары оқушының ролін атқарады. Ойында мектеп өмірінің бейнелеуі екінші сынып балаларында біртіндеп кеми бастайды, оның орнын творчестволық ойындар басады. Адамдардың жай қимыл-қозғалысын көрсетуден гөрі бала олардың бір-бірімен қатынаста, сезімдері мен көңіл-күйлерін көрсетуге талаптанады. Енді оқыған кітаптарды, көрген кинолары, үлкендерден естіген әңгімелері баланың ойын мазмұнына кіреді.

Бастауыш сынып оқушылары ойындарының басты ерскшелігі - оның ұжымдық сипатта болатындығы. Әрині жеті-сегіз жасар балалардың ойын ұжымы әлде де тұрақсыз болады. Өйткені бұлар ұжымдық өмір сүруге әлде де жөнді дағдыланбаған, мұндай ұжымның құрамы екі-үш баладан аспайды. Ал үшінші, төртінші сынып оқушылары ойындарында ұжымдық сипат жақсы жетіледі. Мәселен, ойында топ-топ болып ойнау, ойын ережелерін сақтау, жолдастарының алдында жауапкершілігін сезіне бастау, өзін ұстай білу сияқты ұжымдық ойындардың негізгі белгілерін олар жақсы түсінеді. Мектептегі қоғамдық ұйымдардың жұмысы - бала ұжымын құрастыруға таптырмайтын құрал. Бұл ұйымдар балаларды ортақ мақсатқа, ұжым намысын қорғауға, оның табысына ортақтасуға тәрбиелейді. Ұжымдық ойындарда бала жолдастықтың мәні неде екенін түсіне бастайды. Өзінің басындағы мінез-құлықтың кейбір теріс бітістерінен (тартыншақтық, менмендік, өшпенділік, қыңырлық т.б.) ұялып, одан арылғысы келеді. Бірақ бұған шамасы жете қоймайды. Осындай ойындарда баланың қабілеттері жақсы жетіле бастайды. Мәселен, бір бала өзінің ұйымдастырғыштығын байқатса, екінші бала табанды, жігерлі екендігін аңғартады. Ұжымдық ойындар баланың моральдық, эстетикалық сезімдерінің қалыптасуына да әсер етеді. Мәселен, орман ішінде ойналған ойын туған

өлкесінің табиғатын сүйе білуге, ондағы өзен, көлдер мен өсімдіктердің, жан-жануарлардың өміріне қызығушылықты қалыптастырады.

Бастауыш сынып оқушыларының өмірінде спорттық ойындар да едәуір орын алады. Олар футбол, волейбол, теннис ойындарын ойнай алады. Бұл ойындарда ережелерді сақтау, бір-бірімен жарысу сәттері көп болады. Сондықтан да мұндай ойындар инициативаны, жылдамдықты, ептілікті, тапқыштықты қажет етеді, өз қимылдарын жолдастарының қимыл-қозғалысына бағындыруды үйренеді, жолдасқа көмек беруді, өз командасы үшін бар мүмкіндігін сарқа пайдалануды ойлай бастайды. Ойында жарысқа түсу, бірінен-бірі озу жағы да көзделеді, Төменгі сынып оқушылары спорттық ойындарға тән тиісті дағдыларды, ептілікті, ережелерді жөндеп үйрене қоймағанымен қимыл-қозғалыстық аса қажетті үйлесімділігін, жылдамдықпен онтайлықты жақсы менгереді.

Осы ойындардың бір жақсы жері сол, балаға секіру, лақтыру, қарғу, өрмелеу сияқты атрибуттарды үйретіп қана қоймай, адалдық, шыншылдық, принциптілік секілді адамгершілік қасиетгерге баулиды. Бастауыш мектеп мұғалімдері бала ойындарына дұрыс жегекшілік көрсету арқылы оның денесін ғана шынықтырып қоймай, онда жақсы психологиялық қасиеттердің қалыптасуына мүмкіндік туғызады.

Оқу. Оқу - іс-әрекетінің негізгі саласы еңбек процесін нәтижелі орындауға қажетті білімді, дағды мен икемді жүйелі түрде менгеру. Мектеп жасындағы балалардың негізгі әрекеті - оқу. Оқу арқылы балаға қоғам өзінің ғасырлар бойы жиналған асыл мұрасын, дағды, тәжірибесін береді.

Мектепке бару - бала өміріндегі жауапты кезең. Оқи бастаған соң оның отбасындағы жағдайы өзгереді. Онда мектепке уақытында бару, үй тапсырмаларын орындау, жолдасына көмектесу сияқты көптеген жаңа міндеттер пайда болады. Сөйтіп мектепке барған алғашқы күннен бастап баланың айналасымен қарым-қатынасы міндеттілік принципімен реттеледі. Міндет шеңбері ұлғая береді. Жақсы оқу парызы - тек ата-ана алдындағы парыз ғана емес, сынып, мектеп, бүкіл отан алдындағы, өзінің ар-ожданы алдындағы парыз.

Оқу мыналардан құралады: қоршаған заттар мен құбылыстардың ерекшеліктері туралы ақпаратты менгеру (білім); іс-әрекеттің негізгі түрлерін құрайтын амалдар мен операциялар (бейімділік); іс-әрекет мақсаттары мен жағдайларына сәйкес амалдар мен операцияларды дұрыс таңдау үшін, көрсетілген ақпаратты пайдалану әдістерін менгеру (ікемділік). Сонымен, оқу жайлы адамның әрекеттерін саналы мақсат басқарған кезде ғана айтуға болады. Саналы мотивтердің болуы - оқудың маңызды алғы шарты. Осыдан жануарларда оқудың болуы мүмкін емес екендігін анық көруге болады. Адамда да оқу оның мінез-құлқының саналы түрде реттелуі кезеңінде ғана, 6-7 жасқа таман болады.

Оқу материалдары бала психикасына зор талап қояды. Өйткені ұғыну өте күрделі әрекет. Ұғыну бірнеше кезендерден тұрады. Мәселен, мұның бірінші кезеңінде (таныстыру кезеңі) бала нені қалай оқу керектігі жайлы мағлұмат алады. Бұдан кейін ол ойындағысын тәжірибеде орындап көреді. Үшінші

кезенде, ұғынғанын сөзбен тұжырымдайды, төртінші кезенде бала ұғынған нәрсесін ойына ұстап тұрады да, бесінші кезенде, балада зат пен құбылыс туралы белгілі ұғым қалыптасатын болады. Ақыл-ой амалдарын меңгеру арқылы бала шындықтағы заттардың байланыс қатынастарын ажыратады, бір нәрсені екіншісімен салыстыра дәлелдей алуға, олардың шығармашылық, ұқсастықтарын көре білуге үйренеді, мұндағы себеп пен нәтиженің заңды байланысына түсінеді. Мәселен, "от жақса түтін шығады" дегенде оттың жануы түтіннің шығуына себеп болып тұрғандығын бала байқайды да, шындықтағы нәрселердің бәрі де бір-бірімен осындай байланысатындығын түсінеді. Нәрседе себеппен қатар нәтиже де болатындығына баланың түсініп, көзінің жетуі ұғыну деп аталынады.

Психолог П.Я.Гальперин өзінің "Ақыл-ой әрекетінің сатылап қалыптасу" теориясында бала мәселені шешу үшін алдымен сыртқы материалдық әрекеттерді (затты ұстап көру, тұрқын, көлемін ажырату, шамамен өлшеу, т.б.) пайдаланады, сосын оның бейнесін елестетеді. Содан соң дауыстап және іштен айта алатын болады, сөйтіп сыртқы заттық әрекеті біртіндеп ішкі ой әрекетіне айналады дейді.

Оқу әрекетінің өзіне тән мотивтері (себептері) болады. Тәрбиеші, не оқитын адамның өзіне осы мотивтерді білу оның әрекетінің мақсатын дұрыс анықтау үшін аса қажет. Баланың жасы өскен сайын психикасы да өсетіндіктен, оның оқуға деген қатынасы да (мотивтері) өзгеріп отырады. Мәселен, жоғары сынып оқушыларының оқу мотивтері бастауыш мектептегілерден басқаша болады. Білім игеру үлкен саналылықты, өз бетімен жұмыс істеп үйренуді, өз мінез-құлқын меңгеруді керек етеді. Бала не үшін оқитындығын бар сана сезімімен ұғынғанша, оған оқудағы формализмнен (мәнін түсінбей құрғақ жаттап алу, өмірмен байланыстыра алмау т.б. құтылу қиын болады.

Мектепте оқу процесінде оқу мотиві қалыптасып, өзгеріп отырады. Ол төменгі сынып оқушыларындағы қарапайым мотивтен бастап, жоғарғы сынып оқушыларында парыз сезіміне дейін көтеріледі. Алғашқы жылдары балалар үйде ата-аналары ұрыспауы үшін, жақсы баға алу үшін оқиды. Орта мектепте пәндерге саралай карау дамиды. Осыған орай ғылым мәселелерін білуге құмарлық, жеткіншектің танымдық қажетін қанағаттандырарлықтай білім алу мотиві пайда болады. Мінез-құлықтық жоғары сатылы реттеушісі болып табылатын парыз бен арды қалыптастыру, оқу мотивінің сферасына жоғары адамгершіліктік сезімдерді қосады.

Орта мектепте оқу ісін ұйымдастыру оқушыдан үлкен жауапкершілікті және оқуға саналылықпен қарауды талап етеді. Сабақтардың пәндер бойынша жүргізілуі мұғалімнің оқушы үлгерімін бақылау мүмкіншілігін азайтады. Ой қызметінің сапасына талап арта түседі. Оқушыдан мұғалімнің айтқандарын, кітаптан оқығандарын-жай ғана есте сақтаудан гөрі оны ұғу, ой елегінен өткізе білу талап етіледі. Математикаға физика, химия және басқа пәндер ұғымдар жүйесін, білімдер жүйесін қалыптастырады.

Еңбек. Еңбек жалпы психологиялық емес, әлеуметтік категория. Ол өзінің негізгі қоғамдық заңдылықтары бойынша психологияның емес, қоғамдық ғылымдардың пәні. Еңбек іс-әрекетінің психологиялық жағының ерекшелігі:

еңбек өзінің объективтік қоғамдық мәні бойынша, қоғамға пайдалы өнімді жасауға бағытталған іс-әрекет болып саналады. Адамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын барлық заттарды бір адам ғана өндірмейді, сондықтан адамның іс-әрекетінің мотиві болып оның әрекетінің өнімі емес, басқа адамдар іс-әрекетінің өнімі, қоғамдық іс-әрекеттің өнімі саналады. Еңбекте еңбек техникасы ғана емес, адамның еңбекке қатынасы да маңызды болады.

Еңбек дегеніміз - адамдардың материалдық және рухани қажетін қанағаттандыратын қоғамдық пайдалы өнім өндіруге бағытталған іс-әрекет. Еңбек өнімдерін жасауға қатынасу арқылы адам өмір сүріп отырған өндірістік қатынастар жүйесіне араласады. Бұл екі фактор еңбек әрекетіне көзқарас пен еңбек мотивін қалыптастырады.

Еңбекте адамның қабілеті мен мінез-құлқы жалпы жеке басының қасиеті ашылып, қалыптасады. Өндіріс еңбеккер алдына іске тек творчестволықпен қарағанда ғана шешуге болатын көптеген проблемалық ситуациялар мен міндеттер қояды. Еңбек өнімділігіне әсер ететін жайларды зерттеу - өндіріс процесінде адамға әсер етпейтін факторлардың жоқ екенін көрсетті. Бөлме қабырғаларының түсі, жұмыс орнын ұйымдастыру, жұмыстағы еңбек ету және үзіліс режимі, еңбектес жолдастармен қарым-қатынас т.б. осы сияқты факторлардың бәрі еңбек өнімділігіне тікелей әсер етеді. Осының бәрі жиналып адамның жұмыстағы көңіл күйін құрайды, оның еңбекте күш жұмсауын жеңілдетеді немесе керісінше қиындатады.

Біздің елімізде қол жеткен техникалық процеске орай мұғалім еңбегінің ерекшеліктері және оның біліміне, икемділігіне, дағдыларына деген талаптар едәуір өзгерді. Бұқаралық коммуникация құралдарының (интернет, баспасөз, радио, кино, теледидар) кең тарауы оқушылардың мектептен тыс жерде білімнің барлық саласынан мол хабардар болуына жағдай жасады. Мұғалім қазіргі күні кешеге дейін болғанындай, оқушыға бірден-бір хабар таратушы. Мұғалім еңбегіне қоятын талап бұрынғыдан гөрі жоғарылай түсті. Ғылымның барлық саласы нақтылы материалдармен шапшаң толығып жатқан шақта мұғалім өз білімін үнемі көтеріп отыруға мәжбүр болады. Оқу және тәрбие жұмысына шығармашылықпен қарау жас ұрпақты табысты оқытудың қажетті шартына айналды.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Іс-әрекет туралы қандай психологтардың еңбектерін білесіз?
2. Заттың іс-әрекет пен ақыл-ой әрекетінің арақатынасы қандай?
3. Іс-әрекет қалыптасуында дағдының қандай маңызы бар?
4. Әдеттің қалыптасу негізі неде?
5. Дағды мен икемділік ұғымдарының бір-бірінен айырмашылығы қандай?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аймауытов Ж. Психология. Алматы, «Рауан», 1995, - 303б.
2. Богословский В.В. және т.б Психология. Алматы, «Мектеп», 1980, -350б.
3. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения: в 2-х т. Т.1/Под ред. А.В.Петровского – М., Педагогика, 1979г.,-222с.

4. Еникеев М.И., Основы общей, юридической психологии, М.,1996г., - 630с.
5. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
6. Жұмасова К.С. Психология Астана -2006, -289б.
7. Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.
8. Тәжібаев Т. Жалпы психология – А. «Қазақ университеті», 1993 -240 б.

8 дәріс: Зейін

Жоспар:

- 1. Зейін туралы ұғым**
- 2. Зейіннің түрлері**
- 3. Зейіннің қасиеттері**

1.Зейін туралы ұғым.

Психикалық құбылыстардың ішінде зейіннің алатын орны ерекше. Ол дербес психикалық процесс болып табылмайды. Сөйтсе де ол әрқашан адамның іс-әрекетіне, таным процесіне қатысады.

Зейін – психологиялық феномен, ол туралы пікірталастар, ғасырлар бойы жалғасып келеді. Ғалымдардың бірқатары «зейін тәуелсіз процес ретінде өмір сүре алмайды, ол тек қана кез келген психикалық процестің немесе адам іс-әрекетінің бір жағы ретінде көріну» деп тұжырымдайды. Басқалары зейінді тәуелсіз процес, өзінің ерекшелігі бар, олар анатомиялық және физиологиялық өзін басқаратын құрылымына сүйеніп басқа таным процестерінің міндетін атқаруын, динамикасын және психикалық ахуалдың ерекшеліктерін қарастырғанда маңызы бар екенін айтады. Зейін – сезім мүшелері арқылы бір ақпаратты іріктейтін, басқаларды елемейтін (саналы немесе санасыз) процес.

Зейін деп - адам санасының белгілі бір затқа бағыттала тұрақталуын көрсететін құбылысты айтады. Дәлірек айтқанда, *зейін дегеніміз айналадағы объектілердің ішінен керектісін бөліп алып, соған психикалық әрекетімізді тұрақтата алу.* Мысалы, оқушы математикадан есептер шығарып отыр. Ол бұған соншама үңілген, мұнысы психикалық кейпінен жақсы көрінеді (бала көзін қадайды, шұқшия үңіледі, демін ішіне тартады т. б.) Оқушы есептің шығару жоспарын ойлайды, оның бірінен кейін екіншісін шығарады. Есеп шығарып болып, азғантай үзілістен кейін тарихты, одан соң географияны оқуға көшеді. Сабағын оқып болғаннан кейін, түрлі нәрселермен айналысады. Осы көріністердің бәрінде де бала әрекеттің әрбір түріне өз зейінін ұйымдастырып, басқа объектілерден ойын бөліп отырады.Осындай түрлі кезеңдере бала психикасының белгілі бір объектіге бағыт алып және сонда азды-көпті тұрақтап отырғанын көруге болады.

Адамға тән әрекеттің кез келген түрінде зейін орын алмаса, оның нәтижелі болуы қиын. Орыс педагогикасының атасы К. Д. Ушинский зейіннің маңызын былайша көрсеткен еді. «Зейін адам санасынан қорытылып өтетін барлық ойды аңғартатын, адам жанының жалғыз ғана есігі болып табылады, демек, бұл есікке ілімнің бірде-бір сөзі соқпай ете алмайды, егер де ол соқпай өтсе, онда баланың санасында ештеңе де қалмайды».

Зейінсіз айналадағы нәрсені қабылдау, түйсіну мүмкін емес. Өйткені адам өз өмірінің әрбір кезеңдерінде бір нәрсені қабылдайды не есіне түсіреді, бірер нәрсені қиялдайды, бір нәрсе жөнінде ойлайды. Ал зейін болса, өз алдына бұлардан дербес кездеспейтін, қайта солармен бірлесіп келетін психикалық әрекеттің айрықша бір жағы, санадағы ерекше сипаты болып табылады. Психикалық құбылыстар зейінге түрліше әсер етеді. Сезім зейінді күшейте түсуге не оны бөліп жіберуге себепші болады. Мәселен, бір объект жағымды сезім туғызып зейінді күшейтеді де, ал көрші кластан естілген ән-күй сабақ тыңдап отырған баланың зейінін төмендетеді. Ерік, ой, қиял процестері де зейінге түрліше әсер етіп отырады.

Зейіннің физиологиялық механизмі өте күрделі. Оның негізі - нерв жүйесінің әр түрлі деңгейде тұрған сезгіштік қызметі. Сезгіш дегеніміз - ми қабығының төменгі қатарында орналасқан ретикулярлық формациялар деп аталатын анатомиялық және функционалдық ерекшелік. Ретикулярлық формацияның өрлеуші, төмендеуші дейтін екі түрі бар. Ол бір импульстерді сиретіп тежеп, екіншілерін күшейтіп, ми қабығына талғап жеткізіп отырады. Осының нәтижесінде сананың айқындығы реттеледі. Ми алаптары жұмысының реттеліп (қозып, тежеліп) тұруы нәтижесінде әр қилы психикалық әрекет жүзеге асады.

Әр түрлі импульстер жоғарыдан (ми қабығынан) төменгі ми алаптарына (ми бағанасы т.б.) келіп, оларды өзіне бағындырады. Бұл - төмендеуші ретикулярлық формация деп аталады. 1958-1960 жж. АҚШ ғалымы Г.Мэгун, Италия ғалымы Моруций импульстардың төменнен жоғары ми алаптарына жетіп, олардың жұмысына әсерін тигізе алатынын дәлелдеді. Мұны - өрлеуші ретикулярлық формация дейді.

Зейіннің физиологиялық негіздерін И.П.Павлов ашқан нерв процестерінің *өзара индукция заңына* байланысты түсінуге болады. И. П. Павлов, егер ми қабығының бір алабында қозу процесі пайда болса, осымен байланысты қалған алаптарында тежелу процестері пайда болатындығын айтқан. Мәселен, адам бар ойымен іске қызу берілсе, басқа нәсерлер туралы ойлай алмайды. Осы кезде мидың бір алабында күшті процесі болып жатады да, айналасындағы алаптарда тежелу болады (теріс индукция заңы).

Физиолог, ғалым А.А.Ухтомский ми қызметінің заңдылықтарын зерттей отырып, доминанта принципі жөнінде ілім жасады. Сыртқы дүниенің көптеген тітіркендіргіштерінің ішінде біреуі миға көбірек әсер етеді де, мидың бір алабын қаттырақ, күштірек қоздырады, осындай алапты *доминанта* деп атаған. Доминанта - латынның *доминанс* деген сөзі, қазақша *үстемдік ету* деген мағынада. Бұл принцип бойынша мидағы қозу ошағының белгілі бір алабындағы қозу күшейіп, өзге алаптардың қызметіне үстемдік етеді. Сөйтіп жаңадан пайда болған қозу ошақтарын тежеп қана қоймай, оларды өзіне бағындырып, нерв жұмысын күшейте түседі. Мидың осы күшті қозғыш алабы қалған алаптардағы әлсіз қозу процестерін өзіне тартып алып отырады. Осыдан мидың күшті қозған алабы онан бетер күшейеді. Мәселен, қызық кітапқа беріле оқығанда адамға кейбір бөгде тітіркендіргіштердің бөгет жасамайтыны, қайта олардың біздің ойымыздың күшеюіне жәрдемдесетіні байқалады. Доминанта

принципі зейіннің бір затқа ғана ерекше бағыттталып, басқа тітіркендіргіштерді елемей қалатын жағдайын түсінуге мүмкіндік береді. Зейіннің шоғырлануын адамның белгілі бір іске ықылас-ынтасымен берілгендігінен көруге болады. Зейінділік сондай-ақ адамның сырт пішінінен де байқалады. Мысалы, адам бір нәрсеге зейін салғанда қимыл-қозғалыс тежеліп, сезім мүшелерінің бәрі сол нәрсеге қарай бағытталады.

А.А.Ухтомский өзіне дейінгі ашылған нерв орталықтарының жұмыс принциптері рефлекторлық реакция орталықтары ара қатынасының үйлестік маңыздылығын түсіндіре алмайтындығын айтты, себебі олардың мазмұнында реакцияның таңбалық бағасы, яғни таңбалы процесті бейнелейтін жүйенің тарихының жоқтығы. Ағзаның жұмыс қабілетін нақ сол таңбалы реакциялар жоғары және тұрақты қамтиды: *жаттығулар, белсенді демалыс, ойлау, шығармашылық әрекет* содан көрінеді. Осы айтылған доминанта ілімінің аумағы ешқандай авторлардың назарында болмаған, ал А.А.Ухтомский құрған еңбек физиологиясы лабораториясында осы мәселе тәжірибе жүзінде және теориялық тұрғыда дамытылып келді. Ол доминантаны жалпы маңызы бар жұмыс принципі ретінде қарастырды. Соның нәтижесінде доминанта жүйесін қарастырушы фактор ретінде А.А.Ухтомскийге көптеген күрделі сұрақтарды: мидың интеграциясын және тұтастығын ғана емес, қылықты да, жеке адамның рухани өмірінде, жалпы адамзатты тұтастай - психология және социология денгейінде шешуге көмектесті. Осы айтылғандар А.А.Ухтомскийдің жекелік сапасында өзінің зерттеулерімен қызығушылықтарын жалпы адамзат міндетімен ұштастыратынын дәлелдейді.

А.А.Ухтомскийдің *доминанта* теориясының мәнін И. П. Павловтың "*Қозудың оптимальдық алабы*" дейтін теориясы онан сайын толықтыра түседі. И.П.Павловтың оптимальдық қозу алабы теориясы ырықты зейіннің табиғатын физиологиялық тұрғыдан өте жақсы түсіндіреді.

А.А.Ухтомский доминантаның психологиясы мен физиологиясының ара қатынасын төмендегіше түсінді: бір жағынан сана өз әрекетін кортикалдык доминанта негізінде орындайды, ал басқа жағынан сананың жемісті жұмысын қамтитын рецепциялардың, әсерлердің бағыттылығын, сипатын өңдейтін доминанталарды тәрбиелейді. Доминанта - орталықтар арасындағы теңдіктің бұзылуын көрсетеді. Ол өзінің бағыттылығымен ағзаны жаңа мүмкіндіктермен толықтырады.

Қозу процесі ешқашан да ми қабығына біркелкі тегіс тарамайды, өйткені онда әр уақытта қозу пайда болатындай жағымды «оптимальдық жағдай» жасалып отырады. Оптимальдық қозуы бар осы алап - ми қабығының творчестволық бөлімі, ырықты зейіннің физиологиялық негізі. Бұл жөнінде

И. П. Павлов былай дейді: «Бас сүйегінің сыртынан біз іштегі миды байқай алатын болсақ, онда ми сыңарларының оптимальдық қозу пайда болатын жері жаркылдап көрінсе, біз ойлап отырған саналы адамның ми сыңарларында формасы және шамасы өне бойы өзгертін тамаша тұрлаусыз жаркылдаған сәуле дағын көрер едік, бұлар ми сыңарларының барлық жерлерін алып жатқан азды-көпті қара көлеңкенің ішінде үздіксіз қозғалып жүрген болар

еді». Ұлы физиолог оптимальдық қозу үнемі қозғалыста болатындығын айта келіп, оның мида ауысып отыруының өзі зейін бағытының да өзгеріп отыруы деп түсіндірді. Мидағы тежелулердің бірінен екінші сапқа түсуі, біреулерінің күшейіп, алдыңғы сапқа шығуы осы оптимальдық қозу алабының жұмысы болады. Оптимальдық қозуы бар алап (өзара индукция заңы) мидың басқа бөліктеріндегі тежелуді күшейтеді.

Мұндай жағдайда адам зейіні бір жерге күшті шоғырланады да, ол қалған объектілерді байқамайтын болады. Оптимальдық қозу алабын екінші сигнал жүйесінен шыққан сигналдар қуаттап отыратындығын, сөздік сигналдар ми қабығындағы осындай алаптардың бір-біріне ауысуын тездетіп отыратындығын, сайып келгенде, психикалық әрекеттің талғамалы сипатта болатынын жақсы көрсетеді.

Бір нәрсеге зейін аудару адамның сыртқы кейпінен де (дененің, бастың, көздің түрлі қозғалыстары, бет бұру, үңілу, құлақ тігу т. б.) жақсы көрінеді. Бірақ бір қарағанда зейін анық байқала да қоймайды. Өйткені, осы айтылғанға біршама ұқсас сыртқы көріністерді өмірде жиі кездестіруге болады. Сондықтан да, кейбір мұғалімдер сыныптағы оқушылардың кескініне карап, бір дегеннен баланың сабаққа қаншалықты зейінді, не зейінсіз отырғанын ажырата алмайды. Бұл, әсіресе, тәжірибесі аз жас мұғалімдерде жиі кездеседі.

2. Зейіннің түрлері.

Зейін *ырықты, ырықсыз және үйреншікті* болып үшке бөлінеді. *Ырықсыз зейін.* Сыртқы дүниенің кез келген объектілері кейде ырықсыз-ақ біздің назарымызды өзіне тартады. Күшті, ерекше, қатты, күтпеген тітіркендіргіш ырықсыз зейін тудырады. Күтпеген жерден шыққан айғай, ашық терезеден ұшып кірген көбелек, қарсы бөлмедегі күлкі, кіріп келген адам - мұндай тітіркендіргіштердің бәрі балаларда қозудың басты ошағының орнын өктем түрде алып, қалған әсерлердің бәрін ығыстырады да, олар бағынышты жағдайға түсіп қалады. Міне, 1 сыныптың оқушылары математикалық мысалдарды шығаруда еңбектеніп отыр дейік, кенеттен дәлізде еденнің қатты дүрсілдеп, біреудің жүгіріп, қарқылдап күлгені естілді. Оқушылардың зейіні тез арада жұмыстан ауытқып, көңіл қоюлары бұзылды. Балалар мұғалімнің не айтып тұрғанын тіпті естімейді де. Оның өздері оқушылардың санасына жетпейді, қозу туғызбайды да, қабылданбайды. Мұғалім сабақ үстінде дауыс және сөз екпінін өзгерте отырып оқушыларды ырықсыз зейін тудыра алады.

Тітіркендіргіштің күші, жаңалығы, ырықсыз зейін тудырады. Мәселен, жаңа маркалы автокөлік, не қабырға газетінің жаңа нөмірін көріп қалсақ, оған еріксіз назар саламыз. Зейіннің осындай қасиеттерін ескеріп, сабақта түрлі кернекті құралдарды пайдалану жемісті нәтижелер бермек. Әсер етіп тұрған тітіркендіргіштің басталуы мен аяқталуы - ырықсыз зейінді тудырудың қайнар көзі.

Адамның таным әрекетінде көңіл-күйге қатты әсер ететін нәрселер де ырықсыз зейін тудырады. Мысалы, бояуы қанық заттар, құлаққа жағымды әуенді дыбыстар, хош иісті өсімдіктер мен нәрселер. Адамды таңдандырып, сүйсіндіретін нәрселер де зейінді өзіне еріксіз аударады. Көркемөнер туындыларының адам сезіміне күшті ықпал етуі де ырықсыз зейін тудырып,

танымдық процестер мен ойлау әрекетін күшейте түседі. Ырықсыз зейіннің тұрақты болуы адамның ықылас-ынтасы мен қызығуының артуына байланысты.

Мәселен, көшемен кетіп бара жатқан адамның бояулы афишаға көзі түссе, оған мойнын бұрады не полицияның ысқырығына жалт қарайды т. б. Адам өмірінде ырықсыз зейін елеулі орын алады. Зейіннің бұл түрі әсіресе жас балаларда жиі кездеседі. Өйткені балалық дәуірде адамның күрделі іс-әрекеттері (оқу, еңбек т.б.) белгілі жүйеге келе қоймайды да, осының нәтижесінде оның психикасы өте нәзік, түрлі сыртқы әсерге берілгіш келеді. Әрине, бұдан бала есейген соң, оның ырықсыз зейіні маңызын жояды деген қорытынды тумау қажет. Адам өмірінің барлық кезеңдерінде ырықсыз зейін тиісінше орын алып отырады.

Қызығу - ырықсыз зейінді туғызады. Өйткені қызықты іске көңіліміз тез ауады. Мәселен, қызықты кітап оқуға ырықсыз зейін жеткілікті. Ал қызықсыз кітапты оқу- ырықты зейінді керек етеді. Ырықты зейінде де қызығу орын алуы тиіс. Бірақ ырықты зейін де жанама, дәнекерлі қызығуды керек етеді. Мұнда адам өз ісінен шығатын нәтижеге қызығады, оны орындау үшін күш жұмсайды, өйтпесе іс өнбейді, күткен нәтижеге қол жеткізе алмайды. Ырықсыз зейіннің көрінуіне төмендегі жағдайлар себеп болады:

а) күшті тітіркендіргіштер (көзді аштырмайтын жарық, қанық бояулы заттар, қатты дауыс, мұрын жаратын иіс т. б.), заттар мен құбылыстардың жаңалығы мен қозғалысы (мәселен, адамның үстіндегі киімінің өзгеруі, дыбыстың, жарықтың артуы не кемуі т.б.);

ә) адамның сыртқы дүниедегі объектілерге қатынас жасауының дәрежесі (қызығу, қажетсіну, көңіл күйінің хош болуы) ырықсыз зейіннің тууына жақсы әсер етеді.

Ырықты зейін - әрекетті саналы түрде ерік күшін жұмсау арқылы орындалуынан көрінеді. Бұл зейінді ерікті немесе белсенді зейін деп те атайды. Сананың әрекеттің белгілі шарттарымен байланысты болып, бір объектіге бағытталуын - ырықты зейін дейміз. Ырықты зейіннің психологиялық мазмұны адамның іс-әрекетіндегі алға қойған мақсатымен, ерік күшімен байланысты. Көлік жүргізуші шофер, есеп шығарушы есепші, тәжірибе жүргізуші ғалым алдын ала мақсатын белгілеп, оны орындап шығу үшін соған саналы әрекетін бағыттайды. Олай етпеген жағдайда мақсатты ісінен нәтиже шығара алмас еді.

Мектептегі оқу-тәрбие істерінің бәрі де балалардың ырықты зейінін қалыптастырып, дамытып отыруды қажет етеді. Бұл үшін оқу әрекетін балалардың шама-шарқына орай қызықты етіп ұйымдастырылуға тиісті. Талпынысының нәтижелі болуы - баланың өзіне деген сенімін арттырады. Сабақты оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай түрлендіре жүргізіп, әр түрлі әрекет жасатып, ырықсыз зейінін ырықты зейінге аударып отыру керек. Мысалы, сабақ үстіндегі артық сөз, қимыл белсенді жұмыс істеп отырған оқушының көңілін бөледі.

Жұмыс орнының қолайлы болуы - ырықты зейіннің тұрақты болу шартының бірі. Жұмыс орнында кісінің көңілін бөгде тітіркендіргіштер

алаңдатпауы керек. Мысалы, сабақ үстінде айтылған артық сөз баланың белсенді жұмыс істеп отырған көңілін бөледі. Ырықты зейінді дұрыс ұйымдастырудың маңызды шарты - адамның психикалық күйі. Шаршап-шалдығып отырған адамның зейіні тұрақсыз болады. Адамның сырқаты, жан қинайтын бөгде ойлар т.б. ырықты зейіннің сапасын нашарлатады. Ырықты зейінді күшейту үшін сөз арқылы қайталап айтып, алға қойған мақсатты тұрақтандыруға болады. Әр қилы жағдайларда жұмыс істей білу мен адамның әдеттері де ырықты зейіннің тұрақты болуына ықпал етеді.

Ырықты зейінде белгілі бір мақсат қойып, объектіге ерекше зер салып отыру көзделеді, ол жұмыстың басынан аяғына дейін ерік-жігерді сарқа жұмсауды талап етеді. Ырықты зейін мынандай ерекшеліктермен сипатталады;

1) Қандай болмасын бір әрекеттің талабына сай зейінді бағындыра алу үшін іс-әрекетке тікелей кірісу қажет.

2) Үйреншікті жұмыс жағдайын жасап алып, алаңдататын нәрселерден бойды аулақтатқан жөн.

3) Орындалатын істің мәнісін, маңызын түсіну үшін білімге шын ықыласпен берілген дұрыс.

4) Түрлі қолайсыз жағдайларда да жұмыс істеуге машықтану. Мәселен, көңілді алаң қылатын бөгде тітіркендіргіштердің (айқай-шу, тарсыл-гүрсілдерде де) әсеріне берілмей жұмыс істей беру. Бұл зейінді шынықтырудың, оны мықты және шыдамды етіп тәрбиелеудің ең жақсы жолы болып табылады.

5) Зейінді болуды өзіңе үнемі ескертіп отыру керек. Бір сөзбен айтқанда, ырықты зейін деп іс-әрекетті жоспарлы түрде ұйымдастыруды айтады.

Зейіннің, екі түрі де бір-бірінен ешқашан қалмай ілесіп отырады. Ырықты зейін ырықсызға, ырықсыз зейін ырықтыға қарай жиі алмасады. Шындығында, адамның үнемі ырықты зейін жағдайында болуы мүмкін де емес. Оқушы алғашқыда жай қызыққан нәрсесіне тікелей зейінін аударады, ал содан кейін сабақтың мақсатына қарай тікелей қызық емес басқа материалдарға да зейін қояды. Алғашқы уақытта қызықсыз болып көрінген сабақ кейін балаға түсінікті бола бастайды. Бұл кезде оның ырықсыз зейіні сыртқа теуіп, ырықты зейінінің пайда бола бастағаны.

Зейіннің үшінші түрі - *үйреншікті* зейін. Үйреншікті зейін - адамға табиғи сіңісіп кеткен, арнайы күш жұмсамай-ақ орындалатын зейін. Үйреншікті зейін ырықты зейіннен кейін жасалады. Мәселен, бала оқуға төселсе, бұл оның тұрақты әдетіне айналса, оның зейіні де үйреншікті бола бастайды. Қандай нәрсеге болса да үйреніп, жаттығып алған соң, адамның іс-әрекеті дағдысына айналады. Үйреншікті зейіннің де табиғаты осыған ұқсас. Өйткені үйреншікті зейін ырықты зейіннен дамып қалыптасады. Зейіннің қай түрі болмасын іс-әрекеттен нәтиже шығаруға бағытталады. Егер, адам жұмысқа өздігінен беріліп істесе, ырықсыз зейіні көрінеді. Бірақ ұзақ жұмысты тікелей қызығып істей беру де оңай емес. Мұндай жағдайда ырықты зейінге орын беріледі. Ылғи ырықты зейінмен жұмыс істеу де адамды қажытып шаршатады. Сондықтан, адам жұмысты зейіннің осы екі түрін қатынастыра отырып, үйреншікті зейінмен істеуді әдетке айналдыруы қажет.

Зейіннің мұндай түрін де еріксіз, бірақ «екінші» зейін деп атайды (Э. Титченер, С. Л. Рубинштейн) Бұл орайда кейбір авторлар Н. Ф. Добрыниннің ұсынысы бойынша, үйреншікті зейінге «еріктіден кейінгі» зейін деген терминді пайдаланады. Бұл атауды енгізуге негіз болған жағдайлар адам өзін жұмылдыру үшін әуелі күш салып, кейін келе өз қызметіне беріле кірісетін, енді бастапқыдағыдай ерік күшін жұмылдырусыз-ақ жұмыс істейтін жағдайлар Алайда мұның өзі бір жағдай ғана. Өйткені адам әдетте қызықты әнгімеге, оқылатын кітапқа, көретін суретке бірден ден қояды, бұл үшін оған алдын ала ешқандай «әзірліктің» қажеті болмайды. Жоғарыда қарастырылған зейіннің үш түрі де бір-бірімен тығыз байланысты.

3. Зейіннің қасиеттері.

Зейін мынадай қасиетімен сипатталады: көлемі, бөлінуі, шоғырлануы, тұрақтылығы, ауысуы. *Зейіннің көлемі* – бұл адамның бір мезгілде қабылдаған объектілердің саны. Егер столдың үстіне, мәселен, марка, қағаз қыстырғыш, тиын, әріп секілді таныс 10-12 ұсақ затты жайып, оларды жауып қойсақ, кейін бұл қағазды 5-10 секунд ашып барып, қайта жауып тастасақ, ересек адам әдетте 6-7 затты жадында сақтайды. Бірақ бұлар оған бейтаныс болса және бір-біріне өте жақын жатса немесе керісінше, шалғай, бытырап жатса, зейін көлемі күрт тарылады.

Баланың зейінінің көлемі едәуір тар. Сондықтан, егер оған екі жаңа әріптің немесе цифрдың таңбасымен (сабаққа келмей қалуы себепті), екі ұқсас суретпен немесе мағынасы жағынан мазмұндары ұқсас тақпақтармен бірден танысуға тура келетін болса, қабылданылатын объектілерді «шатастыру» байқалады. Бұл орайда әрбір әріптің немесе ұқсас цифрлардың (3 пен 5, 6 мен 9, 1 мен 7) ерекшеліктері жеткілікті түрде айқын көрінуі үшін, салыстыру әдісін енгізу өте-мөте орынды болады.

Зейіннің бөлінуі деп - адамның кез келген іс-әрекет үстінде бірнеше объектіге бір мезгілде зейін аударатындығынан көрінеді. Бір мезгілде өлең жаттап, әрі қарапайым қосу мен азайту амалмен есеп шығарып көрсек, мұның оңай емес екенін бірден байқаймыз. Мұндай бір әрекет екінші әрекетке кедергі болды. Іс-әрекет процесінде зейін бір-ақ нәрсеге ауады. Себебі оның физиологиялық негізі - ми қабығындағы оптималдық қозу ошағының жалғыздығы. Күнделікті өмірдегі іс-әрекетінде адам өзінің зейінін бөле білуді жетілдіріп, тәрбиелеу қажет. Ал өмірде іс-әрекет зейінді үнемі әр нәрсеге бөлуді талап етеді. Зейінді бөле білуге дағдылану керек. Бәрімізге мәлім, жас ұстаз сыныптағы оқушыларды жекелеп көре алмайды, кейде сабақ айтып тұрып қателеседі, оқушылардың жауабындағы қателерді де байқамай қалады. Кейін мұғалім бірнеше объектіге зейінін бөле білуге дағдыланады.

Зейіннің шоғырлануы адамның жұмылу күшін сипаттайды және жаңа тітіркендіргіштің бұрынғы доминантаны өшіріп, жаңасын жасау үшін қажетті күшімен анықталады. Бала үйде қолдан жасалатын ұшатын аппарат құрастырумен шұғылданып отыр дейік. Оның ата-анасының сөйлескені де, інілерінің ойын-шуы да, теледидар да ештеңе алаңдатпайды. Оның зейінінің жұмылу күшінің шоғырлануы көп. Мектептің кішкентай оқушыларында бұл сирек болатын құбылыс. Оларда жұмылу күші көбіне аз болады.

Шоғырлану объектінің зейінді тартып алуынан көрінеді. Зейіннің шоғырлануы оның аумағы мен бөлінуімен тығыз байланысты. Зейін тартатын нәрсе неғұрлым аз болса, зейін көбірек шоғырлануына мүмкіндік туады, ал зейін түсетін нәрсе соғұрлым көп болса, зейін аз шоғырланып, жан –жаққа шашырап кетеді.

Зейіннің тұрақтылығы деп - оның объектіге ұзақ уақыт бағытталуынан айтады. Тұрақтылыққа қарсы қасиет- алаң болушылық. Зейіннің бұл қасиеті көптеген жағдайларға, нерв процестерінің күшіне, әрекеттік сипатына, іс-әрекетке деген қатынасқа, қалыптасқан әдеттерге т. б. байланысты болады.

Зейіннің тұрақтылығы көп уақытқа дейін құбылып, өзгеріп отырумен байланысты қасиет. Егер адамның зейіні тұрақты болмаса, ол бастаған жұмысын аяқтап, түбіне жеткізе алмас еді. Кейбір зерттеулерге қарағанда 3 – 4 сыныптарда оқитын оқушылардың зейіні 30-40 минутке дейін тұрақты болады. Алаң болушылық - зейіннің толқуынан көрінеді. Зейінде толқу болып отырады. Бірақ зейіннің толқуы көп уақытқа созылмайды, ары кетсе 2-3 секундқа ғана созылады. Зейіннің әрлі-берлі сәл ауытқуы күрделі, қызықты істі атқару кезіндегі зейін тұрақтылығына онша кедергі бола қоймайды.

Зейіннің аударылуы - деп бір объектіден екінші объектіге назарымызды әдейі ауыстыруды айтады. Зейін аударудың ауытқудан айырмашылығы, оның саналы түрде болатындығында. Зейін аударғанда адам алдына басқа бір нәрсемен шұғылдану немесе тынығу мақсатын қояды. Физиологиялық тұрғыдан мидағы оптималдық қозудың ауысуы. Зейінді тез аудару білу қабілеті көбінесе нерв процестерінің өзгермелілігіне байланысты. Кейбір адамдар бір жұмыстың түрінен екінші бір жұмысқа жеңіл көшеді, зейін қойып жаңа жұмысты тез меңгеріп кетеді. Бұл икемді, оңтайлы зейіннің көрінісі. Екінші біреудің зейіні, керісінше, басқа объектіге қиындықпен ауысады.

Зейіннің ауысуы объект ерекшеліктеріне де байланысты. Зейінді күшті тітіркендіргіштен әлсізге ауыстыру әрқашан да қиын болады. Зейіннің ауысуын оңайлату үшін әрбір нәрсенің қажеттілігі мен қызығуды жандандыру қажет. Айналысқан істің нәтижелі орындалуы, зейіннің қасиеттерінің бір-бірімен тығыз байланысты және олардың іс-әрекет кезінде өзара үйлесімді болуына тәуелді болып отырады.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Зейін дегеніміз не? Оның физиологиялық негіздері қандай?
2. Зейіннің қандай түрлері бар, олардың бір-бірінен айырмашылығы неде?
3. Зейіннің адам өмірінде маңызы қандай?
4. Зейін шашырандылығы қандай себептерден туындайды?
5. Зейіннің қасиеттерін атаңыз?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. А., 2005, 204-216б.
2. Тәжібаев Т. Жалпы психология. А., 1993, 144-159б.
3. Жұмасова К.С. Психология. Астана, 2006, 161-172б
4. Маклаков А.Г. Общая психология, Питер, 2006, 200-234с.

5. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. А: Изд. КазГУ, 1992г., -195 б.
6. Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание. – М. Изд-во АИН РСФСР, 1961г.,132с.
7. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т./под ред.В.В.Давыдова и др. – М.: Педагогика, 1983г.321с.
8. Лурия А.Р. Внимание и память. – М. Изд-во МГУ, 1975г., 180с.

9 дәріс: Түйсік

Жоспар:

- 1. Түйсік туралы ұғым**
- 2. Түйсіктің түрлері**
- 3. Түйсіктің заңдылықтары**

1. Түйсік туралы ұғым

Түйсік деп – қоршаған сыртқы дүниедегі заттар мен құбылыстардың жеке қасиеттерінің сезім мүшелерімізге әсер етіп, миымызда бейнеленуін айтамыз. Түйсік біздің барлық біліміміздің бұлағы деп айтуға болады. Түйсік болмаса, біз басқа жолмен заттың, қозғалыстың ешқандай формалары туралы еш нәрсе біле алмаймыз. Түйсік біздің санамызды сыртқы дүниемен байланыстырып отырады.

Түйсік арқылы заттардың түсін, иісін, дәмін, қатты-жұмсақтығын, кедір-бұдырлығын т.б. осы секілді қасиеттері ажыратылады. Сондай-ақ түйсік денеде болып жататын түрлі өзгерістер жөнінде де, яғни дененің қозғалысы мен оның кеңістікке орналасуын, жеке бөліктерінің жұмысы жайлы хабарлайды. Сыртқы дүниені танып-білу түйсіктен басталады. Мәселен, жолдасыңнан көзін жұмуын өтініп, оның алақанына белгісіз бір затты тигізсең, сосын одан оның не екенін сұрасаң, ол: «қатты, жылтыр, мұздай, жұмсақ, жылы, кедір-бұдыр бір нәрсе» деп жауап береді.

Түйсік заттың сезім мүшесіне әсер еткен кезде ғана пайда болады. Сезім мүшесі - дененің шет аймақтары немесе ішкі мүшелерінде орналасқан, сыртқы және ішкі ортадағы белгілі бір тітіркендіргіштердің әсерін қабылдауға маманданған анатомиялық-физиологиялық аппарат.Сезгіш нервтердің ұштары әр сезім мүшесінің басты бөлігі болып табылады, ол рецептор деп аталынады. Көз, құлақ тәрізді сезім мүшелері ондаған рецепторлық ұштықты біріктіреді. Тітіркендіргіштің рецепторға әсер етуі сезгіш (афференттік) нерв арқылы үлкен ми сыңары қыртысының белгілі бір бөліміне баратын нервтік импульстің пайда болуына әкеледі. Жауап қайтару реакциясы эфференттік нерв арқылы беріледі. Ми қыртысындағы өткізгіш нервтер мен учаскелерді И.П.Павлов *талдағыш (анализатор)* атады. Түйсік тууы үшін талдағыштың барлық бөлшектерінің сақталуы қажет. Ми қыртысында талдағыштың нерв клеткалары бүлінсе, адамның сезім мүшесі толық сақталса да көруден немесе естуден қалады.

Талдағыштар үш бөліктен құралады: а) шеткі (перифериялық) мүше - бұл сезім мүшелері, рецепторлар деп аталады; ә) өткізгіш бөлім - рецепторларды

тиісті орталықтармен байланыстырып отыратын афференттік және эфференттік жолдар; б) мидағы орталықтар.

Кейбір философтар мен психологтар адам түйсігі заттардың объективік қасиеттерін бейнелемейді, олар тек осы заттардың әсерінен сезім мүшелерінде пайда болатын өзгерістерді ғана бейнелейді деген қате пікірлерді уағыздайды. Беркли, Юм, Мах т.б. оқымыстылардың айтуынша түйсіктердің мазмұны сыртқы тітіркендіргіштердің, яғни сыртқы дүниедегі заттар мен құбылыстардың қасиеттеріне байланысты емес, ол түгелдей сезім мүшелерінің өздерінің жұмыс істеу қасиеттерімен белгіленетін болады деп тұжырымдайды. Осы тұрғыдан келгенде, түйсік сыртқы дүниедегі заттардың бейнесі емес, қайдағы бір шартты белгілер мен иероглифтер, символдар болып шығады. Бұл түсінік бойынша біз түйсіктеріміздің нені бейнелейтінін, оларға не сәйкес келетінін де, заттарды қалайша танып білуге болатынын да түсіндіре алмаймыз.

2. Түйсіктің түрлері.

Түйсіктер сезім мүшелерімізге байланысты: көру түйсігі, есту түйсігі, дәм түйсігі, иіс түйсігі, тері түйсігі, кинестезиялық, статикалық, вибрациялық және органикалық түйсіктер болып бірнеше түрге бөлінеді. Ерте кезден бастап адамның сыртқы бес сезім мүшесіне орай көру, есту, сипап сезу, иіс және дәм түйсіктерін ажыратқан. Қазіргі кезде сыртқы және ішкі ортаны рецепторда бейнелейтін 20-дан астам түрлі талдағыштар бар деп саналады. Түйсіктер бірнеше негіз бойынша жіктеледі. Түйсік туғызатын тітіркендіргіш пен рецептордың тікелей жанасуының болатындығы немесе болмайтындығына қарай *дистанттық* және *түйісу* рецепторлары болып бөлінеді. Түйсіктің бұл түрлері жақын ортада бағдар жасауды қамтамасыз етеді. Дәм сезу, ауырсыну, тактильдік түйсіктері түйісу рецепторларына жатады.

Рецепторлардың организмде орналасуына қарай түйсіктерді үлкен үш топқа бөлуге болады: дененің беткі қабатында орналасуына қарай *экстерорецептор* (көру, есту, тактильдік т.б.) бұлшық ет, сіңірде орналасқан түйсіктер *проприорецептор* (кинестезиялық, статикалық, вибрациялық т.б.) және ішкі мүшелеріміздің күйін бейнелейтін яғни, аштықты, шөлдегенді, ыссы-суықты түйсіну *интерорецепторлар* (органикалық түйсіктер) болып бөлінеді.

Ағзаның сыртында орналасқан көз, құлақ, мұрын, тіл, тері мүшелері - экстерорецепторлар. Бұл рецепторлар арқылы адам өз денесінің сыртында тұрған заттар мен құбылыстардың сипаттарын бейнелейді. Бұлшық еттерде, тарамыс пен сіңірлерде орналасқан сезім мүшелерін проприорецептор деп айтады. Бұл рецепторлар арқылы адамның қимылдау түйсіктері мен тепе-теңдік түйсіктері сезіледі. Дененің ішінде (қарында, ішекте, өкпеде) орналасқан сезім мүшелерін интрорецептор деп атайды. Бұл рецепторлар арқылы ішкі мүшелерімізде ас қорыту, қан айналысы, тыныс алу сынды басқа да қандай процес болып жатқаны жайында хабар алып отырамыз. Адамның ішкі мүшелерінде туатын осындай түйсіктерді органикалық түйсіктер деп атайды.

Көру түйсіктері. Көру мүшесі болып табылатын көз - анатомиялық құрылысы күрделі сезім мүшесі. Оның негізгі бөлімі - көз алмасы. Көз алмасы үш түрлі қабықпен (ақ түсті, тамырлы және торлы) қапталған шар тәріздес нәрсе.

Екі бүйірінен қысылғандай ұзарыңқыраған шар тәрізді көз алмасын қоршап тұрған үш қабығы болады. Сыртқы қабықты *ақ қабық* деп атайды. Ақ қабықтың алдыңғы жағы дөңестеніп қалың қабыққа айналады. Көздің *торлы қабығына* жарық сәулесі осы қасаң қабық арқылы өтіп отырады. Сыртқы ақ қабықтың астыңғы екінші қабығы - *тамырлы қабық*. Тамырлы қабықтың алдыңғы бөлігі - *нұрлы қабық* деп аталады. Көздің түсі осы нұрлы қабықтағы пигментке байланысты түрліше болып келеді. Нұрлы қабықтың ортасында қарашық орналасқан.

Көз дистанттық рецепторға жатады, өйткені ол сезім мүшелерінен біршама қашықтықта жатқан заттар мен сыртқы дүниеде болып жатқан құбылыстар жөнінде білім береді.

Көру түйсіктері біздің көзімізге электромагнит толқындарының әсер етуінің нәтижесінде пайда болады. Егер бір уақыттың ішінде көзімізге ұзындығы 380-нен 780 миллимикронға дейін (миллимикрон мм-дің 1/1000 000 бөлімі) электромагнит толқындары әсер етсе, біз жарықты сеземіз. Белгілі ұзындығы бар әр түрлі толқындар әсер етсе ғана көз заттардың түсін (бояуын) ажыратады. Мәселен, қызыл түс ұзындығы 700 миллимикрон, жасыл түс 300 миллимикрондай ұзындықтағы электромагнит толқындарының әсер етуінен пайда болады. Спектрге (спектрум – латын сөзі, қазақша көріну деген мағынаны білдіреді) қараған кезде одан табиғаттағы жеті негізгі түсті және олардың сансыз реңдерін айыруға болады. Ересек адам түстің 180-дей жеке түрлерін және он мыңнан астам реңктерін ажырата алады.

Заттар мен құбылыстардың түстері *хроматикалық* (қызыл, қызғылт, сары, жасыл, көгілдір, көк, күлгін) *ахроматикалық* яғни бояусыз (ақ, қара және барлық сұр түстер) болып екіге бөлінеді. Хроматикалық түстер үш түрлі сапамен (түстің ашық болуы, реңкі, қоюлығы), ахроматикалық түстер тек ашық болуымен ғана ажыратылады.

Заттардың түстерін көру «үш түсті көру» теориясымен түсіндіріледі. Осы теорияны алғаш ұсынған ұлы орыс ғалымы М. В. Ломоносов болса, кейіннен оның көзқарасын неміс ғалымы Г. Гельмгольц зерттеп жалғастырған. Осы аталған ғалымдар көздің тор қабығында үш түрлі жұмыр клеткалар бар, олардың бір-бірінен айырмашылығы жарық сәулелерінің әсерін түрліше сезетіндігінде деп жорамал жасады. Егер көзге ұзын толқынды сәуле әсер етсе, онда бірінші жұмыр жасушалар қозу күйінде келеді де, осының нәтижесінде адам қызыл түсті түйсінеді, екінші жұмыр жасушалар қозса - онда жасыл түсті түйсіну пайда болады да, үшінші жұмыр жасушалардың қозуы - күлгін түсті түйсінуге мүмкіндік береді. Осы үш жұмыр жасуша қатар қозатын болса - адам ақ түсті түйсінеді, ал бұлардың қозу күші түрліше болса - аралық түстерді түйсінеді

Заттың түстерін дұрыс айыра алмау көздің тор қабығындағы осы аталған үш түрлі жұмыр клеткаларының жұмысына зақым келуден болады. Кейбір адамдардың көзінің түстерді айыра алмайтын кемістігі болады. Айналадағы заттардың бәрі ол адамға қоңыр болып көрінеді. Көздің осындай кемістігін - *дальтонизм* дейді. Ондай адам, әсіресе, қызыл және жасыл түсті айыра алмайды. Ер адамдардың 4-5 пайызы дальтондық болса, әйелдер 0,5 пайызы

ғана. Сонымен көру түйсінуі дүниені тану процесінде өте маңызды орын алады. Мұндай адамдарды кейбір мамандықтар бойынша жұмысқа қабылдамайды. Мәселен, паровоз машинистері, жүргізушілер мен трамвай жүргізушілер түстерді жақсы ажырата білуі қажет. Өйткені светофорда тек қызыл және жасыл түс қана болады. Осы түстерді ажырата алмай қалушылық, транспорттың апатқа ұшырауына себеп болады. Сондықтан осындай жұмыстарға адам алғанда олардың түсті айыра білу қабілеттерін дәрігерлік комиссия арқылы анықтап отырады..

Есту түйсіктері. Дистанттық түйсіктерге есту түйсіктері де жатады. Есту рецепторын тітіркендіретін дыбыс толқындары. Дыбыс толқыны деп - ауаның белгілі ырғақпен бірде тығыздалып, бірде селдіреп ыдырауын айтады. Сол толқындар әр тарапқа тарайды. Ауа толқындарының физикалық құрылысы өте күрделі. Біз сол толқындардың жиілігін, амплитудасын және формасын ажырата аламыз. Ауаның бір секунда өтетін толқынын герц деп атайды. Адамның есту рецепторы 1 сек ішінде орта есеппен 16000-нан 22000 герцке дейін ауа толқынын түйсіне алады. 16 герцтен төменгі жиілікпен өтіп жатқан толқындарды құлағымыз түйсіне алмайды. Біздің талдағыштарымыз түйсіне алмайтын 12-16 герцтен төменгі дыбыстарды - *инфрадыбыстар* деп атайды. Ал толқынның жиілігі 22000-нан асып кетсе, ондай дыбысты адамның құлағы шалмай қалады. Мұндай жіңішке дыбыстарды *ультрадыбыстар* дейді.

Құлақ - есту рецепторы. Ол үш бөлімнен тұрады: 1) сыртқы құлақ; 2) орта құлақ; 3) ішкі құлақ. *Сыртқы құлаққа* құлақ қалқаны және оның есту жолы жатады. Құлақ қалқаны - дыбыстың бағытын белгілеп отыратын және оны жинауға себепкер мүше. Ондай міндетті қалқанның бұлшық еті орындайды. Бұл мүшенің физиологиялық күші ерекше болып келеді.

Сыртқы құлақты орта құлақтан бөліп тұратын мүше - дабыл жарғағы. Ол нәзік болғанымен, өте берік. Дабыл жарғағы серіппелі болғандықтан, ауа толқынын бұлжытпай шайқалтады. Өзінің тербелуін дабыл жарғағы орта құлақтың сүйекшелеріне мүлтіксіз жеткізеді.

Ортаңғы құлақтың элементтері үш сүйекшеден, яғни балғашық, төс және үзеңгіден тұрады. Балғашық ауаның сарғақта шайқалуын төске жеткізіп, төс дірілдерді үзеңгіге апарды, үзеңгі сырттан келген дірілдерді ілгері жөнелтеді.

Есту мүшесінің үшінші бөлігі ішкі құлақ. Ішкі құлақтың бітісі өте күрделі. Оның өзі үш бөліктен босағадан, иірім түтіктен және жартылай имек каналдардан тұрады. Бүкіл негізгі жарғақты бойлай *корти* мүшесі (дыбыс тітіркендіргіштерін қабылдайтын аппарат) орналасқан. Оның құрылысы да өте күрделі. Корти мүшесінің аса маңызды бөлігі - өте жіңішке талшықтары бар сезімтал клеткалардан тұрады, Ол клеткалар дыбыс қабылдайтын рецепторлар деп аталынады

Есту түйсіктерінің табиғатын Г. Гельмгольцтың *резонанс* теориясының негізінде түсінуге болады. Г. Гельмгольц корти мүшесіндегі ұзын нерв талшықтары музыка аспабының қылы тәрізді төменгі дыбыстарды қабылдайды да, ал қысқа нерв талшықтары керісінше, жоғарғы дыбыстарды қабылдайды деген пікір айтқан. И.П. Павлов лабораториясында иттің негізгі

мембранасының ұзын талшықтарын кесіп алып тастағанда, төменгі дыбыстарды түйсінуге иттің шамасы келмеген. Ал қысқа талшықтарды кесіп тастағанда, жоғары дыбыстарды түйсіне алмаған. Мұндай тәжірибе Г. Гельмгольцтің жаңғырық теориясының дұрыстығын дәлелдейді.

Есту түйсігі де сыртқы дүниені танып, білуде зор маңыз атқарады. Есту түйсігі әсіресе тілді меңгеруге аса қажетті түйсік. Сөздің мәнін ұғу, оны дұрыс түсіну және біреуге айтып беру, дұрыс естімейінше жүзеге аспайды. Әрбір адамның ана тілі оның есту түйсігінің дамуына күшті әсер етеді. Дыбыстардың нәзік айырмашылықтарын ажырата алу - есту түйсігі жөнді жетілмеген адамға қиынға түседі.

Адам дыбыстарды ауа толқындары арқылы рецепторлармен түйсінеді. Бұл процестің екінші жолы - дыбысты сүйек арқылы есту. Мысалы, құлаққа мақта тығып қойып, дірілдеп тұрған камертонды бас сүйегіне тақасаң, дыбыс айқын естіледі. Дыбыстың сүйек арқылы берілуі ауа арқылы емес, дыбыс шығарып тұрған зат пен сүйектің жанасуы нәтижесінде естіледі.

Есту түйсігін - *сөздік, музыкалық және шуылдық* деп үш түрге бөледі. Түйсінудің бұл түрлерінен есту талдағышы дыбыстың үш сапасын: күшін (қатты жай), жоғарылығын (жоғары - темен), тембрін (дауыстың немесе музыкалық аспаптың өзіндік ерекшелігі), ұзақтығын (дыбыстың созылу мерзімі) және бұған қоса үзіліссіз қабылданатын дыбыстардың екпін ырғақ өрнегін ерекшелейді.

Сөз дыбыстарын ажырата естушілік *фонематикалық есту* деп аталынады. Ол өмір барысында бала тәрбиеленген тілдік ортаға қарай қалыптасады. Шет тілін игеру фонематикалық естудің жаңа жүйесінің жасалуына әкеледі. Шетел тілдерін оқып үйрену қабылеті көбіне дамыған фонематикалық естумен анықталады. Ол сөзді қатесіз жазуға (әсіресе бастауыш мектепте) әсерін тигізеді.

Музыкалық естігіштіктің әлеуметтік қажеттілігі сөзді естігіштіктен кем емес. Музыкадан эстетикалық ләззат алу қажеттілігі болады. Дыбыстық түйсіктің үшінші түрі - шуылдық (және сыбдырдың) адам үшін әлеуметтік мәні аздау. Шуыл белгілі бір эмоциялық күйге түсіреді (жаңбыр шуылы, жел ызыңы), кейде қауіптің хабаршысы болады (жыланның ысылы, жақындап келе жатқан жаудың аяқ тықыры). Мектеп тәжірибесінде шуылдың ұнамсыз әсерімен ұшырасуға тура келеді: ол санадан пайдалы сигналдар - сөздерді бөліп шығаруға бөгет жасайды, нерв жүйесін қалжыратады. Үлкен қалаларда көше шуылына қарсы ағаштар отырғызылады.

Иіс түйсіктері. Иіс түйсігінің рецепторы да дистанттыққа жатады. Мұрын кеңсірігіндегі кілегей қабықтың клеткаларына түрлі химиялық заттардың микроскоптық бөлшектерінің әсер етуі нәтижесінде иіс түйсіктері пайда болады. Осы кілегей қабықтың таяқша тәрізді сезгіш клеткалары бар. Ауамен бірге мұрынға кіретін иісті заттар иіс мүшесінің сезгіш клеткаларын тітіркендіріп отырады. Иіс түйсіктерінің түрлері көп (хош иіс, сасық иіс, өткір иіс т.б.). Бірақ бұлар әлі күнге дейін белгілі классификацияға түспеген. Өйткені оларды дәм түйсіктерінен ажырату кейде қиынға соғады. Сондықтан да біз көбінесе белгілі бір иістің атын атаудан гөрі, иіс шығарып тұрған затты

атаймыз (темекі иісі, газ иісі, шөп иісі т.б.). Иіс түйсіктері адамның тұрмыс салтына, қызмет бабына қарай да ерекше дамып отырады.

Адамның иіс түйсіктерінің қоршаған ортаны бағдарлаумен байланысы аз. Иістің бұл қызметін көру мен есту билеп төстейді. Иіс түйсігінің дамымағандығы мен тұрақсыздығына тілімізде оларды атайтын арнайы сөздердің жоқтығы да дәлел, түйсіктер өзін тудыратын заттардың абстрактыланбағандықтан «шөп иісі», «шіріген алма иісі», «гүлдің иісі» деп айтылады.

Иіс сезгіштігі дәм білумен тығыз байланысты, тағамның сапасын ажыратуға жәрдемдеседі. Иіс организм үшін қауіпті ауасы бар ортадан сақтандырады, кейбір жағдайларда заттардың химиялық құрамын анықтауға көмектеседі.

Иісті жақсы сезу соқыр, мылқау, керең адамдарда ерекше жетілген. Мәселен, олар бөтен адамдарды, түрлі нәрселерді алыстан-ақ иісінен «таниды». үйге кірген адамдарды да, білетін көшесін де, тұрған үйін де олар иісіне қарап оп-оңай айыра алады. Түрлі иістердің табиғатын зерттейтін ғылым саласы *олтфактроника* деп аталады.

Иіс түйсіктері адамның көңіл күйіне, жалпы психикасына жағымды не жағымсыз әсер қалдыруы мүмкін. Мәселен жұпар иісті гүл - адамның көңілін сергітсе, шылымның түтіні - басты ауыртады. Парфюмериялық заттардың сапасын арттырып отыру - адам психикасына қолайлы әсер етудің бір факторы екендігі даусыз. Гипократ пен Әбу Әли Ибн Сина (Авиценна) хош иісті заттарды науқастарды емдеуге пайдаланған. Мысалы: *Фитопрофилактика*. *Фитотерапия әдістері* арқылы аурудың алдын алу, денсаулықты қалпына келтіру, сақтау және нығайту мақсатында өсімдіктерді пайдалану жолын Ибн Сина өзінің «Емдеу ғылымының қағидаларында» осыдан мындаған жылдар бұрын жазған еді.

Американың зерттеушілері кейбір шөптердің иісі адамның жұмыс қабілетін арттыратынын зерттеп білді. *Аромотерапия*. *Ароматпрофилактика* әдісі арқылы жүргізуге болады. Эксперимент кезінде олар шағын ғана бөлмеге бірнеше адамды компьютер экраны алдына отырғызып, экрандағы бейнеге байланысты белгілі бір тетіктерді басуға бұйырды. Жұмыс күрделі болмағанымен, бір сарынды, оның үстіне зейін қоюды керек ететін жұмыс еді. Адамдардың шарғаны байқалған кезде әрқайсысына тыныс алатын маска арқылы ауамен қоса әр түрлі иістер жіберді. Сонда адамның жұмыс қабілетін жиырма пайыз арттыратын ең тиімдісі жалбыздың иісі болып шықты. Пижма (шетен), камфора иісі ми қызметін жақсартатыны, ал жусанның хош иісі бұлшық еттің жиырылу күшін өсіретіні анықталған. Невроз кезінде шырша не валериан сығындысы қосылған ванна қабылданады. Ол көңіл көтереді, тәбетті жақсартады. Раушан гүлінің иісі әлсіреген, шаршап қажыған кезде адам күшін, әлін қалпына келтіреді.

Мектеп оқушыларының иіс түйсіктерін тәрбиелеу - мұғалімдердің төл істерінің бірі. Мұғалім сабақ үстінде де, сабақтан тыс кездерде де баланың айналасындағы заттарды жан-жақты танып білуде, мәселен, ауаның тазалығын дұрыс талғай білуге, орманның, гүлденген бақтың, шабындықтың хош иістерін,

қарағай, шырша ағаштары шайырының жұпар иісін, теңіз жағалауындағы ауаның тұзды-сортаң иісін сезетіндей мүмкіндік туғызуы қажет. Оқушылар бұлардың қайсысы пайдалы, қайсысы зиян екенін (мәселен, бұзылған тамақ, иіс тигізетін газ, түтін т. б.) айыра білетін болуы қажет.

Көптеген жануарлар үшін иіс - негізгі дистанттық рецептор, жануарлар иіс бойынша азығын іздеп табады немесе қауіп-қатерден сақтанады. Адам өмірінде иіс рецепторының рөлі аса күшті болмағанымен, тіршілік ортасы мен өмір тәжірибесіне сәйкес күшейіп, жетіле түседі. Иіс түйсіктері адамның тұрмыс салтына, қызмет сипатына қарай дамиды.

Дәм түйсіктері. Дәм түйсіктері түйіспелі контактылы түйсік, ол сезім мүшесі заттың өзімен жанасқанда пайда болады. Дәм білетін мүше - тіліміздегі дәм бүршіктері. Дәм бүршіктері тілдің бетінде, жақтың ішінде, таңдайда, жұтқыншақтың арт жағында орналасқан. Олардың ең көп орналасқан жері - тіл аймағы. Дәмдік тітіркендіргіштердің негізгі дәмдік сапалары: қышқыл, тәтті, ащы, тұзды болып төртке бөлінеді. Осы төрт түйсіктің араласуынан жәйе оларға бұлшық еттік (тілдің қозғалысы) түйсіктің қосылуынан сан алуан дәмдік түйсіктер туады. Тілдің түрлі бөліктері дәмнің жоғарыда аталған төрт түрін түрліше сезеді. Мәселен, тәтті дәмді - тілдің ұшы, ащыны - тілдің түбі, қышқылды - тілдің екі жақ шеті, тұзды тілдің ұшы мен екі шеті жақсы сезеді. Егер дәмі бар затты тілдің ортасына салса, адам көпке дейін оның дәмін ажырата алмайды. Өйткені, дәм сезетін бүршіктер тілдің ортасында болмайды.

Дәм түйсіктері иіс түйсіктері тәрізді адамның тәбетін арттырады. Дәмді, иісі жақсы тағам тәбет қоздырады. Тағамның сапасын талдай отырып, дәм түйсіктері сақтандыру қызметін де атқарады. Дәм түйсігінің құбылмалы ерекшелігі оның организмге тамақтың қажеттілігімен тығыз байланыста екендігінде. Ашыққанда дәм сезгіштік артады, тойғанда әлсірейді. Тамақ ішкен адам тек тойынып қана қоймайды. Тағам онда белгілі бір эмоциялық әсер тудырады. Дәмді тұтыну мен тәбетке тағам қабылдайтын орын жағдайы да, стол үстіп жабдықтай білу де әсер етеді. Мәселен, дәмді тағамдар - адамның тәбетін арттырады.

Тері түйсіктері. Тері түйсігінің рецепторы - денедегі терінің өн бойына орналасқан. Тері түйсігі, сондай-ақ тілдің, мұрынның кілегей қабықтарында да мол. Тері түйсіктерінің өзі бірнешеге бөлінеді. Олар: тактиль (жанасқанды түйсіну), температура (суық пен жылыны түйсіну) ауырғанды білдіретін түйсіктер.

Тактиль сезгіштігі бүкіл дене бойына біркелкі таралмаған. Тактиль клеткаларының өте күшті шоғырланған жерлері - алақан, саусак ұштары және ерін. Денемен жанасқанда *тактильдық* түйсіктер оның сыртқы бетінің тегіс, кедір-бұдыр, жабысқақ, сұйық екендігін білдіреді. Егер дене бетіне жанасып, оны қатты жанши басса, ол *ауырсыну* түйсігін туғызады. Ауру сезгіштігінің рецепторлық ұштары тактильдік рецепторларға қарағанда терінің тереңірек астында орналасады. Тактиль рецепторларының көп жерінде ауырсыну рецепторлары аз болады. Тактильдік сезгіштік заттың сапасы жайын білдіреді. Тері түйсігі рецепторларының есебі жоқ. Тек ауырғанды білдіретін нүктелердің

өзі ғана денемізде 900 мыңнан асып жатады. Терінің түрлі алаптарында сезгіштік бірдей емес. Мәселен, денеге заттың тигенін тілдің, саусақтың ұшы, арқа тұс тез сезеді. Бір жеріміздің ауырғанын жақсы сезетін: арқа мен бет терілері, ал нашар сезетін: саусақ ұштары мен алақан. Дененің киім жауып тұратын жерлері де ыстық пен суықты өте сезгіш келеді. Тері түйсіктерінің қалыптасуына да ми қабығы астындағы нерв құрылымдары елеулі рөл атқарады. Мәселен, жұлынның бір бөлегін кесу арқылы тері нүктелерінің біреуінің сезімталдығын жоюға болады. Кейбір аурулар адамды жылылықты, суықтықты, ауырғанды сезбейтін күйге түсіреді. Мұндай жағдайда тіпті адам денесі күйіп қалса да, оның ауырғанын сезбейді, бірақ адамда осы түйсіктің қалған түрлері өз қалпында сақталуы мүмкін. Тері түйсіктері арқылы адам заттардың формасын, кедір-бұдырлығын, қатты-жұмсақтығын жақсы айыра алады. Сондықтан да түйсіктің осы түрі, әсіресе, көзі көрмейтін адамдар үшін ерекше маңызды болады.

Сипау арқылы затты түйсіну терінің ғана қызметі емес, бұл күрделі процес. Оның қызметіне қимыл-қозғалыс рецепторлары да қатысады. Қол - еңбек ету мүшесі ғана болып қоймай, дүниетану үшін де күшті рөл атқарады. Заттардың формасын, үлкендігін, майдалығын, бұжырлығын көзбен көрмей-ақ, қолмен сипау арқылы ажыратамыз. Сезім мүшелері сау адамдардың сипау түйсігі, әдетте, онша көп жетілмеген. Түйсіктің бұл түрі, әсіресе, құлағынан айрылған, көзі көрмейтін адамдарда ерекше дамыған. Мысалы, өзі соқыр әрі саңырау, сақау, американдық әйел Елена Келер мен Мәскеудегі Ольга Скороходова тері түйсіктерін жетілдіру нәтижесінде Л. Браиль жүйесімен оқып-жазуды үйреніп, ғылыми атақтар алған. О.И.Скороходова "Мен айналадағы дүниені қалайша танып білемін" деген еңбектер жазып, белгілі дефектолог маман болды.

Тері талдағыштарының ноқаттары тері беттерінде біркелкі орналаспаған. Арнайы зерттеулердің мәліметтері бойынша, түйсік ноқаттарының есебін келесі реттегі санмен көрсетуге болады: тию нүктелері - 1 млндай, ауру нүктелері - 4 млндай, суықтық нүктелер - 250 млндай, жылылық нүктелері - 30 млндай. Мұндай тактильдік талдағыштардың ең көп орналасқан жері ерін, тіл мен саусақтың ұштары. Біз оларды мүшелеріміздің сезгіштігінен байқауымызға болады.

Тері сезгіштігінің үшінші түрі - жылы мен суықты түйсіну температуралық түйсіктер. Температуралық сезгіштік организм мен қоршаған орта арасындағы жылылық алмасуын реттеп отырады. Теріде жылылық пен суықтық рецепторларының орналасуы біркелкі емес. Жота суықты көбірек сезінеді төс аз сезінеді.

Терідегі температуралық өзгерістерді түйсінетін негізгі екі рецептор болады. Біріншісі - жылылықты түйсінетін *руффини* жасушалары, екіншісі - төмендеп, салқындықты түйсінетін *краузе* колбалары. Қалыпты жағдайдағы адамның денесіне тән температураны шартты түрде - "*физиологиялық нөл*" деп атайды. Айналадағы ортаның температурасы осы физиологиялық нөлден төмен түсе бастаса, краузе колбалары тітіркенеді, егер де нөлден көтеріле бастаса, руффини жасушалары қоза бастайды.

Органикалық түйсіктер. Бұлардың рецепторлары ішкі мүшелердің қабаттарына (өңеш, қарын, ішек, тамыр, өкпе, жүрек т. б.) орналасқан. Ашығу, шөлдеу, ауырсыну, дененің қызуы, жүрек айну, тұншығу, сусын қанғанды, іш ауырғанды және т. б. осындай жағдайларда болатын сезінулер органикалық түйсіктерге жатады. Адам тоқ, дені сау кезінде немесе іс-әрекет үстінде түйсіктердің бұл түрін байқай бермейді. И.М.Сеченов сондықтан да түйсіктердің бұл тобын «көмескі түйсіктер» деп атаған.

Органикалық түйсінулер адамның материалдық қажеттілігімен және солардың өтуімен байланысты. Сонымен қатар, органикалық түйсінулер адамның эмоциялық сезімдерімен байланысып жатады.

Кинестезиялық түйсіктер. Кинестезиялық түйсіктер дененің жеке бөлімдерінің бір күйдегі қалпын, қозғалысын түйсінуін айтады. Кинестезиялық түйсіктердің рецепторлары - бұлшық ет, тарамыс, сіңірлерде орналасқан. Мәселен, қозғалыс түйсігінің анализаторына зақым келсе, адам өз денесіндегі бір мүшесінің қандай қалыпта тұрғанын сезбейді. Осы түйсіктер адамның сөйлеу әрекетінде де, жазу, сызу жұмыстарын атқаруда да зор маңыз атқарады. Кинестезиялық түйсіктер нәтижесінде дене мүшелері қимылдарының күші, жылдамдығы, траекториясы жөніндегі білім қалыптасады. Қимыл-қозғалыс рецепторларының басым көпшілігі саусақ, тіл, еріндерде орналасқан. Бір сөзбен айтқанда, адамның қозғалысқа түсетін мүшелерінің барлығы да осы түйсікке сүйенеді.

Кинестезиялық түйсіктерді дамыту оқыту процесінің басты міндеттерінің бірі екендігі түсінікті. Еңбек, дене шынықтыру, сурет, сызу, оқып жаттығу сабақтары қимыл талдағышының даму мүмкіндіктері мен перспективаларын ескере отырып жоспарлануы тиіс. Оны тәрбиелеу үшін, қимылдың сұлулығы мен жеңілдігін дамытатын би, көркем гимнастика, сайыс және спорттың басқа түрлерінде жаттығу қажет.

Кинестезиялық түйсіктің табиғаты күрделі. Өйткені ол сапалық жағынан айырмашылығы бар бірнеше рецептордың бір мезгілде тітіркенуінен пайда болады. Қимылдарды орындағанда бұлшық еттегі рецепторлар ұшының тітіркенуі бұлшық еттердің тонусын түйсіндіреді. Тарамыстағы нерв ұштарының тітіркенуі бұлшық еттің қысқаруын білдіреді. Қозғалу талдағыштары арқылы адам өз денесінің және жеке мүшелерінің қозғалуы, олардың тездігі мен күші, бұлшық еттерінің қысқарып босаңсуы, керілуін түйсінуге мүмкіндігі жайында үздіксіз хабар алып отырады. Кинестезиялық талдағыштың шетте не болып жатқаны туралы миға тез хабар жеткізіп отыруын *кері афферентация* деп атайды. Денедегі әр түрлі кері афферентацияға байланысты процестер адамның көздеген мақсатына сай келмесе, бұл процестерді мүлдем жойып жіберуге мидың шамасы келеді.

Кинестезиялық түйсіктер адамның сөйлеу әрекетінде де ерекше орын алады. Өйткені ерін, тіл, дауыс шымылдығы қатыналасатын қимылдардың дәлдігінсіз сөйлеу мүмкін емес. Жазудың да негізі кинестезиялық түйсіктер. Адам өміріндегі толып жатқан дағдыларды кинестезиялық талдағыштарсыз меңгеру мүмкін емес. Қимыл қозғалыс дағдыларының барлығына жуығы кинестезиялық түйсікке сүйене отырып жасалады.

Статикалық түйсіктер. Мұндай түйсіктерді тең басу түйсіктері деп те атайды және денеміздің кеңістікте орналасу қалпын бейнелейді. Статикалық түйсіктердің рецепторлары ішкі құлақтағы вестибулярлық аппаратында орналасқан. Дене қалпының жер жазықтығына қатысты күрт және жиі өзгере беруі (әткеншек тебу, теңіз шайқалысы) теңіз ауруына, бастың айналуына әкеліп соғады. Статикалық түйсік - бастың қозғалысын, дененің кеңістіктегі алып тұрған орнын, яғни адамның тең басуын бейнелейді. Ғарыш әлемін меңгеру дәуірінде адамдардың статикалық түйсігінің сезгіштігін арттырудың маңызы ерекше артып отыр.

Мәселен, ғарышкерлерді даярлауда вестибулярлық аппаратты жаттықтыру, оны көру және қозғалыс талдағыштарымен үйлестіре дамытуға мән беріледі. Мәселен, 30-40 секундқа созылатын артық салмақ түсу мен салмақсыздықтың алмасып отыруын адамдар түрліше түйсінеді. Осы ерекшелікке сәйкес адамдарды мынандай үш топқа бөліп қарастыруға болады. Нерв жүйесі неғұрлым төзімді адамдар - мұндайға онша қиналмайды, Ал екінші біреулер - тосын тітіркендіргішке кездескенде ыңғайсызданып, тез шаршайды, өңі бозарып, терлейді, жүрегі айнып, өзін әлсіз сезінеді. Үшінші біреулер - сәл басы айналғанын сезгенімен, кейіннен бұған бейімделіп кетеді. Соңғы топтағы адамдардың да нерв жүйесі күшті, төзімді келеді. Олар өз денесін ерік-жігерімен билейді, эмоциялық төзімділігі мол, қимыл-қозғалыстарын қандай жағдайда болса да үйлестіріп, денесін дұрыс бағдарлай алады.

Вибрациялық түйсіктер. Вибрациялық түйсіктер деп қозғалған заттардың ауаны толқытуын денеміздің сезінуін айтамыз. Негізгі анализаторлары - түйсіну мүшелерізі. Дамуы қалыпты жағдайдағы адамдар бұл түйсікті байқамайды. Ал егер адам есту қабілетінен айырлса, онда вибрациялық түйсіктер оның тіршілігінде ерекше орын алады. Кейбір саңырау, керең адамдар музыканы, әнді күшті ынта қойып «тыңдайды».

Көзі, құлағы, тілінен бірдей айрылған американдық Елена Келлер мен орыстың ғылыми қызметкері Ольга Скороходованың өмірі мен шығармашылық әрекеті анализаторлардың адам таң қаларлық жағдайда бір-бірімен байланысып отыратындықтарын, әсіресе, мұнда вибрациялық түйсіктердің қандай маңыз алатындығын жақсы көрсетеді. Ольга Скороходованың ақыл-ойының аса жоғарылығын, дарындылығының күшті екендігін бірнеше шетел тілдеріне аударылған «Как я воспринимаю и представляю окружающий мир» деген кітабы және осы тақырыпта қорғаған диссертациясы тамаша дәлелдейді.

О.Скороходова өзінің кітабында соқыр, керең, мылқау адамдардың музыканы қалай «тыңдайтындығын», кітапты қалай «оқитындығын» көптеген қызықты мысалдармен түсіндіреді. Мәселен, олар дыбысты вибрациялық сезімі арқылы түйсінеді. Олар рояльда ойналған әуендерді оның үстіне қолын қою арқылы естиді. Мұндай адамдар оркестрді тыңдағанда, концерт залына барғанда сахнаға теріс қарап отыруды ұнатады. Өйткені, музыкалық әуендерді олар терісіндегі нүктелермен түйсінетін көрінеді.

3. Түйсіктің заңдылықтары.

Түйсіктің негізгі заңдылықтарына: *сезгіштік табалдырықтары, адаптация, өзара әсер(сенсублизация), қарама-қарсылық (контраст) және синестезия, бір ізді бейнелер.*

Сезгіштік және түйсік табалдырықтары. Тітіркендіргіштің барлығы бірдей түйсік туғызуға қабілетті бола бермейді. Мамықтың денеге сәл тигені сезілмейді. Өте күшті тітіркендіргіш әсер еткенде түйсіктің тууы тоқтап қалатын сәт те болады. Жиілігі 20 мың герцтен жоғары дыбысты біз ести алмаймыз. Тым күшті тітіркендіргіш түйсік орнына ауру шақырады. Демек, түйсіктер белгілі бір қарқынды тітіркендіргіштер әсер еткенде пайда болады екен. Түйсік қарқыны мен тітіркендіргіштер күші арасындағы психологиялық тәуелділік сипаты түйсік табалдырығы немесе сезгіштік табалдырығы деген ұғым білдіреді. Түйсіктердің күші немесе сапасында сол ғана айырмашылық туғызатын әсер етуші тітіркендіргіш күшіне қосылған аз ғана қосымша - айыру сезгіштігінің табалдырығы деп аталады.

Психофизиологияда *абсолюттік сезгіштік табалдырығы* және *айыру сезгіштігінің табалдырығы* деп табалдырықтың екі түрін бөліп көрсетеді. Айыру табалдырығы, бұл - түйсіктердің болар-болмас айырмашылығын тудыратын тітіркендіргіштердің минималдық айырмасы. Айыру сезгіштігі деп рецепторлардың тітіркендіргіштер арасындағы азғантай ғана болмашы айырмашылықты түйсіне алуын айтады. Мысалы, жанып тұрған 100 люкстік шамға бір люкс қоссақ, жарықтың күшейгені байқалады. Демек, бір люкс адамның көз рецепторы үшін айыру табалдырығы болып табылады. Дыбысты айыратын табалдырықтың күші орта есеппен 1/10-ге тең. Мәселен, 100 кісі қатынасқан хорға 10 адам қосылса хор аздап артады. Алғашқы рет сәл білінерлік түйсік туғызатын тітіркендіргіштің ең аз күшін сезгіштіктің *төменгі абсолюттік табалдырығы* деп атайды. Тітіркендіргіштің осы түрдегі түйсігін тағы да туғызатын ең жоғарғы күйін сезгіштіктің *жоғарғы абсолюттік табалдырығы* дейді.

Егер тітіркендіргіштер әлсіз болып, түйсіктің төменгі табалдырығына жетпесе, онда әсер еткен тітіркендіргішті адам түйсіне алмайды. Абсолюттік табалдырықтың күші адамның абсолюттік сезгіштігін сипаттайды: абсолюттік табалдырық күші неғұрлым аз болса, абсолюттік сезгіштік соғұрлым жоғары, өткір болады.

Тітіркендіргіштердің күші мен адамның түйсінуінің арасында логарифмді тәуелділік бар екені анықталды. Мұны – психофизикалық заңдылық деп атайды. Бұл заңдылықты тұңғыш рет ашқан неміс физиологі Эрнест Вебер (1795-1878ж.) және неміс физигі Густав Фехнер (1801-1887ж.) Сондықтан бұл заңдылықты Вебер-Фехнер заңы деп атайды. Осы заң бойынша тітіркендіргіштің күші геометриялық прогрессия жолымен күшейсе, сол тітіркендіргішті тудыратын түйсінудің күші арифметикалық прогрессия жолымен өседі.

Адаптация. Сезім мүшелерінің сезгіштігі әсер ететін тітіркендіргіштерге біртіндеп бейімделуін адаптация (бейімделу) деп атайды. Сезім мүшелерінің бейімделінуі түйсіктің кез келген түрінде кездеседі. Өмірде адаптация құбылысы әр адамға жақсы таныс. Мысалы, адам суға түскен алғашқы

минуттарда оған су суық болып көрінеді. Суықты түйсінуден арылған соң, су жылынғандай болып, судың бірқалыпты салқындығына дене аз уақыт ішінде тез төселіп, адамның терісі суыққа тітіркенбейтін болады.

Сол сияқты көру талдағышы қараңғылыққа және жарыққа адаптациялануды ажыратады. Жарық жерден қараңғы үйге кіргенде көз қарашығы 17 есе ұлғаяды. Бұл қарашықтан өтетін жарық мөлшері де 17 есе көбейеді деген сөз. Қараңғыда көздің көргіштігіне торлы қабықтың шетіне орналасқан таяқшалар күшті әсер етеді.

Адаптация иіс түйсіктерінде түрлі деңгейде көрінеді. Мәселен, камфараның иісі 1-2 минуттан кейін сезілмейтін болса, ал қыша мен нашатр спиртінің иісіне бейімделу тезірек болады. Ауырсыну түйсіктеріндегі адаптация өте әлсіз, ауырсыну ағзаның қалыпты жұмысының ауытқуын, оның биологиялық рөлін көрсетеді. Адаптация - үнемі өзгеріп отыратын сыртқы дүние тітіркендіргіштеріне талдағыштардың қалай да бейімделе алатындығын байқатады.

Түйсіктердің өзара әсері (Сенсублизация). Егер адаптация құбылысы талдағыштар сезгіштігінің түрлі жағдайларға орай бәсеңдеуінің көрсеткіші болса, ал *сенсублизация* - сезгіштіктің тек артуын ғана көрсететін құбылыс. Сезім мүшелерінің біреуінің әсерінен басқаларының сезгіштігі артып отырады. Әлсіз тітіркендіргіштер өзімен бірге әсер етіп тұрған басқа тітіркендіргіштердің сезгіштігін арттырады. Сыныпта температуралық режим, таза ауа, тәртіп болуын қадағалай отырып, мұғалім осы шаралардың гигиеналық және педагогикалық жағын ғана емес, сол шаралардың оқушылардың сезіштік деңгейіне қандай әсері болатынын да есінде сақтауы қажет.

Мысалы, көзге түскен жарық мөлшері оның көру қабілетімен қатар, есту түйсігінің де сезімталдығын арттыруға себеп болады. Әдетте, қызыл түс адамның ақ, қара түстерді дұрыс ажыратуына көмектеседі. Ұшқыштардың түнгі ұшуға даярлану кезінде көздеріне 20-30 минут бойы қызыл көзілдірік киетіндері осыған байланысты. Психологиялық зерттеулердің көпшілігінде адамның таза ауада жиі демалуы, жеңіл-желпі дене қимылдарын жасауы, беті-қолын салқын сумен сүртуі көру сезгіштігін арттыратындығы анықталған.

Сыртқы дүниенің заттары бір ғана анализатормен түйсінілмейді. Бір сезім мүшесіне түскен әсер қалған сезім мүшелеріне де әсер етеді. Түйсіктердің бір-бірімен байланысқа түсуі сыртқы дүниенің құбылыстарын толығырақ түйсінуге жағдай жасайды. Болар-болмас дәм түйсігі (қышқыл нәрсе) көру сезгіштігін арттырады, тұз ерітіндісін ішкеннен кейін таза судың өзі тәтті болып көрінеді. Осындай өзара байланыс көру, сипай сезу, қозғалыс түйсіктерінде де көп байқалады.

Түйсіктердің қарама-қарсылығы (контрастылығы). Контраст дегеніміз - ілгері немесе қосарланған тітіркендіргіш әсеріне қарай түйсіктердің қарқыны, және сапасының өзгеруі. Екі тітіркендіргіштің бір мезгілді әрекетінен бір мезгілділік контраст пайда болады. Мұндай контраст көру түйсіктерінде жақсы байқалады. Бір кескіннің өзі қоңырқай түстің аясында ақшыл, ақшыл түстің аясында қоңырқай болып көрінеді. Жасыл зат қызғылт түстің аясында қоюлана

түскендей болады. Суықтан соң жай ғана жылы тітіркендіргіштің өзі ыстық сияқтанады. Қышқылды түйісіну тәттіге деген сезгіштікті арттырады.

Синестезия. *Синестезия* дегеніміз - пайда болған бір түйсіктің басқа түйсікті қоздыруы. Тітіркендіргіштер сезім мүшелерінің біреуінде ғана түйсік туғызудың орнына сол сәтте басқа түйсіктердің пайда болуына да жағдай жасайды. Мәселен, кейбір адамдар біреудің сөзін естігенде, бұған қоса түрлі дәмдер мен түстерді де сезінуі мүмкін. Сондай адамдардың бірі қызғылт түстен - жылылықты, екіншілері көгілдір жасыл түстен суықты сезінеді. Түйсіктердің осылайша қосарланып жүруін синестезия дейді. Есту, көру, сипап сезу, иіс, дәм түйсіктерінде кездесіп отыратын осы құбылыс өмірде онша жиі кездесе бермейді. *Синестезия* - түйсіктердің өзара байланысының шамадан тыс дамыған бір көрінісі.

Бір ізді бейнелер. Тітіркендіргіш әсерінің тоқтағанына қарамастан, түйсіктің аз ғана уақыт болса да өз күшінде қалатын кездерін бір ізді бейнелер деп атайды. Бұлар көру, есту, иіс, дәм, тактиль түйсіктерінде жиі кездеседі. Мысалы, адам 2-3 секунд бойы көз алмай, шамға қарап отырып, содан кейін көзін жұмса, жарықтың ізін айқын көре алады. Бір ізді бейненің бұл түрі *оң ізді бейнелер* деп аталады.

Қолымызға екі парақ ақ қағазды қолға алып, бірін сол ақ күйінде қалдырып, екіншісінің ортасына шаршылап қиылған қызыл қағаз жапсырып қойып, бұдан соң қызыл қағаздан 20-30 секундтай көз алмай отырып, көзімізді ақ қағазға сәл аударсақ, оның бетінен көгілдір түсті көруге болады. Бұл теріс бір ізді бейненің мысалы. Бір ізді бейнелер көбінесе адамға байқалмайды. Себебі мұндай тітіркендіргіштің бір түрі екіншісімен жалғасып, ілесіп отырады. Оның байқалмауы - көздің тор қабығының ылғи қозғалып тұруынан. Сондықтан адамның көзі талмайды. Орталық нерв жүйесінің жоғары бөліктерінде түрлі қозулардан қалған іздер бір ізді бейнелердің физиологиялық негізі болып табылады.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Түйсік дегеніміз не?
2. Түйсіктің физиологиялық негіздерін И.П.Павлов ілімі қалай түсіндіреді?
3. Сезгіштік пен табалдырық заңдылығының мәнісі неде?
4. Түйсіктердің өзара байланысы қалай?
5. Түйсік қандай түрлерге бөлінеді?
6. Түйсіктің психофизиологиялық заңдылықтары туралы айтқан ғалымдар?

Пайдаланатын әдебиеттер:

1. Годфруа Ж. Что такое психология М., «Мир», 1996ж., 1том -370с., -2том, - 490с.
2. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. А: Изд. КазГУ, 1992г., -195 б.
3. Еникеев М.И., Основы общей, юридический психологии, М.,1996г., - 630с.
4. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.

5. Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.
6. Психология Адамзат ақыл-ойының қазынасы, Алматы, «Таймас баспа үйі», 2005ж.,1-5т. 1 т. - 461б., 2т. -478б., 3т. 479б., 4т.-477б., 5т.-479б.,
7. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т./под ред.В.В.Давыдова и др. – М.: Педагогика, 1983г., -390с.
8. Хрестоматия по общей психологии: Психология памяти/Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова, М., Изд-во МПИ 1979г., - 295с.

10 дәріс: Қабылдау

Жоспар:

1. Қабылдау туралы жалпы ұғым.
2. Қабылдаудың қасиеттері мен түрлері.
3. Кеңістік пен уақытты қабылдау.
4. Байқау және байқағыштық.
5. Қабылдау мен байқаудың типтері.
6. Балалардың қабылдауын тәрбиелеу.

1. Қабылдау туралы жалпы ұғым.

Қабылдау дегеніміз – заттар мен құбылыстардың миымызда тұтастай бейнеленуі болып табылады. Қабылдауда заттар мен құбылыстардың түсі, дыбысы, дәмі, иісі, формасы т.б. қасиеттері тұтас күйінде бейнеленеді. Мысалы: алманы қабылдауды алайық. Алма қызыл түсі, хош иісі, тәтті дәмі бірмезгілде әсер етеді де, тұтас зат бейнесі пайда болады. Қабылдау процесінде адамның өткендегі тәжірибесі ерекше орын алады. Сыртқы ортадан адамға дамылсыз ақпарат келіп тұрады. Бұлардың бәрін дұрыс қабылдай алмайды. Егер бала өмір бойы поезды көрмей өссе, оны бірден жақсы тани алмайды.

Қабылдаудың физиологиялық негізі – ми қыртысындағы талдағыштар (анализатор) жүйесінің бірлескен анализдік – синтездік қызметінің нәтижесі. И.П. Павлов қабылдауды мидағы «қатынас рефлексінің» жұмысы. Сөйтіп қабылдау түйсіктегідей бір анализатордың қызметі емес, бірнешеуінің қызметі. Мысалы: киноны көру 2 анализатордың (көру, есту) өзара байланысып жұмыс істеуінен болады.

2. Қабылдаудың қасиеттері мен түрлері.

Қабылдаудың көріп қабылдау, естіп қабылдау, иіс сезіп, дәм сезіп, сипап сезіп қабылдау деген түрлері болады.

Қабылдаудың қасиеттері:*Тұтастығы:* Заттарды қабылдағанда біз оны белгілі бір құрамға ие тұтас зат деп түсінеміз. Мысалы: телефон арқылы сөйлескенде кейбір дыбыстарды шала естісек те, әңгіменің мағынасын түсінеміз. Егер «Қыз Жібек» операсындағы «Гакку» ариясының бір бөлшегін құлағымыз шалса да біз «Гакку» әнін толық қабылдайтын боламыз. Төрт аяқты столдың суретте 3 аяғы салынса да, оның 4-ші аяғын елемей, 4-аяқты стол есебінде қабылдаймыз.

Қабылдаудың мағыналылығы мен жалпылау. Адам өзі үшін белгілі маңызы бар заттарды қабылдағанда, мысалы: өзіміз түсінбейтін тілде сөйлеген сөзді мүлдем ұқпайтын болсақ, азын – аулақ хабарымыз бар тілді шала – шарпы қабылдаймыз. Мысалы: көпшілік арасынан таныс адамды бірден тану, көп киімнің ішінен өз пальтоңды бірден тану оңай болдаы. Әрбір жеке заттарды немесе құбылыстарды қабылдаумен бірге біз оларды жалпылап, ұқсас заттардың тобына енгізіп, жіктеп, топтап отырамыз. Мысалы: біз шортанды қабылдағанда, оның балық екенін еске алып, балық тобына қосып қабылдаймыз.

Қабылдаудың таңдамалылығы. Адамға әсер ететін заттар мен құбылыстардың молдығы сонша біз олардың барлығын бірдей бір мезгілде қабылдап, жауап қайтара алмаймыз. Толып жатқан объектінің ішінен біреуін іріктеуіміз (оның қасиетін, сапасын) *қабылдаудың таңдамалылығы* делінеді.

Қабылдаудағы зат пен фон. Мұғалім оқушылардан үй тапсырмаларын сұраған кезде оған бір баланың жауабы ерекше ұнайды. Бұған ол аса зейін қояды. Сонда мұғалімнің объектісі сол бала болады, қалғандарының жауабы жөнді еленбейді. Жаңағы жауап берген баланың жауабы, қабылдаудың заты, ал қалғандарыныкі соның фоны болады. Осы жағдайды мына сурет жақсы көрсетеді. Мәселен, мұндағы суреттің бірінде қара түстегі 2 адамның профилі байқалады, ақ түс жай көрініс деп қабылданады; ал екінші жағдайда керісінше. Осы суреттегі ақ ваза затқа айналады да; оның төңірегіндегі қара түс фон болады.

Мұнда фон мен заттың орны ауыстырылып отыр. Қабылдаудың заты мен фоны жылжымалы. Қабылдау заты болған нәрсе қажет болмай қалса, фонмен күйылысып кетеді, фондағы нәрсенің бірі белгілі бір уақытта қабылдаудың затына айнала алады.

Қабылдаудың тұрақтылығы (константтылығы). Константтылық деп сыртқы жағдайдың өзгеруіне қарамастан, заттардың кейбір қасиеттерінің бірқалыпты болып қабылдануын айтады. Мысалы: ақ қағазға жасыл лампочканың жарығы түссе де, қызыл лампочканың жарығы түссе де бәрі бір ақ болып қабылдана береді.

Апперцепция. Қабылдаудың мазмұны мен бағыт – бағдарының адамның тәжірибесіне, білім байлығына байланыстылығын апперцепция деп атайды (Апперцепция – латынның апперцептио деген сөзінен алынған, қазақша қабылдауға қосымша деген мағынаны білдіреді).

Апперцепция *тұрақты, уақытша* болып 2 – ге бөлінеді. Тұрақты апперцепция адамның қызығуы мен мамандығы, білімі мен дүниетанымына байланысты болып отырады. Мысалы: «түбір» деген сөзді әр адам түрліше қабылдайды. Тіл маманы «сөздің түбірі», ал ботаник «шөптің түбірі», математик «санның түбірі» деп қабылдайды.

Әр түрлі иллюзиялардың негізінде адам жаңсақ пікірде болады, мұны уақытша апперцепция дейді. Апперцепцияның уақытша түріне А.С. Пушкиннің «Вурдалак» деген өлеңі жақсы мысал бола алады. Осы өлеңінде Ваня деген қорқақ бала түнде зират арқылы жүріп бара жатады. Ол қорыққаннан қара терге

түседі, сүйек кеміріп жатқан итті қабырдан шыққан өлікке балайды. Өйткені оның өзі осындай кереметтердің «болатынына» сенетін.

М.Әуезов «Қыр әңгімелерінде» Жортар қарттың басынан кешкен бір оқиғаны былайшы суреттейді: «Бейіттің іші әлгіден де жарық болып кетіп, артынан бәсеңдегендей болды ... құдай көрсетпесін көзіне өзінің бұрын түсін көрмеген, атын естімеген бір пәле көрінді. Алғашқы көрген кезде «жалмауыз» дедім. Нобайы адамға ұқсамайды. Қап – қара, тырдай жалаңаш. Бойы еңгезердей, үлкен, биіктігі кісі бойы, қол сұғымдай шашы бұрқырап тұр, көзіне түскен, әсіресе, қорқынышты жері – аузы. Ырсиып, от болып, тістері ақсиып, сойдиып тұр екен. Аузынан кәдімгідей от бүркіп тұр ... өзге еш жері көрінбейді. Қараңғы бұрышта қып – қызыл от болып жанып тұрған ырсиған ауыз, ақсиған тіс қана көрінгендей болды ... тұрайын десем буынымды баса алтын емеспін ... қозғаларға шамам жоқ ... құр сұлдем отыр ... Бір мезгілде ... ақырын келіп, иығымнан бас салды».

Жын – шайтан, пері, албасты дейтін ұғымдарға қатты сенетін адамға бейіт ішінде осындай «керемет» көріністерді туғызған жауыннан паналап жүрген екінші бір адамның әлсін - әлсін әлі жағып жүрген сіріңкесі. «Қорыққанға қос көрінеді» деген мәтел осындай адамдардың психологиясын өте жақсы көрсетеді.

Қабылдаудағы иллюзия. (иллюзия латын сөзі, қазақша алдану деген мағынаны білдіреді). Заттарды қабылдау кейде қате болып шығады. Қателер (иллюзиялар) әр түрлі талдағыштар қызметінде де кездесіп отырады. Көру иллюзиясы көбірек белгілі: Мысалы: ақ көйлекті әйел, қоңырқай киімдіге қарағанда толықтау болып көрінеді. Көлденең жолақты мата мүсінді толықтай, тік жолақты биіктеу етіп көрсетеді. Иллюзияны тәжірибе арқылы тексеріп көру – қабылдаудың дұрыстығының бірден – бір өлшемі.

Иллюзиялар аффектілік, вербалдық, парейдолиялық болып бөлінеді.

Аффектілік иллюзия – көбіне қорқыныш, мазасыз көңіл – күйде басталады. Бұл жағдайда бөлменің бұрышында ілінген киім немесе халат жасырынып тұрған кісі өлтіруші, асханадан естілген дыбыстар соны өлтіретін қаруға ұқсап кетеді.

Вербалдық иллюзияда әңгіменің мазмұнын жалған қабылдауға байланысты. Айналадағы адамдардың әңгімелерінен, сұрақтарынан ауруға қатысты болмасада, олар өзіне арналған айыптаулар, сөгіс, кінәлау деп қабылдайды.

Парейдолиялық иллюзия. Оның мазмұны қиялға ұқсайды. Бұйымдардың жиектері, киімдегі ою - өрнектер, қабырғаның жарығында тұсқағаздар бәрі әрекеттен тыс киім киген адамдар, ертегі кейіпкерлері, сұлу көріністер ретінде қабылданады.

Иллюзияны адамның нерв жүйесінің ауруға шалдығуына байланысты туатын заттардың жалған, теріс бейнелері – галлюцинациялардан ажырату қажет. *Галлюцинация* – латын сөзі, қазақша қиялдану, шатасу деген мағынаны білдіреді. Галлюцинация – бұл нақты объект болмай – ақ пайда болатын қабылдау (елес, алдамшы дыбыс, дауыс, иіс). Галлюцинация кезінде аурулар

шын мәнінде бірденелерді көрсетеді, иістерді сезеді, қиялдайды, елестетеді. Галлюцинация көру, есту, иіс, дәмдік, жалпы сезімдік болып бөлінеді.

Көру галлюцинациясы формасыз – жалын, түтін, тұман түрінде болуы мүмкін. Жекелеген образдар, заттың, денелердің бір бөлігі (бір көз, беттің, құлақтың жартысы) топ адамдар, аңдар тобы, насекомдар, фантастикалық заттардың тобы елестейді. Бұлар үрей, қорқыныш, қызығушылық, масаттану туғызуы мүмкін.

Есту галлюцинациясында – салдыр – гүлдір шуды, атысты есту, сөзді, дауысты, музыканы т.б. есту.

Тактильдік галлюцинация – денеңе жәндік, құрт өрмелеп бара жатқандай, дененің бетінде немесе тері астында белгісіз бір заттың пайда болуы сияқты сезіледі

Гипногикалық галлюцинацияда – ұйықтар алдында, көз жұмулы, қараңғылық кезінде пайда болады. Мұнда ғажайып, тамаша өрнектер, фантастикалық тіршілік иелері, әр түрлі заттар, жануарлар, пейзаждар, панорамалар байқалады.

3. Кеңістік пен уақытты қабылдау.

Кеңістік пен уақыт – материяның өмір сүруінің негізгі формалары. *Кеңістікті қабылдау* – заттар мен құбылыстардың көлемін, тұрқын, түрін, аумағын, алыс – жақындығын, тайыз – тереңдігін, бағыт – бағдарын қабылдау деген сөз. Кеңістікті қабылдау өте күрделі процесс. Мысалы: заттың көлемі мен түрін қабылдау – көру, сипай сезу, қимыл – қозғалыс түйсіктерінің күрделі үйлесімі арқылы ғана жүзеге асады. Дүниедегі заттың барлығы да кеңістікте орналасқан. Олардың әрқайсысының белгілі тұрқы (ұзын, қысқа, енді, еңсіз, биік немесе аласа т.б.). Сондай – ақ олар бізден түрлі қашықтықта тұрады.

Кеңістікте орналасқан заттың көлемін қабылдауда екі көзбен көрудің (бинокулярлық көру) маңызы зор. Ал бір көзбен көру (монокулярлық көру) тереңдік жөнінде дәл мағлұмат бере алмайды. Мұны бір көзді жұмып, екі қолды бір – біріне тигізбей, инеге жіп сабақтаудың қиын екенінен де байқауға болады.

Бинокулярлық қарауда екі көзге түсетін кескін қосылып кетеді де, нәрсенің бедері айқын сезіліп, бір ғана кескінге айналады.

Қашықтық пен заттардың көлемін қабылдауда көздің *конвергенциясы*, яғни екі көздің көрінетін затқа бір көздей болып әрекет етуі қажет болады (конвергенция – латынның конвергерге деген сөзі, қазақша жақындату деген мағынаны білдіреді). Бұл құбылыс жақындағы нәрсені ажыратуда байқалады. Көз тіккен нәрсе неғұрлым жақын тұрса, конвергенция да сонша күшті болады да, көз ішке бұрыла береді. Көздің түрлі қашықтықтағы заттарды көруге бейімделу қабілеттілігін «аккомадация» деп атайды (Аккомадация – латынның аккомодатио деген сөзі, қазақша көз үйрету деген мағынаны білдіреді). Көздің аккомадациясы хрусталь дөңестігінің өзгеруіне байланысты жақын заттарды көргенде жиырылады да, алыстағы заттарға қарағанда ашыла түседі.

Қашықтықты қабылдау өте күрделі процесс. Мәселен: іштен соқыр болып туған адам көзіне операция жасағаннан кейін де қашықтықты айыра алмайды. Оның көзіне іліккен нәрсенің бәрі бірдей, дәл алдында тұрғанға ұқсайды. Алыстағы заттар қозғалса да, өзі соқтығысып қалатындай көрінеді.

Уақытты қабылдау. Сыртқы дүниедегі заттар мен құбылыстарда болатын өзгерістердің санаға әсер етіп қалдыратын бейнесі. Сыртқы дүниедегі оқиғалардың бәрі бір бағытта, яғни өткен шақтан осы шаққа, одан келер шаққа ағады. Уақыттың шақтарын қабылдауда субъективтік моменттер орын алады. Мысалы: өткен шақ адамға өте қысқа мерзімді болып көрінеді. Өткен шақты сағаттап санап отырмай, айлап, жылдап, ғасырлап есептейміз. Адам өмірінде оқиға қызықсыз, елеусіз болса, уақыт мүлдем өтпей қояды. Ал адамның уақыты мағыналы, қызықты істерге толы болса, уақыттың қалай өткенін білмей қалады. Сол сияқты балалар үшін болашақ алыс, өтпейтін болады да, ересектер үшін тез өтіп кеткендей болады.

Қабылдау ойластырылған (ықтиярлы) және ойластырылмаған (ықтиярсыз) деп бөлінеді. Ойластырмай қабылдау айналадағы заттардың ерекшеліктерін қабылдау. Мысалы: көшеде келе жатып машинаның гүрілін, адамдардың сөзін естиді. Осы қабылдауда алдын – ала мақсат болмайды. Ойластырып қабылдауда адам алдына мақсат қояды. Объектіні таңдап алады. Мысалы: концерт тыңдау, баяндама тыңдау т.б.

4. Байқау және байқағыштық.

Айналадағы қоршаған дүниені тану процесінен қабылдау байқауға ауыса алады.

Байқау дегеніміз – адамдардың танып білгісі келген объектіні мақсатты жоспарлы түрде қабылдауы. Егер адам жүйелі түрде байқауға жаттықса, байқау мәдениетін жетілдірсе, онда оның бойында *байқағыштық* деген қасиет дамиды.

Байқағыштық дегеніміз – кез – келген уақытта көзге ілінбейтін, ерекшеліктерді елей білу. Мысалы: бүркіт пен тазының арасындағы шайқастың ұсақ түйектерін тек жақсы аңшы ғана байқай алады. Осы суретті А.Құнанбаев «Қансонарда бүркітші шығады аңға» деген өлеңінде жақсы көрсеткен:

«Біреуі көк, біреуі – жер тағысы

Адам үшін батысып қызыл қанға.

Қар аппақ, бүркіт қара, түлкі қызыл

Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға» -

деген өлең жолдарында кез – келген адамға байқала бермейтін көріністер сөз болып отыр.

Байқағыштық жаңа фактілерді білуге құмарлықты, оларды егжей – тегжейлі білуді, жіті көру мен қалтқысыз естуді, бір зат пен екінші заттың байланысын аңғара білуді қажет етеді. Байқағыштық қасиет – адамның өмір сүрген ортасына, алған тәлім – тәрбиесіне, мамандығына, айналысқан кәсібіне байланысты.

Байқағыштық - өмірдің әр саласы үшін өте қажетті қасиет. Ол, әсіресе ғылыми жұмыста, мұғалімдік, дәрігерлік қызметте, ақын – жазушы, суретшілердің өмірінде ерекше орын алады.

5. Қабылдау мен байқаудың типтері.

Адамдардың барлығы бірдей қабылдай бермейді. Мұнда топ адамға тән типтік өзгешеліктер де болады.

1. *Синтетикалық* типтегі адамдар құбылысты жалпылап бейнелеуге тырысады. Олар ұсақ – түйектерге мән беріп талдамайды. Халық бұларды «Көрмес түйені де көрмес» дейді.
2. *Анализдік типтегі* адамдар құбылыстарды жалпылама сипаттамайды. Олар бөліп қарау, детальдарды, жеке жайларды талдайды, ұсақ – түйектен шыға алмағандықтан, олар тұтастай қабылдауға шорқақ келеді. Халық бұларды «түймедейді түйедей ететіндер» дейді.
3. Қабылдаудың өмірге өте икемді типі *анализдік – синтездік* түрі. Олардың қабылдауы мен байқауы жалпылай және жеке түрде болады.
4. *Эмоциялық* типтегілер құбылыстың бөлшектерін көрсетуден гөрі, сол құбылыстан алған әсерлерін білдіруге ұмтылады және қабылдауда долбарлау, қиялдап жаңа образдар қосу жағы басым болады. Оларға қабылданатын заттан гөрі адамның сезім күйлері (үміт, үрей, елжіреу, алдану т.б.) ерекше әсер ететін болады.

6. Баланың қабылдауын тәрбиелеу.

Мектеп жасына дейінгі балалардың қабылдауы олардың қимыл - әрекетіне байланысты және эмоциялық бояуларға байланысты келеді. Олар заттарды үстіртін қабылдайды. Мысалы: 4 – 5 жастағы бөбек кеңістік пен уақытты, алыс пен жақынды нашар ажыратады. 2 – 3 жастағылардың кейбіреулері аспандағы ай мен күнді әпер деп ата – анасына маза бермейтіні мәлім. Олар күн мен түнді, жылдың төрт маусымын, «бүгін мен ертеңді, кешегі мен бірсүгінді» шатастырып отырады.

Ал, бастауыш сынып балалары тұтас затты жөнді қабылдай алмайды. Мысалы: оқушы шәйнектің суретін салғанда, шүмегі мен тұтқасын шамадан тыс үлкейтіп жіберді, ал үйдің суретін салғанда, есік – терезелері еденнен төбеге дейінгі жерді алып жатты.

Баланың сабақты қабылдауын дамытуға мән бере отырып, әрбір мұғалім мына шарттарды орындауы тиіс:

1. Көрнекі құралдарды пайдаланғанда, баланың жас ерекшеліктерін мұқият ескеру, оқушының байқағыштығын тәрбиелеу.
2. Мектепте балалар әр түрлі пәндер география, тарих, жаратылыстану пәндерін оқумен байланысты олардың уақыттары қабылдауы дами түседі.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Қабылдау дегеніміз не? Оның түйсіктен айырмашылығы неде?
2. Қабылдаудың қандай қасиеттері бар?
3. Апперцепция деген не, оның қандай түрлері бар?
4. Адам кеңістік пен уақытты қалай қабылдайды?
5. Байқау және байқағыштық дегеніміз не?
6. Қабылдауды тәрбиелеудің қандай әдістері бар?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жарықбаев Қ.Б. Психология у негіздері. А., 2005, 204-216б.
2. Тәжібаев Т. Жалпы психология. А., 1993, 144-159б.

3. Жұмасова К.С. Психология. Астана, 2006,161-172б
4. Немов Р. С. Психология. «Просвещение». М.,1995,235-241с.
5. Еникеев М.И., Основы общей, юридической психологии, М.,1996,94-106с.
6. Маклаков А.Г. Общая психология, Питер, 2006, 200-234с.

11 дәріс: Ес және елестер

Жоспар:

1. Ес туралы ұғым
2. Ес туралы теориялар
3. Естің түрлері
4. Естің процестері
5. Естің дара және типтік ерекшеліктері
6. Елестер және оның түрлері

1. Ес туралы ұғым.

Адамның қабылдағандары ізсіз жоғалып кетпейді. Үлкен ми сыңарлары қыртысында қозу процесінен іздер сақталып қалады. Бұл іздер қозуды туғызған тітіркендіргіштер жоқ кезінде де қозудың тууына мүмкіндік жасайды. Соның негізінде адам есте тұтып және сақтай алады, ал кейін жоқ нәрсені бейнелендіреді немесе бұрын игерілген білімін қайта жаңғырта алады. Сонымен ес дегеніміз сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының адам миында сақталып, қайтадан жаңғыртылып, танылып, ұмытылуын бейнелейтін процесс. Ес – күрделі психикалық процесс. Ол айналамыздағы бізге әсер етуші дүниені, ондаған заттар мен құбылыстарды нервмізде сәулелендірудің айрықша бір түрі.

Өмірге келген күннен бастап әрбір адамның бойына біткен көптеген қабілеттердің ішіндегі ең маңыздыларының бірі – қажет кезінде алған әсерлерін есте сақтау мен қайтадан айтып бере алу мүмкіндігі болып табылады. Бұл қабілет есте сақтаудың қызметін құрайды. Есте сақтау, қабілетінен, айрылған адамның кім болып шығатынын білу үшін, есте сақтаудың орасан зор, ешнәрсемен салыстыруға болмайтын мәнін елестетсек те жеткілікті. Себебі есте сақтау қабілеті жоқ адам (мұндай жайлар кездеседі, бірақ олар аурулар деп есептелінеді) өзіне басқа адамдар арқылы берілген, кітаптарда, өнер мен мәдениет туындыларында жинақталған қоғамдық тәжірибені игере алмаған болар еді. Өл өзінің жеке тәжірибесін де жинақтай алмас еді. Ол әрбір жаңа күнді «ақ қағаздай» мөлдір жанымен қарсы алған болар еді. Ол ешнәрсеге үйрене де, ешнәрсені игере де алмаған болар еді. Ол күнделікті кездесетін заттарды, айтылған сөздерді, табиғат құбылыстарын, жаңа туған нәрестеге тән бейқамдықпен, ешқандай әсерленіп, ойланбастан қабылдап, оларға көңіл қоймаған болар еді. Ойда сақтап қалудың, қабылданған материалды сақтау мен қайтадан калыбына келтіру процестері есте сақтап қалу процесінің үш бөлімін құрайды. Адамның есінде нені және қалай сақтап қалуы мен нені айтып бере алуы нені және қалай есте ұстап қалуына байланысты болғандықтан, бұл бөлімдер өзара байланысты және өзара шарттас болады.

Адам өмірінде естің маңызы орасан зор, өйткені онсыз ешбір іс-әрекет болмаған болар еді. И. М. Сеченов ес болмаса, біздің түйсіктеріміз бен қабылдауларымыз пайда болған бетте ізсіз жоғалып, адам мәңгі бақи жас нәресте қалпында қалар еді деп көрсетті. Ес болмаса, адам кім болар еді? Онда адам оқи да, еңбек те ете алмай, тіпті қарапайым дағдылардың өзін игеруге шамасы келмес еді. Кейбір психикалық ауруларға ұшырағанда естің терең зақымдануы байқалады. Мұндай аурулылар өздерінің қай жерде тұрғанын есінде сақтай алмайды, немен шұғылданғанын білмейді, олар кітап бетін оның мазмұнын есте қалдырмастан қайта-қайта оқи береді.

Есте сақтаудың табиғаты мен механизмін білуге құштарлық өте ерте кезде пайда болған. Ежелгі Грецияның біздің эрамыздан 4 ғасыр бұрын өмір сүрген ұлы философы – Аристотель есту жұмысы туралы арнайы еңбек жазған болатын. Осыдан бері ғалымдар адамның осы бір таңғажайып қабілетін түсіндіруге сан рет ат салысты. Алайда оны нағыз ғылыми тұрғыдан түсіндірудің мүмкіндігі басқа - ғылымдардың, атап айтқанда, жоғары нерв қызметі физиологиясының – адам миы мен оның қызметі туралы ілімінің дамуына байланысты туды. Бірақ біз жауап бере алмайтын сұрақтар күні бүгінге дейін көп.

И.П.Павловтың адамдар мен жануарлардың ми қыртысында уақытша нерв байланыстарының – ассоциациялардың пайда болу заңдары туралы ілімі биология ғылымының, атап айтқанда, жоғары нерв жүйесінің қызметінің физиологиясының аса маңызды табысы болды.

Естің негізінде ассоциациялар немесе байланыстар жатады. Ақиқат дүниедегі бір-бірімен байланысты зат немесе құбылыстар адамның есінде де байланысып сақталады. Бір нәрсені еске сақтау - оны байланыстыру деген сөз. Ес процесінің негізі болып табылатын байланыстарды психологияда *ассоциация* деп атайды, бірнеше объектіні бір мезгілде немесе бірінен соң бірін елестетсек не ойласақ бұлардың арасында байланыс пайда болады. Кейін объектінің біреуін ғана елестетсек миымызда оның қалған бөлегін тудыруға себеп болады.

Ассоциациялардың *іргелестік, ұқсастық және қарама-қарсылық* деген үш түрі бар.

1) Іргелестік ассоциациясы бойынша бір зат жөніндегі елес өзімен бірге оған қатысы бар екінші затты қоса туғызады. Мәселен, Республика алаңы Желтоқсан оқиғасын қоса туғызады.

2) Ұқсастық жөніндегі ассоциация ұқсас сипатты екі құбылысты біріктіреді, оның біреуінің аталуы екіншісін еске түсіреді. Мысалы, мұғалім география сабағында оқушыларды Австралия порттарының аттарымен таныстырып тұрып олардың біреуінің аты Аделаида деген әйел атына ұқсас екенін айтады, сөйтіп есте сақтауды жеңілдететін ұқсастық ассоциациясын жасайды.

3) Қарама-қарсылық ассоциациясы қарама-қарсы екі құбылысты байланыстырады. Мәселен, шөлейт аймақ ерекшелігі орманды аймақпен қарама-қарсылықта есте қалады. Сол сияқты қарама-қарсылық ассоциациясында бір зат туралы елес оған қарама-қарсы екінші затты не

құбылысты еске түсіреді. (Ақ пен қара, биік пен аласа, айқай-шу мен тым-тырыс т. б.).

Атақты физиолог ғалым И.П. Павлов ассоциацияларды шартты рефлекс теориясымен түсіндіріп, ми қабығындағы екі қозу үрдісінің қабаттасып келуінен пайда болып, сан рет қайталау нәтижесінде бекіп отыратын уақытша байланыстар деп анықтады. Бұл ілім – естің физиологиялық теориясы деп аталады. Осы теорияға естің физикалық теориясы да жатады. Ол бойынша нервлік серпілістер нейрон арқылы өткенде өзінің ізін қалдырады. Бұл нейрондық модель теориясы деп аталады. Қазіргі кезеңдегі нейропсихологиялық зерттеулер нейрондар мен молекулдық дәрежедегі нерв қызметінің механизмдерінде естің сақталуы мен беку жағдайына терең мән беруде.

2. Ес туралы теориялар.

Психология есті органикалық функция ретінде өте ертеден бастап қарастырған және бұл функцияның физиологиялық негіздерінің ашылуына ерте қол жеткізді. Э.Мейманның айтуынша дәстүрлі психологияда ес көп жағдайда физиологиялық функция ретінде зерттеледі және психологтар есті өте ерте кезден бастап органикалық материяның жалпы қасиеттеріне жақындата бастады.

А.Семон есті органикалық негіздерін белгілеу үшін ерекше «мнема» терминін енгізді, бірақ психологиялық және физиологиялық түсініктердің жақындауы кезінде әдеттегідей, ол өзі сол түсінікті бір рухани функция немесе идеалистік түсінік ретінде қарастыра бастады. Бірақ «мнема» сөзімен бәрінен де жақсы мидың және нерв ұлпаларының түрлі қасиеттеріне байланысты көрініс беретін, есті органикалық функцияларының бірлігін атау. Бұл мағынада қазіргі кездегі көптеген психологтар мнема немесе мнемикалық функция дегенде естің жаратылыстық жағын бөліп көрсетеді.

А.Берсон атақты материя мен ес жайлы зерттеуінде екі түрлі ес бар деген тұжырымға келді: олар – ми есі және жан есі, бұлардың әрқайсысы өз заңдылықтарына ие.

Есті іс - әрекет ретінде зерттеудің негізін француз ғалымдары, жекеше айтқанда Жан Пиаже қалаған. Ол алғашқылардың бірі болып, есті материалды еске сақтау, өңдеу мен сақтауға бағытталған әрекеттер жүйесі ретінде түсіндіре бастаған. Психологияның франциялық мектебімен барлық ес үрдістерінің әлеуметтік шарттанғандығы және естің адамның практикалық іс - әрекетіне тәуелді болатындығы дәлелденді.

Кеңес психологиясында бұл концепция жоғары психикалық функциялардың пайда болуының мәдени – тарихи теориясында жалғасын тауып, дамыды. Ес дамуының фило және онтогенездік кезеңдері бөлініп көрсетілді. Естің іс - әрекеттік теориясы бойынша әр түрлі елестер арасындағы ассоциациялар – байланыстардың түзілуі, сондай – ақ материалдың еске сақталынуы және қайта жаңғыртылуы адамның осы мнемикалық өңдеу үрдісінде, ол материалмен не жасайтындығымен түсіндіріледі.

Естің филогенетикалық дамуын түсінуге П.П. Блонский айтарлықтай үлес қосты. Ол ересек адамда бар естің түрлері оның тарихи дамуының әр түрлі

деңгейлері болып табылады және оларды соған сәйкес ес кемелденуінің филогенетикалық деңгейлері деп санауға болады деген ойды айтып әрі қарай дамытты. Бұл естің келесі кезектілігіне қатысты: қозғалыстық, аффективтік, бейнелі, логикалық. П.П. Блонскийдің айтып негіздеген ойы - адамзаттың даму тарихында айтылған ес түрлері бірінен кейін бірі пайда болған.

Бейнелі естің бастауы адам өмірінің екінші жылымен байланыстырылып, бұл естің түрі өз дамуының жоғары нүктесіне жастық шақта жетеді деп саналады. Барлығынан ерте – 6 ай шамасында аффективті ес көрініс бере бастайды, бірақ уақыт бойынша ең біріншісі моторлы немесе қозғалыстық ес, генетикалық жоспарда ол барлық естен тұрады.

Адам есінің тарихи дамуын Л.С. Выготскийдің қарастырған көзқарасы басқаша болды. Оның пікірінше, филогенездегі адам есінің кемелденуі басты түрде еске сақтау құрамдарын жақсарту мен мнемикалық функциялардың адамның басқа да күйлері мен психикалық үрдістерімен байланысын өзгерту жолымен жүреді. Сөйлеудің әр түрлі формаларының арқасында (ауызша, жазбаша, сыртқы, ішкі) адам өз есін еркіне қабілетті етіп, есте сақтауды саналы түрде басқарып, материалды сақтау мен қайта жаңғырту үрдісін басқара алатын болады.

А.Н. Леонтьев балалық жасындағы тікелей және жанама еске арнайы зерттеулер жүргізген. Ол тікелей есте сақтау – мнемикалық үрдісінің уақыт өте келе жанамаланғанмен ауысатындығын экспериментальды түрде көрсеткен. Бұл баланың кемелдендірілген ынталар – материалды есте сақтау мен қайта жаңғыртуды меңгеруге байланысты орын алады. Ынталардың дамуының өзі келесі заңдылыққа тәуелді болып табылады: олар алғашында сыртқы болса (мысалы: есте сақтау үшін әр түрлі заттарды қолдану, қол саусақтарын т.б.), кейіннен ішкіге айналады (мысалы: сезім ассоциациясы, елестеу, бейне, ой).

Мағыналанған материалды еске сақтауды зерттеген кеңестік және шетел зерттеушілерінің еңбектерін салыстырып талдағанда шығатыны – шетелдік зерттеулерде материал сипаттамасына көп зейін бөлінсе, кеңес зерттеулерінде сол материалдың өңделу сипаттамасына көп көңіл аударылады, соған байланысты логикалық ес мәселелері кеңестік психологияда тереңірек зерттелген.

Есті бүгінгі таңдағы психология ғылымы тұрғысындағы зерттеуде негізгі әрі жанды болып отырған – есте қалдырудың механизмі туралы мәселелер болып саналады.

Естің психологиялық теориясы ес механизмін зерттеудің ең бастапқы бағыты болып есептеле отырып, осы тұрғыдағы зерттеулер мен көзқарастар көптеген бағыттарға және теорияларға тарамдалады. Осындай тарамдаудың негізі ретінде естің дамуындағы адамның белсенділік әрекеті алынады. Ал ес жайындағы көптеген теориялар басты мәселе етіп сол күйінде объектіні немесе субъектіні алады.

3. Естің түрлері.

Ес мынадай түрге бөлінеді.

1) *Қимыл - қозғалыс есі* дегеніміз - адам жасаған қимылдарды есте қалдыру мен қайта жаңғырту. Бұл ес қимылдық дағдылар мен әдетті

қозғалыстар жасаудың негізіне алынады. Барлық тұрмыстық, спорттық және еңбек дағдылары қимылдық ес арқасында қалыптасады. Мысалы, коньки тебу, жазу, оқу, машинкада қағаз басу, машина жүргізу, турникке ойнау т.б.) қалыптастырудың негізі болып табылады.

2) *Эмоциялық ес немесе сезім есі* адамның басынан кешкен сезімдерін есте ұстайды. Естің бұл түрі туралы К. С. Станиславский: «Сіз бастан өткен жайтты еске алғанда қызарып, бозаруға қабілетті болсаңыз, баяғыда өтіп кеткен бақытсыздық жайлы ойлауға қорықсаңыз сізде «сезіну есі немесе эмоциялық ес болғаны» деп жазды.

3) *Сөздік-логикалық немесе мағыналық ес* – бұл сөз формасында айтылған айтылған ойды есте сақтап және ұстап, кейін қайта жаңғырту. Естің осы түрі көбінесе философтар мен математиктерде жиі кездеседі. Сөздік-логикалық естің оқу процесінде маңызы аса зор. Өткен тақырыптарды есте қалдыру, оны қайта жаңғырту есі онша дамымаған адамға қиынға соғады.

4) *Бейнелендіру немесе елестету есі* адамдардың түрлерін, табиғат суреттерін, жиһаздарды, музыкалық әуендерді, иіс, дәмдерді есте сақтауға, қайта жаңғыртуға көмектеседі. Бейнелендіру есі барлық адамдарда бар, бірақ ол әсіресе суретшілерде (олар мысалы портрет немесе пейзаждарды еске сүйеніп-ақ сала алды), жазушы, актер, композитор, архитекторларда жақсы дамыған.

Іс жүзінде естің әр түрі өзара байланысты болып келіп, кез-келген әрекет процесінде белгілі бір материал екі және одан да көп ес түрінің көмегімен есте сақталады.

Қысқа мерзімдік және ұзақ мерзімдік ес. Соңғы кездегі ғылыми зерттеулер адамда естің басқа түрлері де болатындығын көрсетіп отыр. Қажетті материалдар мен нәрселерді есте сақтау үшін адам тиісті әдіс-тәсілдерді қолданып, оны қалайда жадында қалдыруды мақсат етеді. Мәселен, адамның материалды қанша мерзімге сақтай алатындығына байланысты ес *қысқа* және *ұзақ* мерзімдік болып екіге бөлінеді. Қысқа мерзімдік естің әрекеттің нақтылы міндеттерін орындауға байланысты көрінетін түрін *оперативтік ес* деп атайды. Оперативтік есте хабарды бірнеше секундтан бірнеше күнге дейінгі аралықта сақтауға бағытталған есті айтады. Бұл естің мәліметтерді сақтау мерзімі адамның алдына қойған мақсатымен айқындалады. Естің бұл түрі қысқа мерзімдік еспен ұзақ мерзімдік естің аралығындағы уақытты алады. Мәселен, оқушы тексті көшіріп жазғанда, мұны түрліше жолдармен (жеке әріптер, буындар, сөздер, сөз тіркестерін көшіру) орындайтын болса, бұл оның оперативтік есі болып табылады.

Қысқа мерзімдік ес адамда материалды аз уақыттан соң еске түсіруді мақсат тұтып, одан кейін сақтаудың қажеті жоқ деген жағдайда көрініс береді. Мысалы, кей оқушы материалды сабақта немесе емтиханда қайта жаңғырту мақсатында ғана оқиды да жауап беріп болған соң бірден ұмытады. Ұзақ мерзімдік ес жаңа материал ұзақ уақыт, тіпті мәңгі есте сақталғанда көрініс береді.

Есті қысқа мерзімдік және ұзақ мерзімдік деп бөлудің дұрыстығы күнделікті өмірден де байқалады. Бір-ақ рет сөйлесуге қажетті телефон нөмірін біз бірнеше минут қана есте сақтаймыз да ұмытып қаламыз. Қысқа мерзімдік ес

ұзақ мерзімдікке ауысуы мүмкін. Мысалы, біз ылғи пайдалана берген телефонның нөмірі есте берік сақталып қалады.

Ал ұзақ мерзімдік ес бұл хабарды шексіз уақыт сақтауға қабілетті естің түрі. Ұзақ мерзімдік ес қорына түскен хабарды адам көп рет қайта жаңғырта алады. Ұзақ мерзімді есті қолдану кезінде көп жағдайда ойлау мен еріктің күші қажет болады.

Генетикалық есте хабар генотипте сақталып, тұқым қуалау арқылы беріліп, қайта жаңғыртылады. Бұл ес түрінде мутациялармен, солармен байланысты гендік құрылымдардағы өзгерістер хабарды есте сақтаудың негізгі биологиялық механизмі болып табылады. Біз оқыту мен тәрбиелеу арқылы әсер ете алмайтын адам есінің жалғыз түрі – бұл генетикалық ес.

Көру есі көрген бейнелерді сақтау мен қайта жаңғыртумен байланысты. Бұл естің түрі қандай болмасын маманданған адамдар үшін және инженерлер мен суретшілер үшін ерекше қажет болып табылады. Бұл естің түрі қиялға қабілеттілікпен байланысты. Бұл жерде есте сақтау мен қайта жаңғырту осыған байланысты; адам нені көру арқылы елестете алса, әдетте соны жақсы есте сақтап қайта жаңғыртады.

Есту есі – алуан түрлі дыбыстарды, мысалы: музыкалық, сөздік жақсы есте сақтау және тура қайта жаңғырту. Ол филологтар, шет тілімен айналысатындар, акустиктер мен музыканттар үшін өте маңызды.

4. Естің процестері.

Естің процестері *есте сақтау, қайта жаңғырту, тану мен ұмыту*.

Есте сақтау мақсатының болу, болмауына қарай есте сақтау *ықтиярлы* және *ықтиярсыз* болады. Ықтиярсыз есте сақтау – бұл ойластырмай есте сақтау. Мұнда адам есте сақтауды мақсат тұтпайды, есте сақтау үшін күш те жұмсамайды, есте сақтауды қамтамасыз ететін арнайы тәсілдер де қолданбайды. Мағлұмат өзінен-өзі есте сақталғандай болады. Жеке өмір оқиғалары, есте ықтиярсыз сақталады. Басқа белгі бойынша ес негізіне жататын байланыстар сипаты бойынша есте сақтау *механикалық* және *мағыналық* болып бөлінеді.

Механикалық есте сақтау көп рет қайталау арқылы сыртқы байланыстарды нығайтуға негізделген. Мағыналық есте сақтау жаңа мағлұмат пен бұрыннан таныс мағлұматтар арасында және соңғы мағлұмат бөлшектері арасында мағыналы байланыс жасауға негізделген. Мағыналық есте сақтау тезірек және тұрақтырақ болып табылады. Кейде тек қана мағыналық есте сақтау жеткіліксіз болып, мағыналылық та, механикалық та есте сақтауды пайдалану, яғни мағлұматты түсінген соң оны кеп рет қайталау (өлеңді, шет ел сөздерін, белгілі күндерді т. б. есте сақтағанда) қажеттілігі туады. Оқыту процесінде механикалық есте сақтауға сүйенбей өту мүмкін емес.

Оқу материалын есте жақсы сақтау үшін мағыналы есте сақтау тәсілдерін пайдаланады. Бұл тәсілдерді мектеп оқушыларына үйрете отырып, материалды қалай топтастыру, қалай бөлшектеу, бөлшектердің арасын қалай байланыстыру, мәтін бөлімдеріне тақырып бере отырып, мағыналы тірек пункттерін қалай ерекшелеу қажет екенін көрсету керек.

Есте сақтауды схема, кесте, диаграммалар (әсіресе оларды оқушылардың өздері құрастырған болса) жеңілдеті түседі. Формулалар, даталар, есімдер, шет тіл сөздері т. б, жаттауды басқаша ұймыдастырған жөн. Шет тіл сөзін жаттағанда оның мәнін түсініп қана қоймай, оның ана тіліндегі қай сөзге сай келетінін де, белгілі тәртіппен орналасқан дыбыстар мен әріптердің үйлесімі екенін де есте сақтау керек.

Есте сақтауды жеңілдету үшін сөздерді мазмұнына, ортақ түбіріне немесе дыбыстық жағынан ұқсастығына қарап топтастыруға болады. Жаңа сөзді бұрыннан таныс сөзбен салыстырып, олардың маңызы, дыбыстық және әріптік құрамы жағынан болатын ұқсастығын, айырмашылықтарын тауып отыру да мақсатқа сияды. Кейде сөздің қай әріптен басталып, қандай буынмен аяқталатынын, кітап немесе сөздің қай жерінде басылғанын есте сақтау сияқты сыртқы ассоциациялар жасауға да болады.

Қайта жаңғырту. Қайта жаңғырту *ықтиярсыз* және *ықтиярлы* болып екіге бөлінеді. Ықтиярсыз қайта жаңғыртуда адам алдына мақсат қоймайды. Бейнелердің өздігінен, көбіне ассоциация бойынша керініс беріп, еске түсіру мақсатынсыз ойламаған жердей жаңғыруын - *ықтиярсыз қайта жаңғырту* дейміз. Ықтиярлы жаңғырту дегеніміз - бұрынғы ой, сезім, талап, әрекеттерді санада мақсатты түрде қалпына келтіру процесі. *Ықтиярлы қайта жаңғырту* - әдейілеп еске түсіру. Оған адам өзінің ерік – күшін жұмсайды, арнайы әдіс – тәсілдер қолданып, бұрынғы қабылданғандарын қайта жаңғыртып, жүзеге асырады.

Қайта жаңғыртудың физиологиялық негізі - ми қыртысында бұрынғы қозулардан қалған іздердің жандануы. Қайта жаңғырту кезінде іздерді жандандыру ассоциациялар негізінде өте алады.

Тану. Қайта жаңғыртуды тану процесін ажырату керек. Тану – қайта жаңғыртудың қарапайым түрі. Тану - бұрын қабылдаған және қайтадан кезіккенде көрінетін ес процесі. Тану адамдардың қабылдау саласындағы ерекшеліктеріне қарай түрлі дәрежеде көрінеді. Мәселен, біреулер бұрынғы көргенін бірден қинамай толық таниды, екінші біреу мұны мүлде тани алмайды үшінші біреу шала таниды, ал төртінші біреу қате танитын болады. Объектіні дұрыс тану үшін адамның көзі төселіп үйренген, өмір тәжірибесі мол, бақылағыш болуы шарт. Ес процесінде болатын қателердің көбі дәл, жетік тани алмаудан, ал дұрыс тани алмаудың өзі алғашқыда зер салып, жөнді қабылдай алмаудан болады. Мәселен, адам алғашқы рет бір жерге келгенде (бұрын көрмесе де) оған көп нәрсе таныс, өзі бұрын осында болғандай көрінеді. Мұндайда ол ертеде ұшырасқан нақты бір жағдайды қазіргі кездескен жағдайға ұқсатады.

Ұмыту процесі - есте қалдыру процесіне қарама-қарсы процесс. Өмірге қажет емес нәрселерді ұмытып отыру – адамның рухани дамуына көп көмегін тигізеді. Егер адам қабылдаған нәрсенің барлығын есінде сақтай беретін болса, онда кез келген ұсақ-түйектер мидың бір қалыпты жұмысын қиындатар еді.

Ұмыту түрліше жағдайларда көрінуі мүмкін. Бірде ұмыту объектіні әдейілеп еске түсіруге, не тануға мүмкіншіліктің жоқтығынан пайда болса, енді бірде объектіні қате тану, не әдейілеп еске түсіре алмаудан болады. Егер біз

бұрын есте қалған нәрселерді есімізге түсіре алмасақ, бұрынғы қабылдағандарды тани алмасақ бізде ұмытудың болғаны.

Ұмыту бірнеше себептерге байланысты.

1. Ұмыту алға қойған мақсаттың анық болмауынан болады.
2. Қабылданған материал онша ашық, анық эмоциялы болмаса тез ұмытылады.
3. Есте қалдырылған материалды дұрыс түсінбеу.
4. Қайталау мен жаттығудың болмауынан және кеш ұйымдастырылуынан болады.
5. Материалдың керексіз болуы.
6. Адамның миына зақым келсе оның ойлау қабілеті бұзылып, тез ұмытады.

Ұмыту нерв қызметінің күйіне байланысты. Нерв жүйесі әбден шаршағанда не ауруға ұшырағанда адамда ұмытшақтық күшті болады. Нерв жүйесінің нашарлауына орай ұмытшақтық қартайған адамдарда жиі кездеседі. Мәселен, белгілі жазушы Вальтер Скотт «Айвенго» атты романын науқастанып жүрген кезінде жазыпты. Роман басылып шығады. Ауруынан айыққан соң В. Скотт өз романының қай кезде жазылғанын еске түсіре алмапты. Адам миына зақым келуден еске түсіре алмауды ғылымда *амнезия* құбылысы деп атайды. Бұл құбылыстар мидағы тежелу, өшу заңдылықтарына байланысты. Бірақ ұмытылған құбылыстар бір кезде жаңғырып, еске түседі. Материалды оқыған бойда (көлемді, күрделі түрлерін) бірден қайта жаңғырту кейде қиынға түсіп, мазмұны толық берілмей қалатын кездер болады. Бірақ бұлар екі-үш күннен кейін тым тәуір қайта жаңғыртылуы мүмкін. Осындай кешігіп еске түсіруді психологияда *реминисценция* құбылысы деп атайды.

Мәселен, адам өзінің жақсы меңгерген тілін, аурудың салдарынан мүлдем ұмытып қалып, кейін жазылған соң қайта сол тілде сөйлей алады. Осы орайда уақытша ұмытуды сақтық тежелу деп атайды. Ұмыту – нерв жасушаларындағы тежелу үрдістерінің дамуы. Адамның бұрынғы істеген қызметі қазіргі есте сақтау жұмысына бөгет болса, оқу процесінде яғни өткен материалға ұқсас екінші бір материал оқылса, бұл қайта жаңғыртудың сапасының төмендеуіне әсер етеді, оны *проактивтік* тежелу, ал бұрыннан есінде сақталған материалына кейінгі қызметі бөгет болса *ретроактивті* тежелу делінеді. Мұндай жайттар мағынасы бір – біріне жақын материалдарды үйренуде жиі кездеседі.

Айтылған құбылыстардың табиғатын білудің үлкен педагогикалық мәні бар. Өткен шығармадан көлемді, мазмұны ұқсас шығарманы жаттағанда, олардың басы мен аяғы есте жақсы сақталып, орта жері тежелуге ұшырайтындығы көрініп отыр. Мұғалімдер мұндай тежелулерді оқушыларда болдырмау үшін, сабақ кестелерінде ұқсас пәндердің қатар тұрмауын қадағалап, әр жастағы оқушылардың үй тапсырмаларының нормасы қатаң сақталынып, оқу әрекетін үнемі түрлендіріп отырулары керек.

5. Естің дара және типтік ерекшеліктері.

Өмір сүру қызмет атқару барысында нерв жүйесінің ерекшеліктеріне қарай адамда естің даралық және типологиялық ерекшелігі қалыптасады

Естің даралық ерекшеліктері. Естің даралық ерекшеліктері біріншіден, жеке адам ерекшеліктерімен байланысты болады. Ес дәрежесі бірдей екі адамды табу қиын. Естің жақсы сапаларының бірі - *даярлығы*. Естің қорынан кез келген уақытта қажет нәрсені тауып ала білуді естің даярлығы дейді. Сондай-ақ көп нәрсені миына токи алатын, есінің өрісі кең адамдар да болады. Біреулер көзбен көргенді, енді біреулер құлағымен естігенді жақсы қалдырады.

Тіпті есі жақсы адамдар да бәрін бірдей есте сақтамайды да, есі нашарлар бәрін бірдей ұмыта қоймайды. Бұл естің таңдампаз сипатымен түсіндіріледі. Адамның мүддесі мен қажеттілігіне сай нәрселерді ес тез де берік ұстайды. Екіншіден, даралық айырмашылық ес сапасынан көрінеді. Ес сапасы есте ұстау шапшаңдығы, сақтау беріктігі және қайта жаңғырту жеңілдігімен сипатталады. Егер жақсы ес бірден есте сақтау және баяу ұмытудан көрінсе, нашар ес, керісінше, самарқау сақтау және тез ұмытумен айрықшаланады.

Бірақ ес бір жағынан жақсы, екінші жағынан нашар бола береді. Естің жеке сапалары түрлі үйлесім табуы мүмкін.

1. Ең тәуірі – бірден есте сақтау мен бірте – бірте ұмытудың үйлесуі. Ес ерекшелігі осындай адамдар материалды бірден есте сақтайды; бір рет тыңдалып немесе оқылған материал берік және ұзақ сақталады, қажет кезінде оңай да толық және қатесіз қайта жаңғыртылады.

2. Есте самарқау сақтау бірте – бірте ұмытумен үйлеседі. Есінің сапасы мұндай адам бір нәрсені жаттауға көп уақыт жұмсауы – бірнеше рет оқуы, кесте жасауы, өзіне - өзі әңгімелеуі керек. Бірақ олар есте ұстаған соң материал ұзақ уақыт берік сақталады және дәл жаңғыртылады.

3. Бірден есте сақтау тез ұмытумен үйлеседі. Ес сапасы осындай адамдар материалды «тез қағып алып», есте сақтайды. Мұндай адамдар тыңдай салып немесе бір – ақ рет оқып шығып, мысалы, сабақ соңында материалды толық және қатесіз қайта жаңғырта алады. Бірақ, аз уақыттан соң, тіпті екі күннен кейін – ақ оның көбін ұмытып, жобалап, қате араластырып жаңғыртады. Бұлай болу себебі мұндай адамдар есте бірден сақтайтындығын қанағат тұтып, қайталауға уақыт бөлмейді, бәрін білемін деп есептеп үйде ауызша тапсырмаларды әзірлемейді. Тез ұмыту салдарынан ес жеміссізденеді. Ес сапасының мұндай үйлесімі жағдайында материал қайталаусыз – ақ жаңғыртылса да қайталап жаттау қажет. Қосымша қайталаулар есте ұзақ және берік сақтауға жеткізеді.

4. Ең жеміссіз ес самарқау сақтап, тез ұмытумен сипатталады. Есі осындай адамдар жаттауға көп уақыт жұмсайды, бірақ қажетті нәтижеге жете алмайды. Олар толық және дәл жаңғырта алмайды, материалды тез ұмытып қалады. Бұл білімдері үзік – үзік оқушыларға тән (үзілістер ауруға байланысты, ұзақ уақыт сабаққа келмеуден немесе басқа себептен болуы мүмкін), өйткені жүйелі білімнің жоқтығы қажетті бірлестіктердің орнауына бөгет болады. Кей жағдайларда ес мидың ауруға шалдығуының нәтижесінде де нашарлап кетеді.

Ес ерекшеліктері осындай оқушылар тиянақты көмекті қажет етеді. Оларды жаттау мен қайталауды дұрыс ұйымдастыра отырып, естегі кемшіліктерді жоя білуге үйрету керек. Балаларға мұны қалай атқаруды тікелей жаттау үстінде нақты көрсетіп отыру қажет. Естің төмен нәтижелілігі кейде

жаттауды тиімді ұйымдастыра алмаудан, ой елегінен өткізбей тек механикалық есте сақтауды қолданудан да болады. Мұның тез ұмытуға әкелетіндігі белгілі. Материалды есте сақтауға үйрете отырып, ес әрекетін едәуір жақсартуға, соның нәтижесінде оқу үшін маңызды қабілеттің бірін дамытуға болады.

Жоғарыда аталған ерекшеліктер балалар арасында да жиі кездеседі. Оларды төмендегіше жіктеуге болады:

1)Есте қалдыруы шапшаң, қайта жаңғыртуы жақсы, еске қалдырғанын көпке дейін ұмытпайтын оқушылар.

2)Есте баяу қалдырғанымен, ұмытпайтын оқушылар.

3)Есінде қалдыруы тез болғанымен, тез ұмытатын оқушылар.

4)Есіне киналып түсіретін және тез ұмытып қалатын оқушылар.

Бала есінің сапасы төмен болуы көптеген себептерге байланысты. Есте қалдыруы нашар балалар сабақтан көп қалады, үй тапсырмаларын жүйелі орындап отырмайды,

Естің даралық айырмашылығы кейбіреулердің тарихи материалды енді біреулердің физика немесе химия жөніндегі материалды есте жақсы сақтайтындығынан көрінеді. Сондықтан естің ойдағыдай жұмыс атқаруы үшін мектеп оқушыларының әр пәнге деген ынтасын қалыптастыру қажет.

Адам ұмытылып кеткен бір оқиғаны, басқа еске түсіру құралдары болмаса да, тіпті сол оқиғаға байланысы жоқ сәттер мен бөлшектерді арнайы қайтадан жаңартып, есіне алу арқылы ойына біртіндеп түсіретіндігі жиі кездеседі: «Мен өзіміздің досымызды қашан кездестіріп едім? Бұл таңертең болатын, есімде мен жұмысқа кетіп бара жатқанмын; демек, бұл жексенбі күні емес, сейсенбі де емес, өйткені мен сейсенбі күні жұмысты кешкісін істедім демек, бұл дүйсенбі күні болатын. Есімде, оның сырт киімі жоқ, костюмшең болатын, демек, күн жылы болған. Ал күн өткен аптадан бастап қана жылынды...».

Естің типологиялық ерекшеліктері. Ес түрлерінің бірінің басымырақ болып қалыптасуы жеке адам ерекшеліктеріне, адамның әрекет ерекшеліктеріне байланысты болады. Мәселен, әртістерде – эмоциялық ес жақсы дамыған болса, композиторларда – есту, суретшілерде – көру, философтарда – сөздік – логикалық ес жақсы дамиды.

Естің дамуы, сол тәрізді, адамның мамандық әрекетіне де тәуелді, өйткені психика әрекет үстінде көрініс берумен бірге қалыптасады да. Композитор немесе пианино ойнаушы бәрінен де әнді есте жақсы қалдырса, суретші заттардың түсін, математик есептердің түрін, спортшы қимылдарды есте тәуір сақтайды.

Естің таза түрлері өте сирек кездеседі. Көру – есту, көру – қимыл және қимыл – есту тәрізді аралық түрлер көбірек тараған.

6. Елестер және оның түрлері

Елестер дегеніміз - қазіргі сәтте сезім мүшелеріне әсер етпейтін заттар мен құбылыстар бейнесінің мида пайда болуы.

Елестердің физиологиялық негізі үлкен ми сыңарлары қыртысында бұрынғы қозулардан қалған іздер болып табылады. Тітіркендіргіш әсерімен ми қыртысындағы ескі нервтік байланыстар жанданады да, бейне пайда болады.

Елестер - бұл бұрынғы қабылдауларды қайта өңдеу мен жалпылаудың нәтижесі. Қабылдаусыз елестер құрастырылмас еді, өйткені соқыр боп туғандардың түрлі түс пен бояулар жөнінде, ал тумысынан саңыраулардың есту елестері болмайды.

Елестердің қабылдаулардан айырмашылығы - елестің затты жалпыланқырап бейнелендіретіндігінде. Ол заттар мен құбылыстардың өзіне ғана тән, көрнекі белгілерін бейнелендіреді.

Біздің елестеріміз - жеке қабылдаулардың жалпылауының нәтижесі. Елестер жалпылау дәрежесінің әр түрлі болатындығына қарай жалпы және дара болып екіге бөлінеді. Арнаулы бір затты қабылдауға негізделген елес дара болады, өйткені ол дара затты бейнелендіреді. Бірнеше ұқсас заттарды жалпылап бейнелейтін елес жалпы болады. Мәселен, теңіз елесі - жалпы елес. «Каспий» теңізі - дара елес болады.

Оқу процесінде балалардың елесін тәрбиелеуге үлкен мән беріледі. Мәселен, баланы оқуға, жазуға үйрету анық, дәл елестерсіз мүмкін емес. Егер оқушыда әріптердің жазылуы жөнінде анық елес болмаса, ол дұрыстап жаза алмайды. Көру елестері сурет сабағында аса қажет. Баланың зат жөніндегі елестері анық болса ғана, ол суреттерді соған сәйкес етіп сала алады. Елестер қабылдаулардың негізінде қалыптасып отырады. Сондықтан баланың қабылдауы толық болса ғана елестері де толық болады.

Елестің түрлері. Елестеулерді айрықша өзгешіліктеріне және сипаттарына қарай оларды үлкен екі топқа бөлуге болады.

1. *Ес елестеулері.*

2. *Қиял елестеулері.*

Егер адам бұрын қабылдаған, сезген заттарын, құбылыстарын, олардың бейнелерін қайтадан елестетсе, мұнда елестеулер *ес елестеулері* деп аталады. Ал бұрынғы елестеулерге сүйеніп, бірнеше елестерді бір-біріне қосып, құрастырып, өзгертіп және жаңадан елестеулер жасаса, бұл *қиял елестеуі* болады. Мысалы, егер мен кеше көрген концертті көз алдыма елестетсем, бұл ес елестеуі, ал бұрын еш уақытта көрмеген, сезбеген, қабылдамаған болмыстарды көз алдымызға елестетсек онда қиял елестеуі болады.

Елестерді оларға негіз болатын қабылдау түрлеріне қарай айырады. Елестерді *көру* (адам, зат, пейзаж), *есту* (музыкалық әуенді елестету), *иіс* (эфир иісін елестету), *дәм* (лимонның дәмін елестету), *сипап сезу-қозғалыс* (секірген кездегі дене қалпын елестету) елестері деген түрлерге бөледі. Елестер түрге шартты негізде бөлінеді. Бөлу кезінде заттарға басқа да қасиет белгілері тән болса да оның бір белгісі ғана басшылыққа алынады. Көпшілік жағдайда елестер екі немесе бірнеше талдағыштардың қызметі негізінде туады да жинақылық сипатқа ие болады:

Елестер адамның қызметі процесінде қалыптасады, сондықтан мамандыққа байланысты елестің белгілі бір түрі, айталық, суретшіде - көру, композиторда - есту, спортшы мен бишіде - қимыл, химикте - иіс, дегустаторда - дәм елесі күштірек жетіледі.

Қимыл-қозғалыс елестеулері арқылы адам барлық денесінің не болмаса дене мүшелерінің жекелік қимылдарын және әрбір сөзді айтудағы пайда

болатын артикуляциялық қимылдарын елестетеді. Мысалы, іштен сөйлегенде біздің тамағымыз, тіліміз қимылдайды, не болмаса бір жерге отырып қолымызбен бір нәрсе жазатын болсақ аяғымыз қимылдайды. Мұндай елестеулер арқылы пайда болатын қимылдарды идеомоторлық қозғалыстар дейді. Көру не есту елестеулерінен басқа елестер таза түрде ұшырамай бір-біріне араласып, қосылып отырады. Олардың өзі де кейде басқа елестеулер мен қосылып кетеді. Күнбе-күнгі тіршілікте көру, есту, қимыл-қозғалыс елестері көбірек орын алады. Әр адамның елестерінде өзіндік ерекшеліктері де болады. Мәселен, бір адамның елесі өте бай болып, көрнекті, толық ашық, анық болып келсе, енді біреулердің елестері солғын, бұлыңғыр, күңгірт болады. Кейбір адамдар көру елестері күрделі орын алса, басқаларда есту елестері жақсы дамыған болады.

Елестеу туралы әр түрлі бағыттағы психологтардың түрліше теориялары бар. Гербарт деген психологтың айтуынша, елестер сана табалдырығынан тұрады, адамның психикалық әрекеттерінде екі түрлі ағымдар болады, бірі – саналы, екіншісі – санасыз ағымдар дейді. Енді бір теория елестеулердің белсенділігін жоққа шығарады, адам санасының онша белсенді емес екендігін айтады. Шындығында елес белсенді келеді, олар бір-бірімен байланысып, тоғысып қосылады, сөйтіп өзара әрекет етіп отырады. Сондықтан адамның елестеулерін, адамның ойынан, санасынан бөлек өз алдына әрекет ететін құбылыс деп түсіну шындықпен үйлеспейді.

Елестер бірінші жылдың өзінде-ақ көріне бастайды. Бала үй ішіндегі ата-анасын, не болмаса отбасы мүшелерін, үйдегі кейбір заттарды, ойыншықтарды тани алады. Ал екінші жылға аяқ басқанда ол бұрынғы қабылдауында болған заттары, суреттері арқылы да тани алады. Екінші жылдың аяқ кезіндегі көру, елестеулері көбірек орын алады. Себебі көбінесе, бала үй ішіндегі, айналасындағы заттармен көбірек айналысады.

Ересек адамның елестеулері мен салыстырғанда, бала елестері, көбінесе, еріксіз пайда болып отырады. Олардың осынау бейнелері әрі де өсіп, дамып естімегендіктен қажетті елестерді дер кезінде тудыртып, олармен тиісті әрекет жасай алмайтын кездері жиі кездеседі. Өйткені, бала елестеткен уақытта жеке заттардың, жеке құбылыстардың бейнелерін еске түсіреді де жалпылама елестерге шамасы келмейді. Ал нақты мұндай елестер терең ойлауға жөндеп жәрдемдемесе алмайды. Сондықтан балалардың жалпылама елестеулерін дамытып отыру аса маңызды іс. Бұл үшін, біріншіден, мектеп жағдайында оқушы елестеулерінің бай, толық, көрнекті болуы жағын дамытып ойластыру қажет. Ол үшін балаларды оқытқанда, сабақты көрнекті етіп жүргізген дұрыс. Көрнекті оқу құралдары мұғалім мейлінше мол пайдаланса, балалардың қабылдауы мен елестетуі қатар дамиды болады. Екіншіден, балаларды өз бетімен бейнелерді жасауға үйретіп дағдыландыру керек, олардың әсіресе жалпылама елестеулерін дамытуға ерекше көңіл бөлу керек, үшіншіден, елестерді дамытуда эстетикалық тәрбиенің маңызын да естен шығармаған дұрыс.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Естің адам өмірінде алатын маңызы қандай?
2. Ассоциация дегеніміз не?
3. Естің түрлерін, процестерін атаңыз?
4. Механикалық есте қалдыру дегеніміз не?
5. Елес дегеніміз не, қандай түрлері бар?
6. Елестің қабылдаудан айырмашылығы неде және оның маңызы қандай?
7. Бала есі қандай жолмен дамиды?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения/ Пер.с англ. Под общ.ред. Ю.М.Зобродина, Б.Ф.Ломова-М: Прогресс, 1980г., -320с.
2. Вейн А.М.,Каменцкая Б.И. Память человека. – М. Наука. 1973г.,- 234с.
3. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. А: Изд. КазГУ, 1992г., -195 б.
4. Тәжібаев Т. Жалпы психология. А., 1993, 144-159б.
5. Немов Р. С. Психология. «Просвещение». М.,1995,235-241с.
6. Еникеев М.И., Основы общей, юридической психологии, М.,1996,94-106с.
7. Маклаков А.Г. Общая психология, Питер, 2006, 200-234с.
8. Лурия А.Р. Внимание и память. – М. Изд-во МГУ, 1975г., -265с.
9. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти– М.Просвещение, 1966г., - 340с.
- 10.Хрестоматия по общей психологии: Психология памяти/Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова, М., Изд-во МПИ 1979г., - 295с.

№ 12 дәріс. Ойлау.

Жоспар:

1. Ойлау туралы жалпы ұғым.
2. Ой операциялары(тәсілдері)
3. Ойлау формалары
4. Ойлаудың түрлері
5. Ақыл-ой сапалары

1.Ойлау туралы жалпы ұғым.

Ойлау дегеніміз – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының байланыс – қатынастарының миымызда жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі. Сыртқы дүниені толық тануға түйсік, қабылдау, елестер жеткіліксіз болады. Біз тікелей біле алмайтын заттар мен құбылыстарды тек ойлау арқылы ғана білеміз. Түйсік, қабылдау процестерінде сыртқы дүниенің заттары мен құбылыстары жайлы қарапайым қорытындылар жасалады. Бірақ қарапайым қорытындылар сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының ішкі құрылысын, оның қажетті қатынастары мен байланыстарын жөнді ашып бере алмайды. Ол үшін адам нақты қабылдаудан дерексіз ойлауға көшу қажет.Адамның ой-

әрекеті, әсіресе, түрлі мәселелерді бір-біріне жанастыра отырып шешуде өте жақсы көрінеді.

Ойлау қабылдау, елестермен тығыз байланысты. Түйсік пен қабылдау танымның бірінші баспалдағы болғандықтан, олардан тыс ешбір ойлау болмайды. Ойлау сезім мүшелері арқылы алынған мәліметтерді өңдейді. Адамның ойы әрқашанда сөз арқылы білдіріледі. Біреу екінші біреуге пікірін білдіргенде өзін естісін деп дауыстап сөйлейді. Ой толық сөз күйінде білдірілгенде ғана айқындалып, дәйектелініп, дәлелдене түседі.

Адамның ойы ерекше белсенді процесс. Ойдың белсенділігі мына төмендегі жағдайлармен байланысты:

- 1) Ой адамның айналасындағы дүниемен байланыспайынша өздігінен пайда болмайды, ойдағы негізгі мақсат - сұраққа жауап беру, мәселені шешу;
- 2) Алға қойған мақсатты шешуге қажетті әдіс жолдар қарастыру.
- 3) Мәселені шешу үшін ой әрекетінің жоспарын сызу, оның болжамын (гипотезасын) белгілеу;
- 4) Ойдың дұрыс-бұрыстығын тәжірибеде сынап көру.

Адам ойдың дұрыс немесе бұрыс екенін білу үшін оны әр түрлі жолмен шешіп, тәжірибесімен салыстырып, тексеріп отыруы тиіс. Егер адамның ойы айналасындағы дүниемен, адамның тәжірибесімен байланыссыз болса, олармен үйлеспесе ондай ой керексіз, құрғақ ой болып табылады. Адам ойлаған уақытта оны жеті рет өлшеп, бір рет кескені абзал. Егер, адам мәселе шешуде объективтік жағдаймен санаспаса, онысы ақиқатқа қайшы келсе, онда ол алдына қойған мақсаттарды, міндеттерді дұрыс шеше алмайды.

Адам сыртқы дүние құбылыстарының сырын көбірек білген сайын оның ойлауы да жетіле түседі, қазір ойлаудың практикалық әрекетпен байланысқан сан-салалы түрлері пайда болды. Адам өз ойлауының ақиқаттығын, яғни шындығы мен күдіреттілігін, өмірге жарасымдылығын практика жүзінде дәлелдеуге тиіс. Ой амалдары мен логикалық операциялар, оларды орындаудың белгілі ережелері мен жүйесінің пайда болуы - адам ойлауыны зор табысқа жетуінің, тарихи дамуының нәтижесі. Ойлау заңдылықтары мен ережелері сансыз қайталаудың және тәжірибеде тексерілудің нәтижесінде адам санасында бекіп, зор шындыққа айналды.

Ойлау адамның сыртқы дүниемен қарым-қатынас жасау процесінде туындап отырады. Адам ойлауының мазмұнын билейтін - объективтік шындық. Адамға алдына мақсат қойып, оны шешуге ұмтылдыратын - оның қажеттері. Ойлау ми қыртысында жүзеге асатын психикалық процесс болғанымен ол табиғаты жағынан әлеуметтік болады. Адам кез келген мәселелерді шешерде, тәжірибеде ашылған заң, ереже, ұғымдарды пайдаланып отырады. Ғылым, техника, өндіріс, ауыл шаруашылығының орасан зор жетістіктері бір ғана адамның ғана емес, көптеген адамдардың, тұтас ұжымдардың, тіпті бірнеше ұрпақтардың ұзақ жылдар бойғы ойлауының нәтижесі.

Ойлау процесі бірнеше кезеңдерден өтеді. Ол қажеттіліктен немесе бір нәрселерді түсіндіру, тану керектігінен басталады. Бұл ойлау әрекетінің бірінші кезеңі. Ол адамның түрлі материалдық, рухани қажеттіліктерінен туындауы

мүмкін. Тіпті, тамақ ішу қажеттілігі де ойлау процесін тудыра алады. Ойлау процесінің пайда болуы үшін екі шарт қажет:

- 1) Жаңа нәрсені белгілі нәрседен айыра білу;
- 2) Бұл жаңа және бейтаныс нәрсені тануға, түсінуге, сырын ашуға ұмтылу.

Ойлаудың физиологиялық негіздері И. П. Павловтың бірінші және екінші сигнал жүйесі жөніндегі іліміне байланысты түсіндіріледі. Ойлау - ми қабығының күрделі формадағы анализдік-синтездік қызметінің нәтижесі, мұнда екінші сигнал жүйесінің уақытша жүйке байланыстары жетекші роль атқарады. Екінші сигнал жүйесінде нерв жүйесі қызмеіінің өз алдына дербес заңдары бар деуге болмайды. Сигнал жүйелерінің мидағы заңдылықтары бірдей. Олардың айырмашылықтары мынада: егер бірінші сигнал жүйесіндегі реакциялар нақтылы құбылыстарға байланысты туса, екінші сигнал жүйесі оларды жалпылап отырады.

Ғылыми-техникалық прогресс "ойлайтын" машиналарды дүниеге келтірді. Қазіргі есептегіш машиналар (оларды ойлайтын машиналар деп те атайды) өз жұмысының нәтижесін бағалай алады, программаланған нәрселерді үйрене де, оны жақсарта алуға да шамасы келеді. Машиналар белгілі ережелерге сәйкес мәтінді бір тілден екінші тілге аударады, сөйленіп тұрған сөзді машина тіліне, яғни кодқа айналдырады. Мәселен, осындай машина дойбы да "ойнайды". Ол адамды ұтып кетуі де мүмкін. Бірақ оқып үйрену қабілеті жөнінен машина адамнан аса алмайды. Машинаға қарағанда адамның оқып үйренуі әлдеқайда жеңіл. Адам өзін машинаға ұтқызбас үшін, өз өнерін жетілдіріп отыруы тиіс. Машинаға тәңірдей табынатын кейбір адамдар: алдағы жерде бәрін машина істейді, ал адамдар қолын қусырып, әзір асқа ие болып қарап отырады дегенді айтады. Бұл - сөз енжар, әрекетсіз адамның сөзі. Машинаның алдына тиісті міндет қойып, оған программа беретін - адам. Осы міндетті қоя білу үшін адамға мол білім қажет. Машинадан "ақыл" үйренуге болмайды, онда "ақыл" жоқ. Есептегіш машинаның құндылығы – адамның оны дұрыс пайдалана білуіне байланысты. Бұл үшін адамға өз ойлауын үнемі жетілдіріп отыру қажет. Екінші жағынан, машина да адамның ойлау қабілетінің дами түсуіне, оның психикасының шыныға түсуіне жағдай жасайды. Әрқашанда идеяның иесі болумен бірге, машинаға тәуелді болып қалмау жағын да қарастырып отыру - адамның алдында тұрған ең басты міндет.

2. Ой операциялары(тәсілдері).

Ой тәсілдері: *анализ, синтез, абстракциялау, нақтылау, жалпылау, жүйелеу, топтастыру, салыстыру.*

Анализ деп – бүтінді бөлшектеп, майдалау, мүшелеу, белгілерге бөліп қарау. Адам өзінің күнделікті әрекетінде заттар мен нәрселерді алдымен бөлшектеп, талдап отырады. Адам нәрсені бөлшектеумен ғана тынбайды, кейін бөлшектеген, ажыраған заттарын қайта қосып, тұтас затқа айналдырып отырады. *Синтез* деп ой арқылы бүтіннің бөлшектерін біріктіріп, оны бүтінге айналдыруды айтады.

Анализ бен синтез қатар жүріп отырады табылады. Анализсіз синтез, синтезсіз анализ болмайды, Бұл екеуі - бірінен-бірі ешқашан ажырамайтын ой

процесінің негізгі компоненттерінің бірі. Мәселен, мылтықты жеке бөліктерге ажыратсақ, бұл - анализ (талдау) болады да, кейіннен осы бөліктерді белгілі тәртіппен құрастырсақ синтез (топтастыру) болады. Балаларда оқу, жазу, есептеу т.б. дағдылардың қалыптасу жолы да осы анализ, синтез операцияларының принциптеріне негізделген. Адам ойлауына анализ бен синтездің дәрежесі түрлі жағдайларға байланысты (жас, білім, тәжірибе т. б.) әр қилы көрініп отырады. Мәселен, бөбектің қағазды екіге бөлуі де, Эйнштейннің салыстырмалы теориясы да анализге жатады. Бірақ бірінен екіншісінің айырмашылығы жер мен көктей. Бөбектің қағазды екіге бөлуінде анализ практикалық амал ретінде көрінсе, Эйнштейннің салыстырмалы теориясында анализ теориялық ой тәсілі ретінде көрінеді.

Салыстыру. Анализ бен синтездің негізінде салыстыру деп аталатын ой операциясы пайда болады. Салыстыруда заттардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау. Әдетте бір тектес ұқсастықтары бар заттар салыстырылады. Салыстыра отырып біз олардың айырмашылықтарын көреміз. Әйтпесе олар теңбе-тең болып қабылдана еді. Мәселен, мұғалім балаларды жазуға үйреткенде әр бір әріптерді жеке және ұқсас әріптерді П мен Н, Ш мен Щ-ны салыстырып көрсетеді.

Топтау салыстырудан барып шығатын күрделірек операция. Басты және қосалқы ұқсас белгілері негізінде заттар топтастырылады. Мәселен, кілтпен бұрап жүргізетін ұшақты бірде металл бұйымдарға енді бірде ойыншықтарға, енді бірде модельдер тобына жатқызуға болады.

Ойлау операциясының келесі түрі *абстракция*. Шындықтағы заттар мен құбылыстарды жалпылау арқылы оның елеулі қасиеттерін басқа қасиеттерінен ойша бөліп алуды *абстракция* дейді. Мәселен, квадрат, трапеция, параллелограмма деген сездерді "төрт бұрыш" деген сөзбен белгілесек, соңғысы абстракция болады. Сондай-ақ, бор, қар, қант секілді заттардың ортақ қасиеті ретінде "ақшыл" деген сөзді алсақ, бұл да абстракциялық ұғымға жатады.

Абстракцияға қарама-қарсы процесті *нақтылау* деп атайды. Нақтылау - абстракциялық ұғымды соған сәйкес келетін жеке ұғымдармен түсіндіру, яғни жеке заттар мен нәрселер туралы ой. Мәселен, жылқы деген жалпы ұғымды құлын, тай, құнан, дөнен, айғыр, бие деп бөлетін болсақ, мұндағы жылқының жеке түрлері нақтылауға мысал бола алады. Нақтылау абстракцияға қарағанда, ұғымды көрнекі етіп түсіндіруге мүмкіндік береді.

Жалпылау дегеніміз бір текті заттардың, құбылыстардың ортақ қасиеттерін оймен біріктіру. Жалпылау үшін заттардың ерекше маңызды белгілерін таба білу керек. Мәселен, алма, өрік, мейіз, алмұрт т. б. ұқсас белгілері жиналып келіп, «жемістер» деген жалпы ұғымды береді.

Жалпылау арқылы шындықтағы заттар мен құбылыстарды белгілі принцип бойынша орналастыруды *жүйелеу* (систематизация) дейді. Жүйелеудің жоғары түрі - классификация. Жүйелеуде заттар мен құбылыстарды топтастырғанда, белгілі бір ұқсастықтарына қарай жүргізілмейді. Жүйелеу осы топтың ішінен одан да кіші топтар мен бөліктерді саралайды. Мәселен, арыстан, жылқы, сиыр, қасқыр, қой т.б. бәрі жануарлар болғанымен жылқы,

қой, сиыр, үй жануарларына, арыстан, қасқыр тағы жануарларға жатады. Сол сияқты жануарлар - типке, типтен - класқа, кластан - отрядқа, отрядтан - отбасыға, отбасыдан - текке, тектен - түрге т. б. жүйеленеді. Жүйелеу арқылы өсімдіктер дүниесін, химиялық элементтерді белгілі классификацияға келтіруге болады. Жүйелеу ой тәсілі қазақтарда ерекше дамыған. Мәселен олар шөпті ащы (көкпек, изен, жусан т. б.), тұщы (қияқ, боз т. б.), құрғақ, сулы деп бірнешеге бөледі. Шөптерді қай малдың жейтініне қарай да топтастыруға болады. Айталық, түйе үшін: жапырақ, шағыр, изен т. б. қой жейтіндері: жоңышқа, қына десек, жылқыға - боз, қияқ, беде, ебелек, бидайық т.б. бөлген.

3. Ойлау формалары.

Ойлау формалары: *ұғым, пікір, ой қорытындысы*. Ойдың бастапқы формасы болып ұғым есептеледі. *Ұғым* дегеніміз заттар мен құбылыстар туралы ой. Ұғымда заттардың жалпы және негізгі қасиеттері бейнеленеді. (Мәселен, мектеп, оқушы, мұғалім т. б. әр текті ұғымдар). Адам ұғым арқылы дүниедегі заттар мен құбылыстарды (жеке, дара, жалпы жинақтай) өзіне тән белгілерін, байланыстарын, қатынастарын миында сәулелендіреді. Ұғымда адам жеке заттардың ғана бейнелерін елестетумен тынбайды, ол сол заттардың мазмұнын ашып, ішкі байланыстарын танып-біліп отырады. Ұғым елестеулерге қарағанда мағыналы, терең және ықшам болып келеді.

Ұғымдар *дара және жалпы* болып бөлінеді. Мәселен, «Ақтау қаласы», «Абай Құнанбаев» дара ұғым болса, «қала», «адам» т. б. жалпы ұғым болады. Кейде *жинақтаушы ұғым* да болуы мүмкін. Мәселен, «мәжіліс» (депутаттар мәжілісі), «кітапхана» (балалар кітапханасы) т. б. Бала мектепке келгесін ғылыми ұғымдарды меңгере бастайды, оның білім, дағдыларының түсуі ғылыми ұғымдардың негізін меңгере білуге қолайлы жағдай туғызады. Әрбір ұғымда белгілі мазмұн болғандықтан, ол ұғымды бірден меңгеру оңай емес. Бұл үшін ойлау тәсілін меңгере білу қажет.

Шындықтағы заттардың қарапайым байланысы пікірлерден көрінеді. *Пікір* - бұл бір зат туралы мақұлдау не оны бекерге шығаруда көрінетін ойлаудың формасы. Пікір *ақиқат және жалған* болып бөлінеді. Мәселен, «Ақтау - әдемі, жас қала» десек, бұл шындыққа сай ақиқат пікір болады да, ал «Қасқыр қауіпті аң емес» десек, бұл жалған пікір болып табылады. Әрбір пікірде үш бөлім болады. Олар: бастауыш, баяндауыш және байланыс. Мәселен, жоғарыда келтірілген пікірде: «Ақтау» - логикалық бастауыш. «Әдемі, жас қала»- логикалық баяндауыш. Байланыс сөздер («деп», «дегеніміз», «айтамыз» т. б.) пікірде көбінесе айтылмай, тек ойға алынып отырады. Пікір грамматикада сөйлем делінеді. Пікір де ұғым сияқты тек тілдік материал негізінде, тілдік терминдер мен сөйлемдердің негізінде ғана туып, өмір сүре алады. Пікір мен сөйлем бір-бірімен тығыз байланысты. Өйткені бұл екеуінің негізгі мүшелерінің мазмұны біреу. Пікірлердің әр түрін, оның оның ерекшеліктерін логика ғылымы жан-жақты қарастырады. Психология, негізінен ойлау формасы ретінде пікірдің мазмұнын зерттейді.

Ойлаудың формаларының бірі – *ой қорытындысы*. Ой қорытындылары дегеніміз бірнеше пікірлерден жаңа бір пікір шығару тәсілі. Қорытынды шығару үшін оларды белгілі тәртіпке бір-бірімен байланыстыруымыз қажет.

Катар тұрған кездейсоқ пікірлерден ой қорытынды шықпайды. «Жаңбыр жауды», «Қоңырау соқты» деген екі пікірдің арасында ешбір логикалық байланыс жоқ. Сондықтан, бұл екі пікірден үшінші жаңа бір пікірдің тууы мүмкін емес.

Ой қорытындысының үш түрі болады: *дедукциялық, индукциялық, және аналогиялық ой қорытындысы* деп аталады. *Индукция* дегеніміз жалпыдан жекеге қарай жүретін ой қорытындысы. Мәселен, «ағаш жанады, көмір жанады, қағаз жанады» деген жеке пікірден «барлық органикалық заттар жанады» жалпы ой қорытындысы жасалады.

Дедукция - жекеден жалпыға қарай жасалатын ой қорытындысы мәселен, «Барлық тірі организмдер оттегі жоқ жерде тіршілік ете алмайды, ал балық тірі организмнің бірі, олай болса балық оттегі жоқ жерде тіршілік ете алмайды» деген жеке ой қорытындысына келеміз. Индукция мен дедукция ойымызда қатарласа жүріп отырып, бірінсіз бірі болмайды.

Аналогия дегеніміз - ұқсастық бойынша ой қорытындыларын жасау. Мәселен, И.Ньютон бүкіл әлемдік тартылыс заңын тапқанда, ой қорытындысының осы түріне сүйенген. Ол жер үстіндегі денелердің қозғалуы, әсіресе, құлауы мен аспан денелерінің қозғалуы арасындағы ұқсастықты түсіндіруде аналогияны келтірді. Аналогия осындай ғылыми гипотезаның бастамасында елеулі роль атқарады.

Ой қорытындылары адамды мәселені теріс шешуге де әкелуі мүмкін. Сондықтан ол практика мен табылған шешімдерді басқа белгілі фактілермен жан-жақты салыстырулар көмегімен үнемі тексеріп отыруды қажет етеді. Егер, студент қыз қиын емтиханды сәтті тапсыруға үстіне киген жасыл көйлегі бірден-бір себеп болады деген ой қорытындыға келіп, осы «құтты» көйлегіне сеніп келесі емтиханға да дайындалмай барса, практика оның жасаған ой қорытындысының қате екендігін көрсетеді. Өйткені, көйлек пен емтихандағы жетістік бір – бірімен себептік байланысы жоқ, тек қыздың тәжірибесінде кездейсоқ дәл келген екі шарт қана

4. Ойлаудың түрлері.

Ойлаудың үш түрі болады: *Практикалық ойлау, нақтылы-бейнелі ойлау, теориялық ойлау.*

Практикалық ойлау - нақты заттармен тікелей байланыса ой қызметін орындау түрі. Мәселен, машина моторының неліктен бір қалыпты жұмыс істемей тұрғандығын білу үшін жүргізуші капотты көтереді, мотордың қызуын байқайды, контактілерді тексереді, егер қажет болса сымдардың ұшын тазартады, кей жерлердегі шайбаларды нықтайды, свечаларды алып қарайды, майды үстемелейді. Ойдың мұндай түрі *практикалық* деп аталады. Оны шешу тәсілі - практикалық әрекет.

Нақтылы-бейнелі ойлау - елестер мен психика өрнектерін арқау еткен ойлау түрлері. Адам заттың бейнесін ғана емес, оның қимыл-қозғалыстары туралы ойлайды. Мәселен, адам мылтықтың құрылысын қандай, оны қандай бөлшектерге бөлуге болады десе, мұндайда оның ойы көрнекті, *бейнелі* болады. Ал мылтықты қолына ұстап, оны түрлі бөлшектерге бөліп әрекет етсе, көрнекті әрекет ойы болады. Керек жерге қай жолмен тезірек жетуге

болатынын ойластырған адам барар жолдың барлығын көрнекі бейнемен елестетіп шығады. Ол олардын әрқайсысының ұзақтығын, жол сипатын, жүріп өтуге кететін уақытын салыстырып талдайды, мәселені ойша шешеді. Ойлаудың мұндай түрі *нақтылы-бейнелік* деп аталады.

Теориялық ойлау - абстракт түсініктерді пайдалану және жалпыланған заңдылықтарды ашумен байланысты ойлау түрі. Егер мәселе теориялық түрде қойылса, оны шешу үшін абстракциялық ұғымдарды, теориялық білімдерді пайдалану талап етіледі. Мәселен, оқушыға оқыған шығармасының әдеби қаһармандарының қайсысының пікірі дұрыс екенін анықтау тапсырылса, ол кітап қаһармандарының барлық нақтылы қылықтарын талдаудан өткізуі, оларды «борыш», «намыс», «берілгендік», «патриотизм» т. б. сияқты ұғымдармен берілетін қоғамда-қабылданған мораль нормаларымен салыстыруы қажет. Мұндай ой *теориялық* (сөздік-ұғымдық) деп аталады.

Қолданылатын құрал-жабдықтарына тәуелді ойлау келесі түрлерге бөлінеді:

Вербалды (сөздік) және визуалды (көру), нақты және дерексіз (абстракт) ойлау. Бағыт-бағдарына қарай ойлау бірнеше түрге ажыратылады:

Логикалық (қисынды) ойлау - логикалық амалдар(салыстыру, жүйелеу, қорыту т.б.) жәрдемімен орындалатын ойлау түрі.

Синкретикалық(біріктіру) ойлауда құбылыстар мәнді қатынастарынан емес сырттай ұқсастық белгілері бойынша өзара байланыстырылады.

Шешілетін мәселе мен орындалатын іс-әрекеттердің стандартты немесе стандартты болмауынан келесідей ойлау түрлері ажыратылады: *алгоритмдік, дискурсив, эвристикалық, және шығармашыл ойлау.*

Алгоритмдік ойлау – типтік мәселелерді шешуге қажет алдын-ала белгіленген ережелерге, әрекеттердің қалыпты бірізділігіне орайласқан ойлау түрі.

Дискурсив ойлау - өзара байланысты ұғымдар жүйесіне негізделген ой әрекет түрі.

Шығармашыл ойлау – соны жаңалықтар ашуға, түбегейлі жаңа нәтижелерге қол жеткізетін ой қызметі.

Эвристикалық ойлау – қалыптан тыс мәселе, міндеттердің шешімін табуға бағытталған өнімді ойлау процесі.

Танымдық процестер өздерінің өту сипаттары бойынша *шұғыл сезімдік (интуитивтік)* және *аналитикалық (талдауға негізделген)* болып бөлінеді.

Шұғыл сезімдік (интуитивтік) ойлау сипаты: өтуі шапшаң, толық түсінікке келмеген, кезеңдері анық емес.

Ойлаудың арнайы түрі *акустикалық* – психикалық сырқаттармен көрінеді(ақылдан адасу, ес ауу жағдайында). Өмірде мұндай сырқатта ойдың өтпелі формалары көптеп кездеседі, нақты тәжірибеден шамалап ажырасудан бастап, негізсіз шындыққа тіпті жанаспайтын қиялилыққа дейін.

5. Ақыл-ой сапалары.

Тұлғаның өзіндік өзгешелігін, даралығын құрайтын көптеген қасиеттерінің ішінде ақыл сапаларының елеулі мәні бар. Олар адамның ақыл-ой қызметінің ерекшеліктерінен, оның ақыл-ой қабілетінің өзіндік

өзгешеліктерінен көрінеді. Ақыл-ойға қабілеттілік деп нақты бір адамның ойлану өзгешелігін білдіретін сапалар жиынтығы айтылады. Ақылдың мұндай сапаларына *білім құмарлық, ізденімпаздық, ой тереңдігі, ақылдың икемділігі мен оралымдылығы, логикалылығы, дәлелділігі, сыншылдығы* тағы басқалар жатады.

Білім құмарлық пен ізденімпаздық. Ақылдың бұл сапалары әлі белгілі емес жайттарды білу, адамның күнделікті өмірінде кездесетін жана, айрықша нәрселерді ашу (ұғыну) қажеттілігі ретінде пайда болады. «Білім құмарлық» пен «ізденімпаздық» ұғымдары көбінесе синоним ретінде қолданылады, дегенмен олардың арасында аздаған айырмашылық бар. *Білім құмарлық* деп әдетте адамның өмірде кездесетін жана нәрсені білуге ұмтылысы айтылады. *Ізденімпаз* деп нәрсені жан-жақты білуге, өзіне әлі таныс емес құбылыстар мен байқаған фактілерінің негізгілеріне жетуге, бұл фактілердің шығу көздерін білуге, яғни онымен байланысты нәрсенің бәрін анықтауға, онда өзгеріс туғызатын жағдайларды ашуға ұмтылатын адамды атайды.

Үнемі жаңалыққа ұмтылу, сол жаңаны білуге, өмірде байқалған құбылыстардың әр қырын керуге талпыну ретіндегі білім құмарлық пен ізденімпаздық ескі трафаретті бағаларды, түсіндірмелерді, әрекет тәсілдерін қанағат тұтпайтын адамға тән сипат.

Ақылдың тереңдігі. Мәселе қою - ақыл-ойлық қызметтің аса маңызды буыны. Оны шешу үшін бастыны қосалқыдан, жорамалды шындықтан, құбылысты шығу тегінен, негізгіні детальдан ажырата білу қажет. Сұрақ қоя білу («неліктен, неде?» т. б.) және құбылыстың тегін ашу, құбылыстар, арасындағы және олардың өз ішіндегі кез келген емес, ең негізгі, елеулі байланыстарды таба білу ақылдың тереңдігін білдіреді. Терең ақыл үстірт білімді, «біреудің айтуы арқылы» білуді қанағат тұтпайтын адамдарға тән сипат. Ақылы терең адам зерттелінін жатқан фактінің ең мәнді жақтарын ашуға және оның өзіне белгілі басқалай құбылыстармен жан-жақты байланысын жасауға талпынады. Сондықтан терең ақыл көбінесе білім құмарлықпен ұштасады.

Ақылдың икемділігі мен оралымдылығы. Әр мәселені шешу үшін адамда бар тәжірибені кеңінен және өте мұқият мүшелеп пайдалану талап етіледі; сондықтан оның ойлауы икемді және оралымды болып келуі керек. Нақты мәселені шешуге сан алуан түрлі білімді жұмсай білетін адам жайлы осыны айтуға болады. Ол бұрын орныққан байланыстардан назарын басқа жаққа тез аударуға, жаңа үйлесімдер жасауға таныс ұғым, бейне, байланыс, заңды жаңа қатынастарға енгізуге, затқа жаңа, әдеттен тыс тұрғыдан қарауға, елеусіз болып көрінетін фактілерді салыстырып, тиісті қорытындылар жасауға да қабілетті.

Ақылдың осындай оралымдылығы - ойлау тереңдігі мен шапшаңдығы үйлесімін тапқан ақыл тапқырлығынан көрінеді. Әдеттен үйлесімділік, ең маңызды жайтты тез анықтаушылық, жаңа шешімдерге оңай келушілік ақылдың тапқырлығын, оралымдылығын, сонылығын білдірседі.

Логикалылық. Ақылдың бұл сапасы ой процесінің өзінің барысын сипаттайды және алдымен талдау - синтездеу-арақатысымен анықталады. Ойлау процесінің бағытының айкындығы, оның бір ізділігі, қойылған мәселеге

сай келушілігі, логикалылығы, барлық ірі және ұсақ детальдарды салыстыра білушілік адамға болашақ (немесе бұрын болған) құбылыстын барысын анықтауға мүмкіндік береді. Ақылдың мұндай логикалылығына мысалы, ертең болатын шайқастың барысын жоспарлайтын қолбасшы, жана формула шығаратын математик, әр оқушы мен бүкіл сыныптағылардың ерекшеліктерін жақсы білетін педагог ие.

Ақылдың дәлелділігі мен сыншылдығы. Адам танымның ең жоғары сатысына алдында тұрған мәселені дұрыс шешуге жеткенде ғана емес, өз шешкендерін негіздей білгенде көтеріледі.

Адамның ойлауы дәлелділік пен нанымдылыққа оның пікірлерінің, қорытындыларының дұрыстығын растайтын фактілерді, шындық құбылыстарын, ашылған заңдылықтарды өзінде бар білімнен іріктеп алуды білетін шағында ғана емес, сонымен қатар осыған басқаларды да нандыра алатын шағында ие болады.

Ойлаудың дәлелділігі келтірілген негіздеудің логикалығын, бір ізділігін қажет етеді. Білімді пайдалана білу және өзіне де, басқаға да адамның бұл ережені қолданған, арнайы жасаған себептерін түсіндіру - ойлау процесінің өзін оның барлық буындарында реттеп, өтуінің бір ізділігін де қадағалап отыруды қажет етеді. Ойлаудың бұл ерекшелігі ақыл-ой қызметінің бүкіл процесіне ақылға қонымды және дәлелді сипат береді.

Ойлау сапаларының төмендегідей түрлері болады.

Ойлау өрістілігі - адамның мәселені тұтастай қамтып, сон бірге оның жекеленген тұстарын да назардан шығармау қабілеті

Ой тереңдігі - күрделі мәселелердің мәніне жете енуден көрінеді тереңдігіне қарсы сапа - ой үстірттігі Мұндайда адам басты нәрсені көрмей, қажеті кем жағдайлардан аса алмайды.

Ой дербестігі - адамның жаңа міндеттерді алға тартып, басқалар жәрдемінсіз-ақ оларды шешудің жолдарын таба білу.

Ой асығыстығы - тұлғаның кезіккен мәселені жан-жақты ойластырып алмай, қандай да бір тарапын үзіп алып, шешім беру, жеткілікті ой сарабынан өтпеген жауаптар мен пікірлер айту әдеті.

Ой икемділігі – мәселе шешудің дәстүрлі, бұрыннан қалыпт әдіс-тәсілдері құрсауына маталып қалмай, қалыптан тыс шешім жолдарын іздестірудегі еркіндігі, жағдай өзгерістеріне орай жаңаша ой жүргізу қабілеттілігі.

Ой жүйріктігі - адамның ауысқан, бейтаныс жағдайлар мәнін жылдам түсініп, ойланумен дұрыс жол таба білу қасиеті.

Ойлау әрекетінде көрініс беретін *шабандық* нерв жүйесінің типі - жай қозғалғыштығымен байланысты.

Ой сындарлылығы - адамның өзінің де, өзгенің де ой, пікірін шынайы бағалай білу ептілігі, алға тартылған тұжырымдар мен қорытындыларды тиянақты әрі жан-жақты тексерістен өткізу қабілеті. Ойлаудың жеке-даралықты ерекшелігі әр адамның өзін өз қызметімен байланысты ойлау түрлерін таңдай білуіне байланысты. Мысалы, бір адам - көрнекі - әрекеттік ой түрін таңдаса, екіншісі - көрнекі - бейнелі ой толғастыруды қалайды, ал

үшіншісі, тұлғалық деңгейі жоғары адам - абстракт-логикалық ойлауды қару етеді.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Ойлау дегеніміз не? Ойлаудың қандай операциялары бар?
2. Ойлаудағы анализ бен синтездің алатын орны қандай?
3. Ұғым дегеніміз не, оның қандай түрлері бар?
4. Пікір, ой қорытындылары жайлы не білесіз?
5. Ақылдың қандай сапаларын білесіз?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
2. Крылова А.А. Психология, М., «Проспект», 1998г., -583с.
3. Лурия А.Р. Язык и мышления. М., 1979г., -356с.
4. Маклаков А.Г. Общая психология М., 2006, -581с.
5. Немов Р. С. Психология. М., «Просвещение», 1995, 1том -573с., 2том - 491с.
6. Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.
7. Психология Адамзат ақыл-ойының қазынасы, Алматы, «Таймас баспа үйі», 2005ж., 1-5т. 1 т. - 461б., 2т. -478б., 3т. 479б., 4т.-477б., 5т.-479б.
8. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию: Курс лекции: Учебник пособие для вузов.-М: ЧеРо, 1997г., -345с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб,: Питер 1999г., -345с.
10. Хрестоматия по общей психологии: Психология мышления. М. Изд-во МГУ, 1981г., - 380с.

№ 13 дәріс. Сөйлеу.

Жоспар:

1. Сөйлеу туралы ұғым.
2. Сөйлеудің түрлері.
3. Сөз сөйлеу стильдері.

1. Сөйлеу туралы ұғым.

Адам өзінің өмір қажетін өтеуге байланысты басқа біреулермен пікірлеседі, өз қимыл-қозғалыстарын басқару, реттестіру үшін басқалармен қарым-қатынасқа түседі. Бұл үшін ол белгілі бір ұлттың, тілінің грамматикалық ерекшелігіне сәйкес сөз тіркестерін пайдаланады.

Тіл, сөйлеу ежелден бері жеке адамның да, қоғамдық ой-санасын дамытып жетілдіруде аса маңызды рөл атқарады. Сөз ойлы да, мәнерлі де болуы тиіс. Әйтпесе, ол көздеген мақсатына жете алмайды. Халқымыз мәнді сөйлейтіндерді «сөзі мірдің оғындай екен» дейді. Ескі қазақ жұртының ғұлама ғалымы Жүсіп Баласағұн «Ақылдың көркі тіл, тілдің көркі сөз» деп тауып айтқан. Тіл арқылы жеке адамның тәжірибесі, санасы ұжымның басқа мүшелерінің игілігіне айналады.

Тіл арқылы ойымызды басқа біреуге жеткізуді *сөйлеу* деп атайды. Сөйлеу - пікір алысу процесінде жеке адамның білгілі тілді пайдалануы. Бір тілдің өзінде сөйлеудің сан алуан формалары болуы мүмкін.

Сөзді қабылдау және оны ұғыну бір-бірімен тығыз байланысты. Сөзді дұрыс қабылдамай тұрып, оны ұғынуға болмайды. Жеке сөздерді қабылдаудың өзі оны ұғынуды қажет етеді. Қабылдау мен ұғыну бір мезгілде жүріп отырады, бірінсіз-бірі іске аспайды. Интонацияны қабылдау сөйлеу аппаратында, адамның мәнерлі қозғалыстарында түрліше реакция тудырады. Мәселен, бұйрық интонациясы бойынша іс орындалса, тілек интонациясына келісу немесе келіспеушілік білдіреді.

Адамға тән сөйлеу әрекетінде екі сипат болуы шарт. Бұларсыз сөйлеу өзінің қызметін дұрыстап атқара алмайды. Мұның біріншісі - сөйлеудің *мазмұндылығы*, екіншісі - оның *мәнерлілігі* делінеді. Сөйлейтін сөзде мазмұн болмаса, ол өзіндік сөздік мәнін жояды. Сөздің мазмұндылығы дегеніміз екінші біреуге жеткізілетін ойдың айқындығы. Ойы саяз кісі бос сөзді болады, оның сөзі де айқын, таза болмайды.

Сөздің мәнерлілігі дегеніміз - адамның сөйлеу кезіндегі эмоциялық қалпын білдіре алуы, яғни әрбір сөйлемді өзінің сазымен айта алуы. Халық жақсы сөйлейтін адамдарды «сөзі мірдің оғындай екен» дейді. Мәнерлі сөйлей білудің мұғалімдік мамандық үшін маңызы зор. А. С. Макаренко бұл жөнінде: «Балалар сіздің сөзіңізден өзіңіздің еркіңізді, сіздің мәдениетіңізді, сіздің жеке ерекшелігіңізді сезіне алатындай болуы керек», - дейді.

Сөйлеу әрекеті тиісті анатомиялық аппараттардың (тіл, ерін, таңдай, ауыз қуысының бұлшық еттері т. б.) дұрыс қызмет істеуін қажет етеді.

Сөйлеу әрекеті үлкен ми сыңарларының анализдік - синтездік қызметінің нәтижесі. Француз ғалымы Брока «адамдардың ми сыңарларының сол жақ бөлігінде (маңдай қыртысының төменгі жағында) адамның дыбыстап сөйлей алуын басқарып тұратын жүйке орталығы бар, ал сөзді қабылдау көптеген анализаторлардың (көру, есту, қозғалыс т. б.) бірлескен қызметін қажет етеді»-, дейді. Неміс ғалымы Вернике басқа біреудің сөзін есіту мидың сол жақ сыңарындағы самай бөлігінің арт жағына орналасқан жүйке орталығының қызметіне байланыстылығын айтады.

Сөзді қабылдау, оның мәнісіне түсінуде мидың есту, көру, сипау, сипай-сезу, қозғалыс зоналарының бірлескен қызметін реттестіріп отыратын сол жақ ми сыңарының төбе, самай, желке бөліктерінің қызметі де ерекше. Сөйлеу қабілеті мидың анатомиялық функциясына байланысты болып келетіндігін мына мысалдан жақсы көруге болады. Егер оның сол жақ бөлегі зақымданса, адам сөйлей алмайтын жағдайға душар болады. Мұндай құбылысты ғылымда *афазия* деп атайды. Мұның бірнеше түрі бар. Бірінде сөйлеу органдары толық сақталғанмен, қиналып сөйлейді, тілі күрмеледі, дыбыс, үн шығару қиынға соғады. Афазияның екінші түрінде адам өзі сөйлей алғанмен, басқа біреудің айтқанына түсінбейді. Мидың бір жеріне қан құйылу, оның тамырларының тығындалуы, жарақаттанып қабынуы, ісу т. б. афазияның пайда болуына себеп болатын факторлар. Мұның емін логопед-дерігерлер жасап отырады.

Сөз әлдебір нәрсені хабарлау үшін заттың атауын, қимылды, қалыпты т.б. білдіруі керек. Сөйлеудің бұл функциясы *сигнификативтік* деп аталды. Сигнификативтік функция адамның сөйлеуін жануарлар коммуникациясынан айырып тұрады. Жануарлар шығаратын дыбыс объекті білдірмейді, қорқыныш жағдайын, аштықты немесе қанағаттанғандықты білдіреді, бұлардың белгілі бір жануарлар тобына ортақ болуы себепті осы дыбыстар өзгелері үшін сигнал болып табылады. Ал адам заттың немесе құбылыстың атын атап сөйлейді.

Сөйтіп, қарым-қатынас процесінде бірін-бірі ұғысу сигнификацияның бірлігіне негізделген. Мұны сөйлеуді үйренудің алғашқы кезеңінде оңай аңғаруға болады. Көрсетіп тұрып айтсаңыз бала сөздің нені білдіретінін ұғады. Көрсету дегеніміз - көз алдындағы затты оның қалай аталуымен ұштастыра ұғындыру.

Сөйлеудің екінші функциясы - жалпылау. Сөз жеке затты ғана білдіріп қоймайды, бір-біріне ұқсас заттар тобын да білдіреді және әрдайым олардың елеулі ерекшеліктерін көрсетіп береді. Сөзді жалпылау функциясы ойлаумен тығыз байланысты. Егер *сигнификативтік* функция сөзді барлық сана бейнелерімен байланыстыратын болса, ал жалпылау сөйлеудің ойлаумен тығыз байланысын білдіреді. Сөйлеу абстракты-логикалық ойлау үшін неғұрлым адекватты ойдың өмір сүруінің формасы болып табылады.

Сөйлеудің үшінші функциясы - коммуникация функциясы - білімді, қатынасты, сезімді сыртқа шығару. Егер, сөйлеудің алғашқы функциясын ішкі психикалық іс-әрекет деп қарауға болса, коммуникативтік функция - басқа адамдармен қатынас жасауға бағытталып, өзгелерге естірте, дауыстай сөйлеу әрекеті.

Сөйлеудің коммуникативтік қызметін: *информациялық, баурағыштық* және *ырықты білдіру* деп үш түрге бөлуге болады.

Сөйлеудің информациялық жағы білім беруде көрінеді және белгілеу, қорыу, функцияларымен тығыз байланысты болады. Информациялық жағы ойды тап басып білдіретін, сөз таба білуді қажет етеді.

Сөйлеудің баурағыштық жағы сөйлеушінің тыңдаушыға деген қатынасын және сезімін жеткізуге көмектеседі. Мысалы, оңаша сырласқан шақта адамның даусы бір түрлі, ал ресми әңгімеде екінші түрлі болып шығады. Ішкі ойымен орайласа айтылып, жалынды сезімді білдіретін сөздер дәлелді болмаса да адамды сендіреді.

Ырықты білдіре сөйлеу тыңдаушының әрекетін сөйлеушінің ниетіне бағындыруды көздейді. А. С. Макаренко «Мұнда кел» деген сөзді жиырма түрлі сарынмен айтуды үйренгенше өзін шебер педагог есептемегені жайлы жазған болатын. Комуникативтік функцияның бұл жағы сөйлеуде сезім мен қатынасты білдірумен тығыз байланысты.

Балалармен жұмыс істеу кезінде коммуникацияның әсерлілігін анықтайтын қатынас стилі қалыптасады. Сөз дауысты көтермей, жай ғана ақырын айтылуы немесе айқайға пара-пар қатты шығуы мүмкін. Бірақ ол әрқашан мазмұнымен және формасымен әсер етеді. Дауысты көтере сөйлеу қарым-қатынаста биязы сабырлылық болған жағдайда ғана әсерлі болмақ. Ондай дауыс немқұрайдылықты білдірмейді, әрі тебіреніс-толғаныс күйін

танытады. Нақ осы тұрғыда дауысты көтеру тындаушысын елең еткізеді, ұйып тындауға шақырады. Жайшылықта айқайлап сөйлейтін адам даусын одан сайын көтерсе әсерсіз болады. Мұндай жағдайда керісінше, дауысты төмендетіп жайлап сөйлеген әсерлірек. Бұл сияқты құбылыс сөздің мағыналық жағында да байқалады. Мысалы, адамның жанын тебіrentетін асқақ сөздерді күнделікті қарым-қатынаста бет алды оңды-солды айта беру бұл сөздердің құнын түсіреді. Мұндай құбылысты сөздің құнсыздануы (девальвациясы) деп атайды

2. Сөйлеудің түрлері.

Психологияда сөйлеуді *сыртқы* және *ішкі* деп екі формаға бөледі. Сыртқы сөйлеудің өзі *ауызша* және *жазбаша* сөйлеу болып бөлінеді. Ауызша сөйлеудің өзі *диалог* және *монолог* болып бөлінеді.

Диалогты сөйлеу. Диалог дегеніміз - екі немесе бірнеше адамның тікелей қарым-қатынас жасауы. Диалог сөйлесу немесе сөз жарыстыру формасында етеді. Диалогты сөйлеу сөйлесудің неғұрлым қарапайым түрі. Біріншіден, диалог - қуатталып отыратын сөйлеу. Тындаушы әңгіме үстінде бір нәрсені анықтамақ болып сұрақ қояды, жанындағы адамның ойын қорытуы, өз тарапынан сөз қыстыруы да мүмкін. Бұл жағдай сөйлеушінің өз ойын түгел айтып беруіне, сөз болып отырған затқа қатынасын білдіруіне және тындаушыға сөзін түсіндіре алуына көмектеседі. Екіншіден, диалог сөйлеушілердің әлденеге тебірене-толқи сөйлеп, бір-бірін еліктіріп әкетуі жағдайында етеді. Сөйлеушілер қолды сермей сөйлеу, ымдау, мимика, дауысты құбылту арқылы бір-біріне әсер етеді, көбінесе талқылап отырған затты бірлесе бақылайды.

Монологты сөйлеу. Монологты сөйлеу дегеніміз - бір адамның өз ойын, білімін ұзақ уақыт жүйелей, сабақтай баяндауы. Ол баяндама, әңгіме, лекция, сөз сөйлеу формасында керінеді. Монологты сөйлеу диалогты сөйлеу негізінде дамыды. Диалогты сөйлеуде бір сөйлеуші хабарлап отырған материалдың көлемінің ұлғаюы біртіндеп жаңа сапаға жеткізеді, яғни монологты сөйлеуді туғызады.

Монологты сөйлеу де қарым-қатынас жағдайында дамиды, бірақ мұнда қарым-қатынас сипаты басқаша. Атап айтқанда монолог үзілмейді, сондықтан сөйлеушінің қимыл-қозғалысы, ым-мимикасы мейлінше әсер ететін болады. Тындаушылардың әлпетіне карап ол сөзінің оларға қаншалықты түсінікті және әсерлі екенін ғана байқайды. Сейтіп монологты сөйлеу аудиториямен тығыз қатынаста етеді деу керек.

Монологты сөйлеуде диалогты сөйлеуге қарағанда сөздің мағыналық жағы анағұрлым елеулі түрде өзгеріске ұшырайды. Монологты сөйлеу - байланысты, тұжырымды болып келеді. Монолог логикалық ойға қойылатын дәйектілік, дәлелділік сияқты талаптарға бағынады. Бұл ойдың байланыстылығын қамтамасыз ететін бірінші шарт болып табылады. Бірінші шартпен тығыз байланысты екінші шарт – сөйлемдерді грамматикалық жағынан мүлтіксіз жатық құру.

Диалогты сөйлеуде аяқталмаған ой, екі ұшты қолданылған сөздер онша аңғарылмайды. Өзара қарым-қатынас жағдайы бұл кемшіліктерді жуып-шайып

жібереді. Ал монолог ой жүйесінің дұрыс құрылмауын көтермейді. Монологтың мағыналық жағы оның тыңдаушысын баурап алатын тартымдылығымен ұштасуы қажет. Тартымдылық дауыстың әсерлі болуынан туындайды. Монолог артық қимыл-қозғалыстың болмауын қалайды.

Монологтық сөйлеу дегеніміз бір адамның сөзі, яғни баяндамашының, лектордың сөздері. Монолог сезге тән кейбір психологиялық ерекшеліктері төмендегідей:

1. Монолог сөз үнемі белгілі жоспарға сәйкес құрылады, бұл алдын ала даярлықты тілейді;

2. Монолог сөздерге логикалық жағынан қатаң талаптар қойылады (мәселен, баяндамашы мен лектор сөзінің мағыналылығы мен түсініктілігіне ерекше көңіл бөледі);

3. Монолог сөз мәнерлі, адамға әсер ететін сәттерді (сөзді сазына келтіріп айту) көбірек қажет етеді.

Білімнің дамуы, жалпы әлем туралы ғылыми деректерді басқаларға жеткізу қажеттігі монологтың ерекше формасы - лекцияны өмірге келтірді. Лекцияның әңгімеден айырмашылығы, мұнда құбылыстар жай ғана суреттеле баяндалып қана поймай, сонымен бірге себеп-салдарлық байланысты іздестіру, белгілі бір ғылыми қағидаларды дәлелдеу жүзеге асырылады.

Баяндама жасау және сөз сөйлеу монологты сөйлеудің формалары болып табылады. Баяндама дегеніміз – құжаттарға негізделген, белгілі бір мәселе төңірегіндегі сарапталған ауызша хабар. Мысалы, оқу жылының қорытындысы туралы мектеп директорының баяндамасы, жүргізілген ғылыми эксперименттің нәтижелері туралы баяндама.

Жазбаша сөз сөйлеу. Жазбаша сөз сөйлеу ауызша сөз сөйлеуден кейін пайда болды. Жазбаша сөйлеу арнаулы әдістер арқылы меңгерілетін сөйлеудің түрі. Адамзат мәдениеті дамуының алғашқы кездерінің өзінде-ақ адамдар белгілі бір оқиғалар туралы деректерді ұзақ мерзімге сақтау қажеттігін сезіне бастаған. Жазбаша сөз сөйлеудің алғашқы қадамы - болған оқиғаны сурет арқылы беру амалынан басталады.

Жазбаша сөйлеу адам баласы хат танырлықтай дәрежеге жеткенде, ауызша сөйлеудің біршама дамыған кезінде ғана пайда бола бастайды.

Жазбаша сөйлеудің кейбір ерекшеліктері:

1) Жазатын адамның қасында сөйлесетін адам болмағандықтан, мұнда ешбір ым-ишара қолданылмайды.

2) Жазбаша сөйлеудің логикалық жағына аса қатаң талап қойылады. Мәселен, белгілі тақырыпқа шығарма жазған кезде адам осындай талаптарды орындауға тырысады, көп ойланып, толғанады.

3) Жазуда грамматиканың ережелері де қатты ескеріледі.

4) Жазу кезінде адам қатты зейін қойып, әр сөзін ойлап құрастырады, мағыналы сөз іздейді. Бұл үлкен ой жұмысын қажет етеді. Мәселен, адам өзінің туысқандарына, таныстарына хат арқылы ойын білдіргенде осы жағдай байқалады.

Іштей сөйлеу. Осы сөздің мағынасынан-ақ көрінетіндей, іштей сөйлеу басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға арналмайды. Іштей сөйлеу деп тілдік

материалдар негізінде дауыстамай-ақ сөйлей алушылықты айтады. Әр ұлттың өкілі қандай бір нәрсе туралы ойласа да, алдымен өз тілінде ойлайды. Осындай кезде адам ішкі сөйлеуді пайдаланады. Іштей сөйлеу - адамның өзімен-өзі сөйлесуі. Ол алғашқыда «ар үні» деп аталып, түсіндірілді. Іштей сөйлеуде ой ағымы болады, әлдебір шешім туып, әрекет жоспарланады.

Іштей сөйлеудің негізгі белгісі - оның дауыстап айтылмауында, оны айналадағылар естімейді. Іштей сөйлеу ішкі күбірлеуден және іштей сөйлеуден тұрады. Іштей сөйлеу сыртқы сөйлеудің негізінде қалыптасады. Сыртқы сөйлеуді ішкі сөйлеуге айналдыру – *интериоризация* деп аталынады. Мұндай ауыстыру балаларда шамамен үш жаста байқалады, яғни балалар өз-өзімен сөйлесе бастайды. Бұл сөйлеу бірте-бірте азая келіп, іштей сөйлеу формасына айналады.

Іштей сөйлеудің сыртқы сөйлеуге алмасуы *экстериоризация* деп аталады. Адам іштей ойын ойлап, сыртқа шығарады.

3. Сөз сөйлеу стильдері.

Сөз сөйлеу стилдері: *күнделікті тұрмыстық, көркемдік, іскерлік, ғылыми* түрде болады. Аталған стильдер сөздердің мағынасынан ап-айқын көрініп тұрады.

Күнделікті-тұрмыстық стиль тұрмыстық қарым-қатынас тақырыбына байланысты. Ауызекі сөзде бұл стиль әңгімелесу арқылы, ал жазбаша сөзде жақын адамдардың бір-біріне жазған хаттарынан аңғарылады.

Көркемдік стиль проза мен поэзияның түрлі формалары арқылы танылады.

Іскерлік стиль еңбек үстіндегі ресми қарым-қатынасқа байланысты болады және хаттама, талқылау, арыз, акт формасында жүзеге асады.

Ғылыми стиль оқып білім алу, танымдық іс-әрекетке байланысты және лекциялар мен ғылыми еңбектерде айқын байқалады. Әрбір стильге өзіндік лексика (сөз саптау) және өзіндік сөйлем құрылысы тән.

Қарым-қатынас практикасы адамның өзіндік қасиетін құратын сөйлеу стилін қалыптастырады. Адамның сөйлеу мәдениеті мен сөз сөйлеуге жан-жақты төселуі оның сөйлеу стилін қарым-қатынас ситуациясына бағындыра білуінен көрінеді.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Сөйлеу және коммуникация дегеніміз не?
2. Сөйлеудің мазмұндылығы және мәнерлілігі дегеніміз не?
3. Сөйлеудің қандай түрлері бар?
4. Жазбаша сөйлеу дегеніміз не?
5. Балаларда сөйлеу қалай дамып отырады?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алдамұратов Ә., Рақымбеков Қ, Іргенбаева Н., Бапаева М, Нығметова, Г.Түрікпенев, Жалпы психология. -А.Білім, 1996 -224 б.
2. Аймауытов Ж. Психология. Алматы, «Рауан», 1995, - 303б.

3. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения: в 2-х т. Т.1/Под ред. А.В.Петровского – М., Педагогика, 1979г.,-222с.
4. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. А: Изд. КазГУ, 1992г., -195 б.
5. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
6. Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.
7. Лурия А.Р. Язык и мышления. М., 1979г., -356с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб,: Питер 1999г., -345с.

№ 14 дәріс. Қиял.

Жоспар:

- 1.Қиял туралы жалпы ұғым.**
- 2.Қиял түрлері.**
- 3.Қиялдың жасалу жолдары.**
- 4.Қиялды дамыту.**

1.Қиял туралы жалпы ұғым.

Қиял дегеніміз – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының субъективтік бейнелерін қайтадан жаңғыртып, өңдеп, өзгертіп бір-біріне қосып бейнелейтін, адамға тән процесс. *Қиял* сондай-ақ өмірде бар, бірақ адамның жеке тәжірибесінде кездеспеген объектінің бейнесін жасау. Мәселен, өткен заманда болған оқиғаларды суреттейтін материалды оқып, отырғанды не өзіміз көрмеген алыстағы елдер туралы әңгіме тыңдағанда немесе кітап оқығанда (алыстағы Африка, Австралия, Индия т.б.) бізде түрлі жаңа елестеулер пайда болады. Бұл қиял процесінің жемісі болып саналады. Адам әрекетінің қай түрі болмасын оған ойлаумен қатар қиял керек. Кісі әрекетке кіріспес бұрын өз еңбегінің нәтижесін қандай болатынын көз алдына елестетіп отырады. Бұл жөнінде К.Маркс: Нашар сәулетшіні еңбекқор арамен салыстыра келіп, сәулетші нашар болса да, оның арадан ілгері тұратындығын, егер ара омарта салғанда оның қандай болатынын, ерте бастан көз алдына елестете алмай, тек соқыр сезімдері арқылы әрекет етсе, қандай нашар сәулетші болғанымен ол ерте бастан салатын үйінің қандай болатынын көз алдына елестете алады-, дейді. К.Маркс бұл жерде қиялдың адам өміріндегі маңызы туралы айтып отыр. Қиялдың механизмі күрделі. Адам қиялы еңбек процесінде, іс-әрекет үстінде жарыққа шығып, дамып отырады. Адам санасының жануар психикасынан басты айырмашылығы адамда ойлаумен қатар қиял әрекетінің болғандығында. Айдаһардың бейнесін Италияның атақты суретшісі Леонард да Винчи қиял арқылы былайша суреттейді: "Көкжал аңшы иттің не жай иттің басын аламыз, оған басқа мысықтың көзін саламыз, құлағы үкінікі болады, мұрыны тазынікі секілді, қасы арыстандікі, самайы - этештікі, мойны суда жүзетін тасбақанікі сияқты". Осы бейненің өзі шындықта бар нәрселерді топтастыру арқылы туып отыр. Бірақ осы топтастыру нәтижесінде келіп шыққан тұтас образдың өзін көре білу үшін адамға ең күшті, өрен жүйрік қиял қажет. Қиял процесінің адам әрекетінің қандай саласында болмасын зор маңызы бар. Қиялдың өзі осы әрекет арқылы өзгеріп, дамып отырады.

2. Қиял түрлері.

Қиял *актив* және *пассив* болып екіге бөлінеді. Пассив қиялға түс көру жатады Ұйқы кезінде ми клеткаларының бәрі тежелмейді, кейбір бөлімдері қозу жағдайында болып жұмыс істей береді. Мидың мұндай бөліктерін "күзетші пункт" деп атайды. Осы "күзетші пункттерде" біздің бұрын қабылдаған, көрген, естіген, қолға ұстап, дәмін татқан заттарымыздың бейнелері мида қайтадан "тіріледі". Түсте небір ақылға сыйымсыз образдардың жасалатыны белгілі. Өйткені бұл кезде мидағы сигнал жүйелерінің арасындағы байланыс әлсірейді, мұнда негізінен бірінші сигнал жүйесі ғана қызмет істейді. Екінші сигнал жүйесінің қызметі толық тежелуге ұшырайтындықтан, адамның ойлау қабілеті өте төмен болады. Сөздік сигналдардың әсер етпеуі мида кездейсоқ образдардың пайда болуына жағдай жасайды да, соның нәтижесінде түске қайдағы "кереметтер" кіреді. И.М.Сеченов осындай түстерді "болған әсерлердің болып көрмеген қиысулары"-, деп сипаттаған. Түсте реалдық образдар мен нәрселердің фантастикалық түрде қосылуынан ғажайып образдар жасалады.

Ұйқы кезіндегі осындай ғажап фантазиялық бейнелер де өмірде бар нәрселердің жиынтығынан құралған. Бұлардың негізі - адамның ояу кезіндегі басынан кешкен оқиғалары, ойы мен мақсаты, тілегі мен арманы, естіген-көргендері, істеп жүрген қызметі, басқалармен қарым-қатынасы т.б. ұйқыдағы адамның түс көруіне себепші болатын фактілер өте көп. Мәселен, ми клеткаларына көшедегі транспорттың тарсылы да, ағаш жапырағының сылдыры да, иттің үргені де, есіктің ашылып-жабылуы да әсер етіп отырады. Мәселен, ұйқыдағы адамның жүрегіне бір салмақ, түссе, оның жүрегі қатты соға бастайды. Осыған орай адам мынадай түс көреді. Өзін қуған біреуден қашады, бұдан ол ентігіп, бұлығады да.

Түс көрудің мазмұны адамның, көбінесе, қызығуына, талғамына орайлас келіп отырады. "Егер иттің түсіне сүйек кірсе, саудагердің түсіне ақша кіреді" деген мақал да біздің осы пікірімізді қуаттайды. Өмірде ешбір естімеген, көрмеген нәрселер түске кірмейтіндігін ғылым дәлелдеп отыр. Мәселен, іштен соқыр болып туған адамның түсіне көзге көрінетін "бейнелер кірмейді, оның басқа сезім мүшелері арқылы (иіс, дәм, есту т. б.) қабылдаған нәрселері еніп отырады. Егер соқырлық кейінірек пайда болса, онда сол адамның түсіне бұрын көзімен көрген заттарының бейнелері кіре береді. Түс көруді ұйқыдағы мидың фантазиясы деуге болады. Мұндай қиялды әдейілеп туғызу және оны саналы түрде басқарып отыру мүмкін емес. Сондықтан түс көру қиялдың ең пассивтік түрі болып табылады.

Пассив қиялдың ырықсыз түрі адамның ояу кезінде де болып отырады. Адам алдына ешбір мақсат қоймаса да, оның көз алдынан елестер тізбектеліп өтіп жатады. Мәселен, адам аспандағы бұлтқа, үй қабырғасындағы түрлі көлеңкелерге қарап, оларды бір нәрсеге ұқсатады. Леонардо да Винчи: қабырғадағы даққа, үйілген күлге, бұлтқа қарап, осылардан адамның пішінін, табиғат көріністерін табуға болады дейді. Бұл айтылғандардың бәрі - ырықсыз қиялдың мысалдары.

Қиялдың екінші түрі *актив қиял* деп аталынады. Ол актив қиял *қайта жасау, творчестволық қиял, арман* болып үшке бөлінеді.

Суреттеп жазғанға немесе сызғанға қарап адамның жаңадан бір нәрсені елестете алуын, *қайта жасау қиялы* деп атайды. Қайта жасау қиялы арқылы адам шындыққа сай, дәл, дұрыс образдар беріп отырады. Қайта жасау қиялын тәрбиелеудің басты жолы - көркем әдебиет кітаптарын оқу. Бірақ тек оқи бергенмен қиял өспейді. Мәселен, үстіртін, тек "қызық" жерін теріп оқудан қиял дамымайды. Қиялды өсіру үшін кітап мазмұнын ойға түйіп, оны көргендей, естігендей болып отыру қажет. Мәселен, оқырмандар Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы Дәркембайдың бейнесі арқылы кедей шаруалар мен жатақтардың тұрмыс халін көз алдарына елестетеді. Бұл - қайта жасау қиялының көрінісі. Мұндайда адам авторлардың суреттеп жазғандарын көз алдында тұрғандай көріп, тіпті сөйлеген сөздерін есіткендей де болады.

Қайта жасау қиялын тәрбиелеудің екінші жолы - географиялық карталарды оқып үйрену. Картаның бетінде саяхат жасау бала қиялына планетаның түрлі түпкірлерін елестетеді, балаға талай алыс жерлерді көргізіп отырады.

Қиялдың ең жоғары түрі - *творчестволық қиял*. Творчестволық қиял деп өзіндік жаңа образдар жасау арқылы әрекетте, жаңа продуктылар беруде көрінетін қиялды айтады. Адамның шығармашылығы, ол жасаған туындылар - қоғаммен бірге дамуда рух беріп, жігерлендіріп отыратын күш. Творчестволық қиял - қоғамдық мәні бар жаңа, соны өнімдер жасап шығаруда жетекші қызмет атқаратын психикалық процесс. Қиялдың бұл түрі арқылы жаңа бейнелер жасалады. Жазушының, суретшінің, ғалымның, сазгердің т. б. қиялы творчестволық қиялға жатады. Творчестволық қиял - қайта жасау қиялына карағанда, әрі күрделі, әрі қиын. Абай мен Құнанбайдың образдарын жасау, оларды сипаттап жазған шығарманы оқып, елестетуден әлдеқайда ауыр. Творчестволық қиял ақын-жазушылардың, суретшілердің, сазгерлердің т.б. осы секілді өнер қайраткерлерінің іс-әрекеттерінде үлкен орын алады. Өнер қайраткерлері өздерінің идеясын көркем бейне арқылы береді.

Ақын-жазушылар қиялы арқылы өзінің келешек кейіпкерлерін "көреді", олардың мінез-құлықтарын "елестеді", сөзін "естиді". Сонымен қатар, ақын-жазушылар өз кейіпкерлерімен бірге өмір сүреді, олардың ойын, көңіл күйін "сезіп", қоян-қолтық араласып жүргендей болады.

Ғалым үшін де творчестволық қиял аса қажет. Творчестволық қиял ғалымның творчестволық ойына аса қажетті материал береді. Мәселен, ғылыми жорамал жасағанда, эксперимент жұмысын ұйымдастырғанда, тапқан жаңалықтарды тексеріп сынауда ғалым өз қиялына үнемі сүйеніп отырады. Бірақ нағыз ғылыми жұмыс көп еңбектенуді қажет етеді, ол еріккеннің ермегі емес, ғылымның жолы ауыр. Қажымай, өнімді еңбек ете білушілік, шыдамдылық, іске мейлінше берілушілік - нағыз ғалымға тән қасиеттер. К.Маркс айтқандай, ғылымның "сәулетті шыңына шаршап-шалдығудан қорықпайтын, оның тасты соқпақтарымен тырмысып өрлей беретін адам ғана шыға алады".

Творчестволық қиял әрекеттің кез келген саласында орын алып отырады. Қоғамға пайдаға келтіретін нәтижелі еңбекте творчестволық қиялдың болмауы мүмкін емес. Қиялдың бұл түрі, әсіресе, мұғалімдік қызметте ерекше орын

алады. А.С. Макаренко айтқандай: "жеке адамның келешегін жобалауда" мұғалім творчестволық қиялсыз әрекет етсе, жақсы нәтижеге ие бола алмас еді.

Творчестволық қиял бейнелерінің тағы да бір түрі - *фантастикалық бейнелер*. Бұларға діни-мистикалық, ертегі-фантастикалық, ғылыми-фантастикалық бейнелер жатады. Фантастикалық бейнелердің бұл түрлері өздерінің мазмұны мен манызы жағынан әр тектес болып келгенімен, бәріне ортақ негізгі белгі - оларда табиғатта жоқ объектілердің болатындығы.

Діни-мистикалық және ертегі-фантастикалық бейнелердің жеке компоненттері ақиқат дүниеден алынғанымен, мазмұны мен түрі жағынан өмірде бола алмайды. Діни-мистикалық фантастика бейнелері өмір шындығынан аулақ жатады. Оларда табиғат күштері де және адамның өзі де бұрмаланып бейнеленеді.

Халықтың батырлар жырлаңы, қисса-дастандарында болатын ертегі-фантастикалық бейнелердің негізінде өмірдің ақиқат көріністері жатады. Ұшқыш кілем мен өздігінен жүретін етік бейнелері қанша ғажайып болғанымен, олар біздің кезімізде жүзеге асып отырған қатынас құралдарының халық қиялынан туған бейнелері.

Ғылыми-фантастикалық бейнелер ең алдымен, оны жасаушының шындықтан тым шырқап аулақ кетіп, алыс болашаққа немесе өткенге үңілуімен сипатталады. Ғылыми-фантастикалық шығармаларға адамзаттың қазіргі кезде бар ұғым мен білімнің шеңберінен шығып кетушілік тән.

Актив қиялдың ерекше бір түрі - *арман*. Арман дегеніміз өз қалауымызша жаңа образдар жасау. Адам армандағанда алдына мақсат қояды, тілегіме жетсем екен деп ойлайды. Арман адамға күш қуат беріп алға итермелейді. Сондықтан халық «Арманы жоқ жігіттің, дәрмені жоқ», «Армансыз адам, қанатсыз құспен тең», «Қыран жетпеген жерге, қиял жетеді» -, деп дұрыс айтқан. Арманы жоқ адам өмірінің бір күні бір күнінен аумайтын, күн сайын белгілі бір істі бір сарынмен қайталайтын, күйкі тіршіліктің қамымен шектелетін адам.

Адам қиялы ерік-жігермен, нақты шындықпен байланыспаса, өз мұқтажы мен тілегін ой арқылы ғана қиялдайтын болады. Әрине, мұндай ой адамға қиял бітірмейді, қайта оны басып-жаншып отырады, мақсатына демеу бола алмайды. Құрғақ қиялға, мұңға шомған адам салдыр - салақ, жалқау, еріншек, болбыр болып келеді. Мұндай қиял еңбекті сүймейтін, одан қашқақтайтын адамдарда жиі кездеседі.

3. Қиялдың жасалу жолдары.

Қиялда *анализ, синтез, агглютинация, схематизация, акцентировка* немесе *әсірелеу, кеміте көрсету, гипербола, литота* тәсілдері жиі қолданылады. Қиялдағы елестерді топтастырудың қарапайым түрі *агглютинация* деп аталады. Осы әдіс арқылы мифологиялық бейнелер (кентавр, жезтырнақ, су перісінің бейнесі) жасалады.

Жазушы өзінің шығармаларындағы кейіпкерлерді жағымсыз етіп көрсететін болса, оған жағымсыз қылықты көбірек тағады. Мұндай тәсілді *акцентировка* дейді. Қиял бейнелерін жасауға қатысатын әдістердің бірі – *гипербола*. Гипербола деп нәрсенің жеке сипаттары, белгілері үлкейтіліп

көрсетілуін айтады. Ертегілерде, қиял-ғажайып бейнелерді жасауда гипербола көп қолданылады. Мәселен, «жел аяқ», «тау соғар», «көл тауысар» т.б. Ал, кеміте көрсету әдісімен бармақтай бала», «қаңбақ шал» т.б. бейнелер жасалған.

Қиял бейнелерін жасаудың енді бір әдісі – нәрсенің бір жағын ерекше *әсерлей көрсету*. Карикатуралар мен достық әзілдер осылайша жасалады. Егер, заттың айырмашылығын ескермей, оның ұқсастықтарына көбірек көңіл бөлінетін болса *схематизация* әдісі қолданылады. Суретшілер өсімдіктер дүниесінің элементтерінен ою қиыстыруы осыған мысал бола алады.

4. Қиялды дамыту.

Қиял бейнелерінің пайда болуы елестеудің пайда болуымен, оларды еске түсіре алумен байланысты. Мәселен, 6-7 айлық бала анасы бір жаққа кетіп қалса, жан-жағына қарап іздей бастайды. Бұл факт балада қиял элементтерінің бар екендігін көрсетеді.

Балада сөйлеудің пайда болуы, оның түрлі әрекетпен айналысуы, сурет салуы, балшықтан түрлі заттардың пішінін жасай бастауы бала қиялын дамытуға қажетті шарттар болып табылады. Балада ең алдымен еске түсіру, кейінірек қайта жасау қиялы пайда болады. Алғашқыда қиялдың ырықсыз түрі, кейіннен ырықтың белсенді түрлері жиі ұшырасады. Мектеп жасына дейінгілердің қиялының дамуында халық ертегілерінің алатын орны ерекше. Бала ертегі тыңдауға, оны айтуға өте әуес келеді. Осы тұста бала қиялы ерекше көрінеді. Мектеп оқушыларының қиялында оның барлық түрлері жаңа мазмұнға ие болады.

Қиялдың дамуы үш жасар бөбектерде жақсы байқалады. Мұны бөбектердің қызық ертектерді шын ықыласымен тыңдауынан, ертедегі оқиғаны шын көріп, бар ынтасымен берілуінен көреміз.

Қиял басқа да психикалық процестер тәрізді дамудың ұзақ жолынан өтеді. Қиялдың қарапайым түрінен бастап творчестволық қиялға дейінгі кезеңнің қалыптасуы нақтылы әрекетке байланысты.

Мектеп жасына дейінгі баланың негізгі әрекеті болып табылатын ойын - бала қиялын дамытуда ерекше орын алады. Мектеп – бала қиялын дамытуда үлкен роль атқарады. Мұндағы оқылатын сабақтардың мәнін түсіну қиялсыз мүмкін емес. Бала қиялы әрекет үстінде дамитындықтан не нәрсеге болмасын өзін қарастырып, оның икемділігі мен дағдысын дамытып отыру қажет. Төменгі класс оқушыларының қиялын дамыту – олардың эстетикалық сезімдерін оятады. Мысалы көркем әдебиет кітаптарын оқу, музейлер мен көрмелерге бару, кино көру, ұйымдасып музыка тыңдау, бала қиялын жаңа мазмұнға толтыра түседі.

Қиялды дамыту дегенімізде ең алдымен әркім өзі қиялының аз немесе көп екенін, қай дәрежеде екенін білгені жөн. Мұны көптен бері шетелдерде жиі қолданылып келе жатқан "Сізде қиял бар ма?" деген тест арқылы анықтауға болады. Мына кестедегі сан рет тексерістен өткен сұрақтарға жауап беріп, ұпайлар жинау керек. Мұғалім балаларды орманға экскурсияға апарған екен дейік. Онда оқушылар әрбір ағашты, өсімдік түрлерін көздерімен көріп, қолдарымен ұстайды, білмегендерін бірінен-бірі сұрап не мұғалімнен біліп алады. Ертеңіне мұғалім оқу сабағында балалардан көрмеген ормандарды

(тайга, тундра, тропика т. б.) туралы айтып беріндер десе, бұл олардың қиялын тәрбиелеуге көп пайдасын тигізеді.

Өмір тәжірибесінің артуы, білім қорының молая түсуі балалардың қиялын да дамыта түседі. Мәселен, үшінші сыныптағылар сурет сабағында алдында тұрған заттардың бейнесін айнытпай сала алады, оны осындай басқа затпен салыстырып көреді. Бұл балада қайта жасау қиялының қалыптасып келе жатқандығын байқатады.

Бала қиялы әрекет үстінде дамитындықтан не нәрсеге болмасын өзін қатыстырып, оның икемділігі мен дағдысын дамытып отыру қажет. Мәселен, сурет салудың ән айтудың тәсілдері мен техникасын үйренбейінше, баланың осыған орай көрінетін қиялы да шарықтай алмайды.

Шәкірт қиялын дамытуға үлкендер үнемі жетекшілік етуге тиіс. Мұғалім де, оқушының ата-анасы да бұл жерде тек ақылға ғана әсер етпей, эмоциясына әсер етерліктей әдістерді іздестіріп отырулары керек. Оқушылардың жас, дара ерекшеліктерін ескеріп отыру, қиялы күшті дамыған балалармен дербес жұмыс жүргізу, табиғатқа, өндіріс орындарына экскурсиялар жасау, түрлі тапсырмаларды оқушыларға дербес орындатып отырғызу, оқу барысында кездескен қиыншылықтарды жеңе алуға баулу т. б. осындай әдістер бала қиялын тәрбиелеудің түрлері болып табылады.

Бала қиялын тәрбиелеу және дамытуда олардың дүниетанымын, қызығуы мен мүдделерін, мақсат-тілектерін, армандарын ескеріп отыру маңызды. Адамның білімі мол болса, оның ақыл-ойы мен қиялы жемістіде бай болып келетініне баланың көзін жеткізу – ата-ана мен тәрбиеші ұстаздарының міндеті. Мектептегі, үйдегі көркемдік, эстетикалық тәрбие қиялдың дамуына үлкен әсер етеді.

Шәкірт қиялын сабақ үстінде тәрбиелеуге болады. Бала қиялын дамытуда сыныптан және мектептен тыс жұмыстар үлкен орын алады. Бұл үшін түрлі үйірме жұмыстарын жақсы жолға қою қажет. Қиялды дамытуда театр мен киноның орны да айрықша.

Оқушылардың жас, дара ерекшеліктерін ескере отыру, қиялы күшті дамыған балалар мен дербес жұмыс жүргізу, оқу барысында кездескен қиыншылықтарды жеңе алуға баулу т.б. осындай әдістер бала қиялын тәрбиелеудің түрлері болып табылады.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Қиял дегеніміз не?
2. Қиялдың қандай түрлері бар?
3. Шығармашылық қиялға сипаттама беріңіз?
4. Қиялдың жасалу жолдарын атаңыз?
5. Түс көру қандай қиялға жатады?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Богословский В.В. және т.б Психология. Алматы, «Мектеп», 1980, -350б.
2. Годфруа Ж. Что такое психология М., «Мир», 1996ж., 1том -370с., -2том, -490с.

3. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. А: Изд. КазГУ, 1992г., -195 б.
4. Еникеев М.И., Основы общей, юридической психологии, М.,1996г., - 630с.
5. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
6. Маклаков А.Г. Общая психология М., 2006, -581с.
7. Тәжібаев Т. Жалпы психология – А. «Қазақ университеті», 1993 -240 б.
8. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т./под ред.В.В.Давыдова и др. – М.: Педагогика, 1983г., -390с.
9. Страхов И.В. Психология творчества: Лекция для студентов пед. Институтов. – Саратов, 1968г., - 235с.
- 10.Якобсон П.М. Психология художественного творчества. М: Знание, 1971г.,-286с.

№ 15 дәріс. Эмоция және сезімдер Жоспар:

- 1.Эмоция және сезімдер туралы түсінік.**
- 2.Эмоция мен сезімдер мәселесіне теориялық жағынан шолу.**
- 3.Сезімнің түрлері.**
- 4.Эмоцияның түрлері.**

1.Эмоция және сезімдер туралы түсінік.

Сыртқы дүние заттары мен құбылыстардың адамның қажеттілігіне сәйкес келу-келмеуі нәтижесінде пайда болатын психикалық процестердің түрін *эмоция* мен *сезім* деп атаймыз.

Қажеттіліктердің түрлі жағдайларға байланысты түрліше өтелуі адамда, көптеген ұнамды және ұнамсыз сезімдерді туғызады. Мысалы: шаттану,мұң, үрей, қорқу, масаттану, өкіну, шошыну, іш пысу, зерігу, абыржу тағы басқалары.Мысалы: Шөлдегенде ішкен 1 стакан су рахат сезімін тудырады. Егер шөлдемеген адамға суды зорлап ішкізсеніз, онда наразылық сезімі тудыруы мүмкін.

Біздің эмоцияларымыз сезімдеріміз бірнеше қызмет атқарады.

1) Ол *реттегіштік* қызмет атқарады. Ол көңіл-күй тұрақтылығы мен мінез-құлығымызға бағыт беріп отырыды. Эмоцияның реттегіштік механизмдері эмоциялық қозуды бәсеңдетеді. Мысалы: сағыныш, торығу, қайғы адамның жан күйзелетін, олар тек психологияның күйініш туғызып ғана қоймай, жүйке ауруына душар етуі мүмкін. Сол сияқты қатты қуану, шаттану, бұлшық ет қимылдары, күлкі саз арқылы сыртқа шығып босаңсымаса қауіпті болады.Эмоция шегіне жеткен кезде оның күші көз жасы, бет, тыныс жолдары бұлшық еттің жиырылуы тәрізді «залалсыз процестер арқылы әлсірейді»

2)Эмоция мен сезімнің *қорғағыштық* қызметі: адамда шынайы немесе жорамал қатерден сақтандыратын қорқыныштың туындауымен байланысты. Қорқыныш адам үшін қолайсыз жәйттерден сақтандырады. «Қорықпайтын адам – ақымақ» деп Б. Момышұлы бекер айтпаған.

3) Эмоция мен сезімдердің *ынталандырушы* қызметі. Адамның өз бойындағы табиғи күштерді жинақтап, қандай болмасын әрекетті орындауға, кедергілерді жеңуге бағытталатын рухани батылдықты туғызады.

4) Эмоцияның *сигналдық* қызметі. Адамның не жануардың басқа бір жанды нысанға ықпал, әсер етуімен байланысты. Мысалы: адамдардың сөйлеуі, айқайлауы, түртуі, басын изеуі, көзін қысуы. Мимика және пантомимика, дене бұлшық еттерінің қимылы, иығын керуі, қолын сермеуі т.б.

Сезімдер мен эмоциялардың бірнеше *сапалық ерекшеліктері* бар ол: *Қарама-қарсы, полярлық* сапалықтар деп аталады. Мысалы: сүйсіну–сүйсінбеу, көңілдену–кожу, шаттық–уайым, осы сапалар екі полюске ажыраған, Біріне–бірі қарама-қарсы мағынада қолданылады.

Екінші ерекшелігі олар *актив (қажырлы)* және *пассив (солғын)* болып бөлінеді. Адамға күш беріп әрекетке ұмтылдыратын көтеріңкі сезімдер мен эмоцияларды *стеникалық* (қозуы күшті деген сөз), ал бұлардың баяу солғын түрлерін *астеникалық* деп айтты (қозуы әлсіз). Біріншісіне жауапкершілік, жолдастық, достық т.б. екіншісіне уайым, енжарлық, көңілсіздік т.б. сезімдер жатады.

Эмоциялардың үшінші бір ерекшелігі *жігерлену* және *кернеуден босану* немесе шешіну. Мысалы: студенттің емтиханнан өтуі, спортпен айналысатын адамның мәреге жетуі, шешілу кезеңдері болып табылады. Мәреге тақағанда адам барлық күш жігерін жұмсайды. Осы кез өткен соң басқа бір күйге түседі. Мұны кернеуден босану (шешіну сезімі) дейді.

2. Эмоциямен сезімдер мәселесіне теориялық тұрғыдан шолу.

Адам өмірінде эмоциялар мен сезімдердің орны аса маңызды. Психологияда эмоцияларды өзгертуге, отбасында, өнерде, педагогтарда, клиника, шығармашылықта яғни, адамдардың барлық іс-әрекетіне қатысады деп есептейді.

Эмоцияның зерттелу тарихы У.Джемстің 1884 жылы жарияланған «Эмоция деген не?» атты мақаласынан басталды. В.К.Вильнюс эмоцияларды жеке процестер ретінде емес, тұлғаның бүтіндей қызмет етуінің көрінуі ретінде қарастырады. Эмоциялардың теориялық мәселеріне Л.С. Выготский көп көңіл бөлген. Ол эмоциялармен субъектінің сезімдік заттың іс-әрекетімен байланысының ішкі психологиялық механизмі ретінде қарастырады. Олар организмді белсенділікке ынталандырып, оның қоршаған ортамен өзара қатынасын оятады және реттейді деді.

А.Н.Леонтьев, Б.И.Божович эмоциялардың дамуы мінез-құлық мотивтерінің дамуымен, баланың жаңа қажеттіліктерімен қызығушылықтарының пайда болуымен тығыз байланысты екенін көрсетеді.

Я.Рейковский эмоциялар адамның әрекетін реттейді деп есептейді. Яғни эмоционалды процестердің дұрыс жүрмеуі психиканың ауытқуларының бастамасы болып табылады.

О.К.Тихомирова ойлау іс-әрекетін дәл эмоциялар реттейді деп есептеген. Ол лабораториялық үлгілерде ойлау тапсырмаларын шешу барысында пайда болатын эмоциялардың пайда болу жағдайы және қызметерін шешуді

ұсынған. Сонғы жылдардың эмоцияны әлеуметтік психологияның өкілдері эмоцияларды вербалды емес қарым-қатынас рөлінде зерттеді.

Тұлға психологиясы эмоциялармен сезімдерді басқа мотивациялы құрылымдарын байланысына алатын жолдарын көрсетіп, аффектімен күйлердің тұлғаның қызмет етуімен байланысы жайлы білімдерімізді толықтыра түседі. Сонымен бұл мәселе психологияда кеңінен жан-жақты қаралып жатыр деуге болады. Бірақ қазіргі кезде біздің қоғамымызда әлеуметтік, саяси және экономикалық, нарықтық жағдайларға байланысты эмоция мен сезімдер мәселесін кең тұрғыда зерттелудің қажеттілігі талап етілуде

3. Сезімнің түрлері.

Сезімдер: *адамгершілік (моральдық), эстетикалық, интеллектуалдық (танымдық)* болып бөлінеді.

Адамгершілік сезімдерге: достық, жолдастық, адалдық, ар-намыс, борыш, жауапкершілік, ұят т.б. жатады. Ар намысты қорғау адамға аса жарасымды сипатталады. Сезімнің осы түрі көбінесе қайсар, өжет, табанды әрі көздеген мақсатына жетпей тынбайтын адамдар байқалады. Ар-ұятты қастерлеу, намысқа тырысушылық екінің бірінде кездесе бермейтін қасиет. Мұның әр адам психологиясына әсер етіп, терең із қалдыратыны сонша кісі кейде кірерге жер таппай, кісі бетін қарай алмай, ұйқыдан, тамақтан қалатын болады. Абай ұяттың 2 түрі бар деді. 1) надандықтан туатын, ұғымына ұялмас нәрседен ұялу. Бұл надандық, ынжықтық, қайрат жігердің осалдығы, білім мен тәжірибесінің саяздығы. 2) дұрыс емес қылықтан ұялу.

Эстетикалық сезім дегеніміз адамның шындықтағы қандай болмасын бір сұлулықты сезіну. Бұл сұлу сымбатты, өмірге үйренуі, әдемі көріністерді тамашалау, табиғаттағы, көркемөнердегі шынайы әсем нәрселерден ләззат алу. Эстетикалық сезім дене сұлулығын қабылдауда ғана тұмайды. Моральдық сұлулықта та эстетикалық сезім тудырады. Өзінің мүддесін қоғам игілігі үшін тежеп ұстайтын жоғары моральды адамдарды көріп куә боламыз. Мұндай адамдар өзіне деген құрмет сезімін туғызады. Біз оларды «моральдық жағынан мұншама тамаша адам болады екен-ау» дейміз.

«Сұлулық сезімдері адамның дұрыс, сұлу нәрсеге сүйініп керексіз нәрседен жеркенуге, жақсылыққа ұмытылып, жауыздықтан тиылуына көп көмек көрсетеді» деген болатын М. Жұмабаев.

Интеллектуалдық сезімдер адамның тану процесімен, адамдардың ақыл-ой әрекетімен тығыз байланысты. Оған әуестік, білуге құмарлық, іздемпаз танырқау, сенімдік, интуиция, ықтималдың жорамалдың, болжау т.б. сезімдері жатады.

Сезімнің осы түрлері оқу процесінде, ғылыми-зерттеу жұмыстарда, адамға зор ләззат беретін жаңалықтар ойлап табуға пайда болады..

4. Эмоцияның түрлері.

Эмоция күрделі және қарапайым болып бөлінеді. Эмоция адамның сыртқы келбет әжімі, қимылы, даусы арқылы айқын көрініп тұрады. Енді қарапайым эмоцияларға тоқталсақ. Олар: *ашулану, қуану, ренжу, тобалау, қорқу жек көру* т.б. Мысалы: *қуаныш* үстінде адам өте жомарт, мырза болса, ал ашу үстінде кісі қатал болып сараңдығы ұстауы мүмкін. Мысалы: бала қуанғаннан секіреді,

шапалақ ұрады, жер тепкілейді, қатты күледі. Мұндайда дауыс түрліше құбылып, ұлғайып, бәсеңдеп, қатайып, жұмсарып отырады. Бетпен бастағы тамырлар қанға толып, адам қызарып көзіне жас пайда болады.

Қорқу эмоциясы қауіптің пайда болуымен туындайды. Олда адамның бет-әлпетінен, қимыл-қозғалысынан жақсы байқалады. Мұндайда адамның көзімен аузы ашылып, қасы көтеріледі. Адам бір дегеннен не істерін білмей тұрып қалады. Мықтап үрейлене қашып кетеді немесе қорғау әрекетіне көшеді. Қатты қорқан кезде адамның жүрегі қозғалғандай болып қалады. Жүрегі қатты соғып денесін тер басып, шашы үрпиіп көтеріледі, беттің бұлшық еттері тартылып, дем алуы өзгереді. Даусы қарлығып кейде шықпай қалады.

Ашулану. Мұндайда адам қысылады, көзі жалт-жұлт етіп, дем алысы жиілейді. Адамның танауы ербиіп, бұлшық еттері қатайып жауына немесе жек көретін затына тап беруге дайын тұрады. Еркін, қатты қысып, тісін тістеп, қасын керіп, қабағынан қар жауғандай болады. Ашулану барлық адамдарда бірдей болмайды. Оның күшті және әлсіз болуы мінезіне, тәлім-тәрбиесіне байланысты. Ашу қысып әсіресе оның, соңғы қуаттырақ кезеңі болғанда адам өз мінез-құлқын бақылауды жоғалтып алады. Бұны кезінде Рим ақыны Гораций айтқандай: «қызба ашу өте шығатын ақылсыздық». Ашуды бастапқыда тоқтату керек, сол себепті ашулы күйге келгенін сезінген адам өзін-өзі: өзін ақылмен алып жүру, өз сезіміне ие болу, жүгенсіз эмоцияға берілмеу деген сияқты бұйрық беруі тиіс. Біздіңше бұның басқа жолын, «Гуливердің басынан кешкендері атты кітаптың» авторы Джонатон Свифттің пікірін басшылыққа алу тиімдірек сияқты: «Ашуға берілу көбінесе басқаның кінәсі үшін өзінді-өзін жазалаумен бірдей». Өте дәл айтылған!

Табалау ыза мен қуаныштың қосынды түрі. Бұл біреуді мұқату, әшкерелеу. Ол адамға жаман сезім туғызады. Оны ызаландырып мұқатумен бірге ырза бір, кекесінмен күліп келемеждейді.

Қызғаншақтық та жағымсыз эмоциялардың бір түрі. Кейде, адамдар туралы: қызғаншақ екен, басқаның жолы болып, бақытқа ие болғанда, ол қатты күйзеледі деді. Бұндай күйзеліс жағдайында Монтескьенің ескертуі орынды: «қызғаншақ өзіне-өзі жау, өйткені ол өзі тудырған жауыздықтан сорлайды». Кім өзін-өзі қызғаншақпын деп ойлайды ғой дейсіз. Айқын түрде білінбесе де қызғаншақтық кең тараған. Мысалы: сәнге ден қойған адам менде анау, не мынау жоқ, немесе өз ойынша өзінен қабілетсіз әрі абыройы төмен адам ана не мына қызметте отыр деген күйзеліске ұшырайды. Соншалықты ыңғайсыз сезім. Бұл тек қызғаншақтық және еліктеуге ұмтылыс екенін біліп жеке басының ерекшелігін жоғалтқанын сезіне отырып ыңғайсыз эмоциядан арылуға болады.

Күрделі эмоциялар. Аффект, стресс, фрустрация, құмарлық, көңіл күй жатады. *Аффект* латынша аффектус, қазақша аффект дегеніміз қысқа уақытқа созылса да бұлқ етіп қатты көрінетін эмоцияның түрі. Аффект кейде адамның бүкіл психологиялық кейпін бұзып, ерік күшін әлсіреу жағдайда өтеді. (Мысалы: зәре ұшу, қорқу, долылық, жан түршігу, кенеттен торығу, қамығу т.б.). Аффект кезінде адамның есі шығып кетпейді. Дені сау адамдарда болатын аффект адамдардың жеке басының кемшілігі деп түсіну керек. Бұл адамның өзін меңгере алмауы, ерік тәрбиесінің кемістігі. Ерік жігері күшті адам, мұндай

ұшқалақты лепірмелікке бармайды. Дені сау адамның аффектісінен психикасы ауруға шалдыққан ауру адамның аффектісінен (патологиялық аффект) ажырату қажет. Мұндай аффектер ми қабығымен қабық асты орталықтарының байланыс бұзылғандықтан, екінші сигнал жүйесінің реттеушімен рөлі кемігендіктен болады

Стресс. Бұл ағылшын сөзі, шамадан тыс зорлану деген мағынаны білдіреді. Стресс ұғымын канада ғалымы Гансон Селье (1936) өмірге енгізген. Психологияда стресс мәселесін зерттеп түсінік берген ғалым Р. Лазарус болды. Шамадан тыс күшті тітіркендіргіштер адамдарда көбінесе қолайсыз эмоциялар туғызады. Кісі ұдайы қиналатын болса, оның діңкесі құрып, берекесі кетеді. Адамдардың осылайша шамадан тыс зорлануын *стресс* деп атайды.

Г.Селье стресс жағдайының дамуын 3 кезеңге бөлген:

1) Организмнің мазасыздануы.

2) Организмнің күшті тітіркендіргіштерімен айқаса күш салу.

3) Адам сыртан келетін нәрсеге төтеп беруге шамасы келмеген жағдайда титықтап, әрекет жасаудан қалады. Мұндай қолайсыз әсер нерв жүйесінің жұмысына да, дене күшіне де нұқсан келтіретіндіктен адам өзінің сыртқы ортамен байланысының үнемі қадағалап реттеп отыру қажет. Стресс кезінде зейінді аудару қиынға соғып, яғни қабылдау, ес, ойлау қажеттіліктері болады. өте күшті тітіркендіргіштер (Мысалы: қарулы қылмыскердің шабуыл жасауы, ситуация бойынша шешімді тез, дұрыс қабылдауда қателіктер жіберіп, адамның пульсі қатты соғып, қанға адреналиннің жұмысы төмендеп, адам дұрыс шешім қабылдай алмайды. Стресс адамның өмірі үшін қауіпті, бірақ та ол адамға қажетті. Стресс арқылы тұлғаның үлкен ситуацияларға бейімделу мүмкіндігі пайда болады.

Фрустрация. (латын сөзі - жоспардың бұзылуы) тұрақты жағымсыз эмоциялық күйге душар ететін шектен асқан қанағаттанбаушылық яғни, тұлғаның алға қойған мақсаты мен стратегиялық жоспарларының бұзылуы фрустрация туғызады.

Тілек мақсаттың жүзеге аспауының бәрі бірдей фрустрация туғыза бермейді. Адам қанағаттанбау, реніш сезімін жиі бастан кешіреді. Мысалы: сабақтан кешігу, автобуска үлгермеу, таңғы асты ішіп үлгермеу т.б бұлардың бәрі бірдей фрустрация туғыза бермейді. Фрустрация қанағаттанбаушылық дәрежесі адамның төзімін тауысарлықтай болған жағдайда көрініс береді. Фрустрацияға көбінесе эмоцияға берілген, қызба, өмір тартысында шынықпаған сәтсіздікпен қиындыққа даярлығы жоқ адамдар ұшырайды.

Құмарлық. Бұл күшті қажырлы эмоция. Құмарлық туралы Вольтер былай айтқан: «Құмарлық - кеме желкен кернейтін жел, ол кейде кемеңі суға батырады, бірақ онсыз кеме жүзе алмас еді».

Құмарлықтың *жағымды* және *жағымсыз* түрі болады. Жағымды түріне білім алуға, өнерді үйренуге, спортқа т.б. құмарлық, ал жағымсыз түріне: малға, ақшаға, атаққа байлыққа және құмар ойындарға, нашақорлыққа, ішімдікке құмарлықтар жатады. Егер, адам өзін-өзі билей алатын күш-қуат тауып, жағымсыз құмарлықтарын қоймаса, оның денсаулығы нашарлап, тіпті өлімге жеткізуі мүмкін. Құмарлықты сана-сезімен басқарудың рөлін француз

философы әрі ағартушысы Ж.Ж.Руссо айрықша бағалайды. Оның пікірінше: «басқара білгенде барлық құмарлық жақсы, ал оған бағынышты болғанда барлығы да жаман.»

Құмарлық туралы Флаубер быласа тұжырымдайды: «Құмарлыққа қарсы айтудың не қажеті бар? Ол ерліктің, поэзияның, музыканың, өнердің, қысқасы барлығының қайнар көзі емес пе? Ал құмарлық туралы біршама сөз, бірақ барынша әділ айтқан Анатолий Фронс болды. «Құмарлық- тыныштықтың жауы, бірақ онсыз тіршілікте, не өнер, не ғылым болмаған еді.

Әрине құмарлықта сана-сезімнің белгілі бір бақылауында болуы тиіс. Әйтпесе, мағынасыз бір нәрсеге құмарлық сәтінде әрект ету - дауыл кезінде теңізге жүзу дегендей, төтенше ескерту дұрыс болып шыға келеді. Бұл жерде тежелмеген құмарлық жөнінде айтылып отыр.

Көңіл күй. Кейіпіне қарап адамды шат, жайдары, жылы жүзді, ақ жарқын, не көңіліне кірбің кірген, ызалы, түсі суық деп ажыратылады. Адамның көңіліне айнала қоршаған дүние әсер етіп отырады. Егер оның қызметі жақсы жүріп жатса, ұжымы ынтымақты болса, отбасы жағдайы жарасымды болса, көңіліде көтеріңкі болады. Көңілге адамның денсаулық жағдайы, нерв жүйелердің ерекшеліктері де әсер етеді. Мысалы: Адамның көптен ойлап жүрген ісі оңға басса немесе бір нәрсеге қолы жетсе (диплом алу, диссертация қорғау т.б) шат-шадыман күйге түседі. Керісінше ол ылғы сәтсіздікке ұшырай берсе, өздеген мақсатына жете алмаса, жанына қояр жер таба алмай қиналады. Мұндайда қабағы қатыңқы, ренішті күйде жүреді. Сондықтанда «көңілсізден күлкі шықпас, адам көңілден азады»-, деген мақалдар тегіннен-тегін айтылмаған. Ерік жігері, күшті рухани өміріміздің мазмұны адамдар, тіпті ауыр жағдайда көңілді жүреді. Оптимстік жарқын болашаққа сену, қиыншылыққа мойымау, ерік-жігері күшті, қажырлы адамның басты қасиеті.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Эмоция мен сезімнің жалпы сипаттамасы қандай?
2. Күрделі эмоциялардың қандай түрлерін білесіз?
3. Адам эмоциясының жануарлар эмоциясынан айырмашылығы қандай?
4. Стресс, аффект дегеніміз не?
5. Қарапайым эмоцияларға нелер жатады?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Енекеев М.И. Основы общей и юридической психологии, М., 1996., 161-185б.
2. Годфруа Ж. Что такое психология М., «Мир», 1996ж., 1том -370с., -2том, - 490с.
3. Жарықбаев.Қ Психология негіздері, Алматы 2005ж, 293-302б.
4. Тәжібаев.Т Жалпы психология, Алматы, «Қазақ университеті», 1993ж., 212-217б.
5. Намазбаева.Ж.М. Психология ,Алматы 2005ж., 227-240б.
6. Рувинский Л.И., С.И. Хохлов, Ерік пен мінез қалай тәрбиелеу керек, Алматы , «Мектеп» , 1989ж., 139-141б.

7. Крысько В.Г. Психология и педагогика схемы и комментарий, М., 1989г., - 315с.

№ 16 дәріс. Ерік

Жоспар:

- 1. Ерік туралы жалпы түсінік.**
- 2. Еріктік әрекеттер**
- 3. Ерік сапалары.**

1. Ерік туралы жалпы түсінік.

Өмірде біз адамның қалай жұмыс істейтінін, оқитынын, тынығатынын, сүйікті ісімен шұғылданатынын байқаймыз. Біз оның белгілеген мақсатқа жету жолында ұзақ уақыт талпынатынын, күш-жігер, ақыл-ойын жұмсайтынын, көптеген кедергілерден өтетінін, шаттық пен қанағат әкелмейтін, бірақ қажетті іс үшін кейбір жағымды жайттардан бас тартатынын көреміз. Мұның бәрінде де адам еркі көрініс береді.

Алдына қойған мақсатқа жету үшін ішкі немесе сыртқы кедергілерді, адамда туатын күштің арқасында жеңіп өтудегі психологиялық процесс - ерік деп аталынып жүр.

Адамның жеңіп өтетін сыртқы кедергілері деп - сол істің өзінің объективтік қиындықтарын оның күрделілігін, әр қилы бөгеттерді, басқа адамдардың қарсылықтарын, жұмыс жағдайындағы қиыншылықтарды т.б. есептейді.

Ішкі кедергілер - бұлар адам өзіне жұмыс істету қиынға соғатын, жалқаулық, шаршап-шалдыққандық, алдында тұрған міндетке ешқандай қатысы жоқ басқа бірдеңелермен шұғылдануға құштарлық ететін, белгіленген мәселелерді орындауға кедергі жасайтын субъективтік, жеке ниеттен туатын кедергілер. Ішкі кедергіге құштарлық, тілек сияқты жат әдеттер жатады. Адамдар олардан ерік күшінің арқасында құтылады.

Ал «ерік» терминімен жеке адамның қасиетін де, қиындықтарды жеңе отырып табандылықпен және мақсатқа жету үшін әрекет жасау қабілетін де белгілейді.

Адам өмірінде еріктің маңызы орасан зор. Ерік кәдімгі күнделікті өмірде, әсіресе үлкен кедергілерді жеңудегі ауыр кезеңдерде керек. Соғыстағы немесе еңбектегі қандай да болсын жасаған ерлік адам еркінің күшті болуын керек етеді. Керісінше, еркі әлсіз адамдар үлкен іс бітіру түгіл, күнделікті өмір қойған міндеттерді атқара алмай, жұмысқа қабілеті нашар болып, басқалардан көмек күтіп, қамқорлығында болғысы келеді. Осындайлардың кейбіреулері жаман іске құмартып, керексіз әдеттердің құрбаны болады, бұларды жеңіп шығуға олардың ерік күші жетпейді.

Еркі күшті адам тек парасатпен, еңбегімен жақсы өмір сүріп қана қоймай, сондай-ақ шын мәнінде қаһармандық іс жасауға қабілетті болады. Ерік қуаты барлық психикалық процестердің әрекеттерін жинақтап және жандандырып қана қоймай, сондай-ақ ішкі органдардың жұмысын жақсартуы естің ауруын, тіпті өлімнің келуін де тоқтатуы мүмкін. Ұлы Отан соғысы кезінде өлімші

болып жарақаттанған ұшқыш өліп бара жатқанын сезсе де қолынан ұшақтың штурвалын жібермеген. Ол ұшақтағы жарақаттанған жандардың өзімен бірге өлетінін түсінген. Міне сөйтіп ерік күшінің кереметтігінен ұшқыш ұшақты қондырған.

Адамды әрекетке итермелейтін негізгі мотив-оның түрлі қажеттері. Адам өз қажетіне байланысты алдына түрлі мақсаттар қояды. Ол мақсаттарды орындау үшін түрлі әдіс - амалдар қарастырады. Өйткені адам сыртқы дүниенің заттары мен құбылыстарын тек танып, не оған өзінің қатынасын білдіріп қана қоймайды, сонымен бірге, оны қажетіне орай өзгерткісі келеді. Бұл үшін ол қимыл-қозғалысқа, іс-әрекетке түсіп отырады. Адамда қимыл-қозғалыстар есепсіз көп. Бұларды үлкен екі топқа бөлуге болады. Оның бірін еріксіз қозғалыстар (яғни мақсат қойылмайтын қозғалыстар: көздің жұмылуы, жөтелу шашалу, түшкіру т.б.), екіншісін ерікті қозғалыстар деп атайды. Мәселен, жерге түсіп кеткен нәрсені көтеріп алу қозғалыстың соңғы түріне жатады. Кез келкен қозғалыс арқылы сыртқы ортаны өзгертуге, оған ықпал жасауға болмайды. Бұл үшін мақсатқа бағытталған қимыл-қозғалыстар жасау қажет. Ойланып істелетін, алға мақсат қоюды қажет ететін, түрлі кедергілерді жеңе білуден көрінетін қимыл-қозғалыстарды психологияда ерік амалдары немесе ерік деп атайды. Сонымен *ерік* дегеніміз адамның өз мінез-құлқын меңгере алу қабілеті.

Ерік пайда болу үшін ең алдымен себеп түрткілер болу қажет. Ерік пайда болу үшін ең алдымен себеп, түрткілер болу керек. Адам алдына мақсат қояды. Сол мақсатты жүзеге асыру үшін әр түрлі әрекеттер жасайды. Мақсатты жүзеге асыруда адамда пайда болатын бір көмескілеу түрткілер пайда болады. Оны психологияда *тілек* деп атайды. Адам көп нәрсені тілейді. Біреуін жақтырады, екіншісін жақтырмайды, қажеттісін орындасам, жүзеге асырсам дейді. Тілектен кейін бір түрткі қалау туындайды. Мұнда адам өзінің мүмкіншілігімен санасады. Адамда бірнеше қалау болады, бұлардың арасында күрес пайда болады. Адам керектісін алып, тоқтамға келеді, соңынан жүзеге асыруға тырысады.

Ерік қоғамдық еңбек процесінде пайда болып, қалыптасқан. Тек еңбек ету арқылы ғана адам өзінің әр түрлі амалдарын, қимылдарын көрсетіп, түрлі қажеттерін өтей алады. Адамның еріктік қимылдары оның өмір сүріп отырған ортасының, яғни сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының әсер етуіне байланысты көрінеді.

Барлық тіршілік ерікке байланысты, ал ерік ешбір себеп дегенді білмейді, ешбір материалдық жағдайлармен байланысы жоқ рухани өзінше пайда болған күш, деп адамның барлық әрекеті, мұның ішінде еркі де, нақтылы айналасын қоршап тұрған дүниеге, жағдайларға байланысты болатындығына жете мән бермейді.

Сөйтіп, ерік қимылдарын өзінен-өзі пайда болмайтын, керісінше, адамның өмір сүрген ортасына байланысты дамып отыратын, ми қызметі продуктысының бірі болып есептелінетін психикалық процесс деп түсінуіміз қажет.

Ерікті қозғалыстарда орындау дегеніміз - еріктің ең қарапайым түрде сыртқа шығуы. Жас баланың еркінің дамуы осындай қозғалыстар жасауға үйрене бастаудан, өзінің денесін басқара алуынан байқалады. Қозғалыстарды тежей алу, тек алда тұрған мақсатқа ғана сәйке қозғалыс жасау-бірінші және екінші сигнал жүйелерінің өзара әрекеттестігінің нәтижесі

Еріктің мағынасы кең. Мұның бірінші жалпы мағынасы адамның психологиялық өмірінің саналы түрде бір мақсатқа бағытталуын білдіреді.

Сөйтіп, адамның дәл мағынасындағы ерікті амалы, біріншіден, әрбір адамның өзін-өзі билей алуынан, яғни мінез-құлқын меңгере алуынан көрінсе; екіншіден, оның түрлі ішкі және сыртқы кедергілерді жеңе отырып, алдына қойған мақсатын орындап, істі мұқият тындыруынан көрінеді.

И.М.Сеченов: «Ерік қимыл-қозғалысқа ғана басшылық ететін өзіндік ерекшелігі жоқ агент емес, ақы мен моральдық сезімнің белсенді жағы, соның біріншісі немесе екіншісі үшін ол көбіне қимыл-қозғалысты адамның өзін-өзі сақтау сезіміне қарсы келе отырып басқарады»-, деп жазды. Ертеден-ақ ерік табиғаты жөнінде бір-біріне қарама-қарсы екі көзқарас - материалистік және идеалистік көзқарастар қалыптасты.

Идеалистер ерікті ми қызметімен де, қоршаған ортамен де байланысы жоқ рухани күш деп санайды. Олар ерікті біздің санамыздың нұсқаушылық, қызмет атқаратын жоғары агенті деп санайды. Ерік ешкімге және ешнәрсеге де бағынбайды. Ол еркін. Олардың пікірінше, адам кез келген жағдайда ешкіммен есептеспей-ақ өзінің ойына келгенін істей алады. Ол еркін әрекет етеді. Басқаша айтқанда, адам не тілесе соны істейді, қалауына қарай қылық жасайды. Бәрі оның ерікті еркіне байланысты.

Ерік еркіндігінің идеалистік концепциясы философиялық және этикалық көзқарас тұрғысынан да жалған. Идеалистердің ойынша рух бостандығы әрекет бостандығына әкеледі. Бірақ қоғам мүшелерінің мүдделерімен санаспайтын жеке адам мінез-құлқы мораль және заң нормаларын менсінбеу, кейде оны бұзу болып табылады.

Материалистік ұғым бойынша ерікті материядан-мидан бөліп алу мүмкін емес. Ерік адамның танымдық және практикалық әрекетінде көрініп, соларды жүзеге асырудан тұрады.

Адамның ерікті әрекетін жүзеге асу үшін мынадай шарттар қажет:

- 1) алға тұтқан мақсатты орындау;
- 2) жолда ұшырайтын кедергі, бөгеттерді жеңуі;
- 3) мақсатқа жету жол жолында қайраткерлік, ерлік, табандылық көрсету, қиыншылықтан жол табу, тәсілқой болу т. б.

- 4) Қиындықтарға қарсы тұрып, үрейленбеу, қорықпау т. б.

Осы шарттарды орындалған уақытта ғана адамды ерік-жігері жеткілікті, қажыр-қайрат бар кісі деп айтуға болады

Еріктің физиологиялық негіздері. Үлкен ми сыңарлары қыртысының төбелік бөлігінде қимыл-қозғалыстарды басқаратын учаске бар. Ол ми қыртысының барлық учаскесінен, соның ішінде барлық талдағыштардың ми қыртысы ұштарымен байланысып жатады. Бұл байланыс ми қыртысының белгілі бір учаскесіне жетіп, онда осындай процесс туғызу мүмкіншілігін

камтамасыз етеді. Қимыл – қозғалыс учаскесі үнемі талдағыштардың ми қыртысы ұштарынан келіп түсетін хабарлардың «атқылауы» астында болады. Хабар алған соң, қозғалыс клеткалары кез-келген сәтте қимыл жасау жөнінде бұйрық беруге мүмкіндік алады.

И.М.Сеченов айтқандай, қандай іс-әрекет болса да оның болуының алғашқы себебі әрдайым сыртқы сезім беретін қозудан болады. Іс-әрекеттің детерменизмі осы болып табылады, соған қарағанда, адамның әрбір істеген әрекетінің өз себебі болады. Бұл жерде И.М. Сеченов алғашқы себеп туралы айтып отыр. Бірақ осыдан әрі көптеген іс-әрекетпен сезім беретін қоздырғышсыз-ақ немесе тіпті, оған қарсы, өмір тәжірибесіне сүйеніп туа береді. Айталық, сыртқы тітіркендіргіш, мысалы теледидар адамды қызықты хабарды көруге шақырады, ал адам ойында тұрған бір істі орындауға немесе сол жұмыс орындалмаса, одан туатын жағымсыз жағдайларды еске алып, жұмыс істеуге отырады.

Ерік әрекетінің физиологиялық негізі, өткен тәжірибенің нәтижесінде ми қыртысында бұрын құралған нерв байланысының екінші сигнал жүйесі толады. Ерік іс-әрекет жасау қарсаңында осы жүйелер қозғалысқа келеді, сөйтіп, шамалы күш жұмсауға мүмкіндік береді, сондықтан адам - теледидар өте қызықты нәрсе беріп жатса да, оны көрмей, өзін жұмыс істеуге мәжбүр етеді.

2. Еріктік әрекеттер.

Адамның еркі алдын ала қойылған мақсатқа сай орындалатын әрекет қылықтардан көрініп отырады. Бірақ жүру, көбейту кестесі көлеміндегі ауызша есеп, жақын, туыс адамдармен сөйлесу тағы сол сияқтылар ерікті қажет ететін әрекеттерге жатпайды. Еріктік әрекеттер мақсаттың және сол сияқты, оларды орындау барысында кездесетін кедергілердің, қиындықтардың болуымен сипатталады.

Еріктік әрекеттер *қарапайым* және *күрделі* болып бөлінеді. Қарапайымы *мақсат қою* және *орындау* деген буыннан тұрады. Оларда бір буыннан соң екінші буын аралық буынсыз келіп отырады. Күрделі еріктік әрекетте *мақсатты аңғару*, *жоспарлау* және *орындау* деген үш буыннан тұрады.

Мақсатты аңғару. Адам мінез-құлқының стимулдары сан алуан. Мұндайлар: ашығу, шөліккеу сияқты физиологиялық қажеттіліктер, ауа жұту, дем алу, ұйықтау қажеттіліктері, басқалармен араласу, білімге, көңіл көтеруге құмарлық тәрізді қажеттіліктер бола алады. Қажеттіліктің арта түсуіне қарай құштарлық тілекке – айналады. Бір нәрсені тілеу дегеніміз - не мазалайтынын, қандай мұқтаждық бар және оны қалай қанағаттандыруға болатынын білдіру. Тілек дегеніміз - мұрат түрінде өмір сүретін қажеттілік мазмұны. Қажеттілікке сай мақсатты аңғарған адам бір шешімге келеді.

Жоспарлау. Күрделі ерік әрекетінде шешім қабылдаудан соң қойылған міндетке жету жолдарын жоспарлау басталады.

Орындау. Жол мен тәсілдер белгіленіп болысымен, адам қабылданған шешімдерді жүзеге асыруға кіріседі. Белгіленген мақсаттың жүзеге асуы кедергілерді игерумен ұштаса жүреді. Оларды зат, материалдық процестер,

адам, уақыт, кеңістік туғызады. Сол сияқты, шаршау, ауру, білімнің, дағдының аздығы тәрізді кедергілер де болуы мүмкін.

Еріктік әрекет азды-көпті қиналу жағдайында өтеді. Осындай жағдайда ерік күші көрініс береді. Ол мақсатты орындауға немесе одан бас тартуға жұмсалған қуат көлемімен сипатталады. Мысалы, бір оқушы үшін математикадан үйге берілген тапсырманы орындауға үлкен күш жұмсамауы мүмкін, ал екінші оқушыға тапсырманы орындау үшін біраз еңбектеніп, «терлеуге» тура келеді.

Ерік күшінің мықтылығы темперамент типіне де байланысты. Холерик, сангвиниктер үлкен шиеленісті жағдайда да төзе білсе, меланхоликтерде мұндай ерекшеліктер шамалы.

Ерік күші қиыншылықтардың, ауыртпалықтардың пайда болуы және артуына қарай туып, күшейіп, отырады. Бірақ кейде адамға әрекетті бастау қиын. Ол күдіктен арыла алмайды. Мұндай жағдайда белгілі бір сигналды қолданудың пайдасы тиеді. Мәселен, спортшы жарыс бәсекесін үшке дейін санап, қолын көтеріп, өзіне өзі бұйрық бергеннен кейін бастайды.

Ерік күшін реттеу іштей немесе дауыстап сөйлеп қостау көмегімен жүзеге асырылады. Адам өзіне өзі кеңес береді, бұйырып, мадақтайды, қолдайды. «Батылдау бол», «Жасқанба» деген сөздерді қолданады. Оларды адам өзіне өзі ете қиын минуттарда, жағдай әбден шиеленіскен кезде айтады.

3. Ерік сапалары.

Адамның ерік-жігер қасиеттері сан алуан.

Біріншіден, еріктің күшіне (тоқтамға келгіштік, кедергілерді жеңе алу, өзін-өзі меңгере алу, батылдық шыдамдылық т.б.);

Екіншіден, адамгершілікке сыйымды ерік сапаларына (жеке мүддені ұжым еркіне, қоғам мүддесіне бағындыра алуда көрінетін ерік сапалары);

Үшіншіден, еріктің адамның дербестігінен байқалатын сапалары жатады (инициатива, принциптілік, тәртіптілік, жинақылық т, б.).

Тоқтамға келгіштік. Тоқтамға келгіштік дегеніміз адамның қиын-қыстау кезеңдерде қажетті шешімдерге келіп, оны жүзеге асыруға қабілетінің болуы. Тез тоқтамға келу үшін адам асығып-аптықпайды. Бұл әрбір істі ой таразысына салуды қажет ететін қасиет. Тек осындай жағдайда ғана адам алдындағы ісін дұрыс бағалап, жоспарлай алады, өзінің барлық мүмкіндіктерін сарқа пайдаланады. Басқалардың ақыл-кеңесін тыңдау, ақылға салу, өзін тежей алу, қателерді көре білу - тоқтамға келгіш адамға тән қасиеттер.

Біреу тоқтамға келуде оншама көп қателікке жол бермейді, ал екінші біреу көптеген қателіктерге ұшырайды, сонысынан кейін үлкен опық жейді, әуре-сарсаңға түседі, ал үшінші бір адамдар жиі-жиі түрлі тоқтамға келеді де, алдына сансыз мақсаттар қояды. Бірақ оларды, көбінесе, орындай алмайды. Ақырында мұның барлығы оның ерік-жігерін жегідей жеп мұқалтады.

Батылдық. Мақсатты таңдау мен оған жету жолын анықтаудың шапшаңдығы мен ақылға сайлылығынан көрінетін жеке адамның еріктік қасиеттері батылдық деп аталады. Әрекет мақсаттары мен оларға жету тәсілдерін жан-жақты және терең ойлап, қабылданатын шешімнің маңызын түсініп, олардың мүмкін болар нәтижесі жөнінде өзіне-өзі есеп беріп отырады.

Бір қарағанда батыл адам мақсатты оңай және еркін таңдайтын тәрізді болып көрінеді. Бірақ, шындығында олай болмайды. Батыл адам да күрделі, азапты ішкі тартысты, қарама-қарсы мотивтер қақтығысын, эмоциялық, тебіреністерді басынан кешіреді. Батылдық - жеке адам еркінің жоғары дәрежеде екендігін көрсететін қасиет. Батылдық қабылданған шешімді жүзеге асыру барысында айқын көрінеді.

Табандылық. Мінез-құлықты ұзақ уақыт бойы белгілі бір мақсатқа сай бағыттап, бақылап отыру қабілетінен көрінетін жеке адамның еріктік қасиетін *табандылық* деп атайды. Табанды адам жағдайды дұрыс бағалайды, одан мақсатқа жетуге көмектесетін нәрселерді таба біледі. Ол қиындықтан тайсалмайды, тап болған күдікке, тағылған кінәларға мойын ұсынып берілмейді. Өмірден біз табандылығы төменгі дәрежеде қалып қойғандай болып көрінетін адамдарды аз кездестірмейміз. Мұндай адамдар ақылды, тіпті талантты да болуы мүмкін, бірақ біршама күрделі жағдайда немесе алғашқы қиындықтармен кездескенде өз мінез-құлықтарын ұзақ уақыт бойы басқара білуге қабілетсіз болып шығады. Оларға пайда болған кедергі алынбас камалдай болып көрінеді де сондықтан босқа күш жұмсағылары келмейді.

Бір қарағанда ерекше табанды сияқты болып көрінетін адамдар да кездеседі. Бірақ жақынырақ танысып көрсеңіз, олардың бар болғаны кәдімгі қиқар адамдар екеніне көзіңіз жетеді. Қиқар адам өз пікірін, өз дәлелдерін ғана мойындайды, бұл дәлелдері қате болса да, соларды басшылыққа алады.

Табанды адам алған бетінен қайтпай, көздеген мақсатына қайткен күнде де жетуді ойлайды.

Мектеп оқушыларын табандылыққа тәрбиелеуде мұғалім мына шараларды жүзеге асырып отырады:

1) Баланы жас көзінен қолына алған ісін ылғи да аяқтатып, оның қолынан іс келетіндігіне сенімін арттырып отыру қажет;

2) Оқушы дербес әрекет жасауға, өз бетімен қиыншылықтармен күресе білуге үйрету. Қажетті жерінде тәрбиешінің өзі өнеге көрсетіп отырса тіптен жақсы;

3) Баланы ұжымдағы ортақ мүде үшін күресе білуге баулу, көпшілік алдындағы борышын, жауапкершілігін өтеуге жұмылдыру, оған берілген тапсырмалардың орындалу сапасын қадағалау - табандылыққа тәрбиелеудің басты жолдары.

Ұстамдылық. Ұстамдылық дегеніміз адамның оқыс қимыл-қозғалыстан, орынсыз сөйлеуден, босқа күйіп-пісуден бойын тежей алу қабілеті. Ұстамды адам әр кез терең ойланып, ағат істерге бара бермейді. Мұндай адам өзінің бар күш-жігерін тек алдындағы мақсатын орындауға ғана арнап отырады. Ұстамдылық, өзін-өзі меңгере алу - адамның төзімділік, шыдамдылық, батылдық сияқты ерік сапаларымен тығыз байланысып жатады. Адам осындай қасиеттердің арқасында ғана өзін нағыз ерлерше ұстай білуге үйренеді, өзін қорқу сезіміне билетпей, көңілге алған ісін қажетінше істеп шығады.

Тәртіптілік пен жинақылық. Тәртіптілік дегеніміз адамның өз қимыл-қозғалысын, ойы мен тілегін әр уақытта ұжымның ырқына бағындыра алу қабілеті. Жекешіл, ұжымнан оқшауланып жүретін адамда тәртіптілік жағы аз

болады. Кісінің тәртіптілігі оның жинақылығымен, іс-әрекетінің жоспарлығымен тығыз байланысты. Адам әр уақытта бір іске кірісерде оны мұқият жоспарлап алады. Адамның тәртіптілігі мен жинақылығы оның қоғамдық әрекетімен қатар жеке өмірінде де ерекше маңыз алады.

Оқушыларды тәртіптілік пен жинақылыққа тәрбиелеу дегеніміз олардың оқу әрекетін дұрыс ұйымдастыру, әрбір кішкентай істің өзіне тиісінше мән беріп отыруға үйрету қоғамдық істе де, жеке өмірде де қатаң тәртіп сақтау, ыждағаттылыққа, ұқыптылыққа үйрету, бір сөзбен айтқанда, осылардың барлығын олардың қанына "сіңіріп" отыру деген сөз.

Ерлік. Ерлік дегеніміз алға қойған мақсатына шексіз сенген, сол жолда ақтық демі біткенше бел байлаған, моральдық рухы жоғары адамның ғана қолынан келетін қасиет. Сонымен қатар, ерлік - батылдық пен ұстамдылықтың, табандылық пен тез тоқтамға келгіштіктің адамның басында ойдағыдай тоғысуы. Ерлік істеген сәтте адам өзіне өлім қаупі төнсе де сасқалақтамайды, өз рухын жақсы ұстай алады, басына түскен ауыртпалықты мойымай көтереді, өз мақсатын асыл мұратына бағындырып, мұны ең негізгі борышым деп есептейді. Ерлік көбінесе қоғамдық мәні бар істерде көрінеді. Сондықтан да ол адамның өз халқына, Отанына қалайша берілгендігін сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады. Қазақ халқының тарихында да кір жуып, кіндік кескен жерін көздің қарашағындай сақтап, басқыншы жаудан асқан ерлікпен қорғай білген небір батыр тұлғалар көптеп кездеседі. Мәселен, Қарасай, Қобыланды, Қамбар, Сырым, Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай, Исатай, Махамбет, Амангелді, Бауыржан т. б. осылар секілді әр рухты, намысты қолдан бермей шыбын жанын туған жері үшін құрбан еткен қас батырлардың бейнелері қазіргі тәуелсіз елдің жас ұрпақтарына үлкен өнеге.

Дербестілік. Бұл ерік-жігері күшті адам, кім болса соның айтқанына жүре бермейді. Ол өзінше ойлайтын, өздігінен әрекет ететін кісі. Басқалардың айтқанын, істегенін қайталамай, соларға жай ілесе бермей, әр нәрсеге сын көзбен қарап, өз қатесін кезінде біліп, түзетіп отыратын адамның тамаша сипаты.

Шыдамдылық. Адам өзінің мақсатына жету үшін қиыншылықтардың көптігіне, не болмаса өзінің әрекетінің, жұмысының сәтсіз болуына қарамастан алға тұтқан мақсатын жүзеге асырам деген үмітін, ол еш уақытта бас тартып қайтпай, осы жолда кездесетін қиыншылықтардан қашпай шыдамдылық көрсетіп, қайткен күнде де мақсатына жетпей тынбауын айтамыз.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Ерік дегеніміз не?
2. Еріктің физиологиялық негізін қалай түсінуге болады?
3. Адамның негізгі ерік сапалары қандай?
4. Күрделі еріктік әрекеттерге нелер жатады?
5. Ерік сапаларына нелер жатады?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аймауытов Ж. Психология. Алматы, «Рауан», 1995, - 303б.

2. Богословский В.В. Психология. Алматы, «Мектеп», 1980, - 350б.
3. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
4. Маклаков А.Г. Общая психология М., 2006, -581с.
5. Немов Р. С. Психология. М., «Просвещение»., 1995, 1том -573с.,
6. Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.
7. Столяренко Л.Д. Основы психологии Ростов на-Дону, «Феникс» 1997, - 732с.
8. Тәжібаев Т. Жалпы психология – А. «Қазақ университеті», 1993 -240 б.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб,: Питер 1999г., - 345с.
10. Рувинский Л.И., Хохлов С.И., Ерік пен мінезді қалай тәрбиелеу керек Алматы, «Мектеп» 1989ж., -150б.

№ 17 дәріс. Темперамент

Жоспар:

- 1. Темперамент туралы жалпы ұғым.**
- 2. Жоғары нерв қызметінің типтері-темпераменттің табиғи негізі**
- 3. Темперамент типтеріне психологиялық сипаттама**
- 4. Темперамент және тұлғаның басқа қасиеттерінің өзара байланысы**

1. Темперамент туралы жалпы ұғым.

Темперамент деп психикалық процестер ағысының жылдам, не баяулығы, қимыл-қозғалыстар мен көңіл күйдің түрлі деңгейіне адамның жүйке саласының тыстан берілетін ерекшеліктерінің жиынтығын айтады. Ол адамдардың эмоциялық қозғыштығынан, қимыл-қозғалысынан, жалпы белсенділігінен жақсы байқалады. Темперамент адамның жалпы қозғалысынан да (мәселен, біреулер шапшаң қозғалады, тез қимылдайды, енді біреулер жай қимылдап, асықпай істейді), психиканың күші мен тереңдігінен де (мәселен, біреу өжет, алғыр болса, екінші біреу керісінше, сылбыр, жігерсіз болады), адамның көңіл-күйінің ерекшеліктерінен де (салмақты, тұрақты, жеңіл, тұрақсыз т. б.) эмоция сезімдерінен де (біреу сабырлы, екінші біреу күйгелек т. б.) жақсы байқалып отырады.

Темперамент туралы алғашқы ой-пікірлер ғылымда өте ерте кездің өзінде-ақ айтыла бастады. Ежелгі Грек ғалымдар Гален, Гиппократтың еңбектерінде біраз пікірлер айтылған. Гиппократтың ойынша, адамның тәнінде төрт түрлі сұйықтық болады. Олар: денені жылытып тұратын - қан, салқындататын - шырын (слизь), құрғататын - бауырдағы сары өт және оған дымқылдық беретін қара өт (талақ). Олар дұрыс араласса адамның дені сау, дұрыс араласпаса сырқат болады. Организмдегі сұйықтардың біреуінің басым болуы адамның темпераментін анықтайды. Гиппократ темпераменттер белгілі мөлшерде адамның тұрмысына, ауа райы жағдайларына тәуелді болады деп санады. Мәселен, отырып жұмыс істейтіндердің денесінде флегма жинақталса, үнемі қимыл-қозғалыстағыларда - өт көбейеді, темперамент те осыған сәйкес анықталады.

Рим дәрігері Гален (129-199) темпераменттің санын он үшке жеткізді. Гален организмде жылылық неғұрлым басым болса, темпераменті күшті болатынын, денесі салқын болса, темпераменті баяулайтынын айтты.

Неміс философы И. Кант (1724-1804) өзінің «Антропология» деген еңбегінде темпераменттің төрт түрі туралы толық психологиялық сипаттама берді. Бірақ ол темперамент пен мінез ұғымдарын бір-біріне балама ретінде (бұлай деп ұғыну қате) қарастырды.

Темперамент туралы теориялар 19-шы ғасырдың аяқ кезінде де кең өріс алады. Көрнекті орыс педагогы П.Ф.Лесгафт (1837-1909) темпераменттерді қан сауыттардың жуандығы мен кеңдігіне байланысты деп тұжырымдады.

XX ғасырда темперамент туралы теориялық пікір айтқан ғалымның бірі Э. Кречмер (1888-1964). Ол «Тән құрылысы және мінез» атты еңбегінде темперамент түрлері адамның дене құрылысымен конституциясымен байланысты болады деді. Кречмер адамдарды дене құрылысымен конституциясына қарай төрт типке бөледі. Олар: *пикник*, *атлетик*, *лептосоматик*, *диспластик*.

Э. Кречмердің сипаттауынша *пикниктердің* денесі төртпак, қол аяғы мен мойны қысқа, бұлшық еттері нашар, сүйектері борпылдақ, іші мен бөксесі үлкен, көкірек бездері шығыңқы, беті жұмсақ, ажарлы, денесі семіз келеді;

Атлетиктер бойы ұзын, бұлшық еттері жақсы жетілген, жауырын мен бөксесі оңтайлы, мойны ұзын, дене құрылысы пропорциялы болып келеді.

Диспластик – дене бітімі қисынсыз. Бұл адамдар әр түрлі мүшелік зақым сырқаттарға ұшырағандар (сырықтай ұзыр, қауға бас, тума аяқ-қолы кемістер.

Лептосоматик бойшаң, нәзік денелі, көкірек тұсы жайылыңқы, тар иықты, қол аяғы ұзын, сидыйған.

Адамның дене құрылысын осылайша сипаттай келе, Кречмер темпераменттерді екіге бөледі. Пикниктердің темпераментін Кречмер кебінесе - сиклотиник, ал атлетик пен астениктің темпераменттері - шизотимик деп аталады. Сиклотиник және шизотимикті ол сау адамдардың темпераменттеріне жатқызады. Сау адамдар мен ауру адамдардың ортасында ауруға шалдығайын деп тұрған адамдардың темпераментін Кречмер сиклойд темпераментіне, ал астеник, атлетиктердің темпераментін - шизойд темпераменті деп атаған. Оның айтуынша, сиклойдтардың және шизойдтардың өзіне тән аурулары болады. Мәселен, сиклойдтар көбінесе кем ақылдық - депрессивтік психоздармен ауырады. Кречмердің сипаттауынша сиклойдтар өте жігерлі, әрекетсіз, уайымшыл, бірақ тез көнгіш, ақ көңіл, өте жұмсақ болып келеді. Шизойдтер - жай, қозуы өте шабан, тұйық, жабық адам, бірақ табанды, тұрақты болып келеді.

Кречмер темперамент балаға ата-анасынан балаларға тұқым, нәсіл арқылы көшіп отырады, олар өзгеріске түспейді, баланың туысынан темпераменті қандай болса, сол темпераменттерді үлкейген кезде де сол бойынша қалады дейді. Әрине, темперамент женінде осылайша кесіп айту дәл болмайды, темпераменттер түрлі жағдайлардың әсерімен өмір суру барысында аздап өзгеріске түсіп отырады.

2. Жоғары нерв қызметінің типтері-темпераменттің табиғи негізі.

Темпераменттердің физиологиялық негіздерін ғылыми тұрғыдан дәйекті етіп түсіндірген академик И.П.Павловтың ілімі темперамент туралы түсінікті ғылыми сара жолға түсірді. Ол темпераменттердің осы қасиеттерінің туа үйлесуіне орай сипатталатындығын көрсетті. Павлов өзінен бұрынғылардан өзгеше жолмен, атап айтқанда, дененің сыртқы құрылымын зерттеген неміс психиатры Кречмерден, қан сауыттарының құрылымын зерттегендерден (П.Ф.Лесгафт) басқаша организмді біртұтас нәрсе деп қарап, ондағы ми қызметіне ерекше назар аударды.

Нерв жүйесінің типтері ми қабығындағы қозу, тежелу процестерінің үш негізгі белгісінің (күші, тепе-теңдігі, қозғалғыштығы) жиынтығынан құрастырылады.

И. П. Павлов шартты рефлексдер әдісі арқылы жоғары нерв қызметінің және нерв процестерінің негізгі қасиеттері - қозу мен тежелудің заңдылықтарын ашты. Нерв процестерінің негізгі қасиеттері: 1) күші, 2) тепе-теңдігі, 3) қозғалғыштығы.

Нерв процестерінің *күшіне* - нерв жүйесі мен нерв клеткаларының жұмыс қабілеттілігін яғни сыртқы ортаның түрлі тітіркендіргіштерге төзімді келсе, әлсізі мұндайға шамасы келмей, «морт сынып» жатады.

Нерв процестерінің *тепе-теңдігі* - бұл қозу мен тежелудің өзара саймасайлығын көрсетеді. Бұл процестер кейде бір-бірімен тепе-тең болып, кейде тең келмей, біреуі екіншісінен күшті болып отырады.

Нерв процестерінің *қозғалғыштығы* - бір процестің екінші процеспен алмасу шапшаңдығы. Бұл, мидың кездейсоқ және қолайсыз өзгерістерге бейімделуіне мүмкіндік береді.

Осы қасиеттердің түрліше араласып, қосылуы жоғары нерв қызметінің түрлі типтерін сипаттайды. Осылардың ішінде төрт типі жиі ұшырасады. Бұлардың үшеуін И. П. Павлов *күшті* типке, біреуін - *әлсіз* типке жатқызады.

1.Күшті, тең емес (ұстамсыз) тип қозу процесінің күштілігі мен тежелудің әлсіздігімен сипатталады.

2.Күшті тепе-тең (қозу процесі тежелу процесімен сайма-сай болады), қозғалғыш тип.

3.Күшті тепе-тең, инертті (сырттай тыныш) тип.

4.Әлсіз тип қозу және тежелу процестерінің баяулығымен, олардың әлсіз қозғалысымен (инертті) сипатталады.

И.П. Павлов ашқан нерв жүйесінің негізгі типтері темпераменттердің физиологиялық негіздерін жақсы түсіндіреді. И.П.Павлов сангвиниктерді – ширақ, нерв жүйесі күшті, қозуы мен тежелуі тең, қозғалғыш адам; холериктерді – ұстамсыз, нерв жүйесі күшті, қозуы мен тежелуінен басым; флегматиктерді нерв жүйесі күшті, қозуы мен тежелуі бір-біріне тең болғанмен, қозғалысы баяу адамдар десе; меланхоликтерді – нерв жүйесі әлсіз типті адамдар деп сипаттады.

И.П.Павлов осы айтылған негізгі типтерден басқа да аралас, өшпелі типтердің кездесетіндігін айтты.

Соңғы жылдары көрнекті орыс психологы Б.М.Тепловтың (1896-1965) лабораториясында нерв жүйесінің типтері одан ары зерттеле түсті. Егер, И.П.Павлов өзінің тәжірибесін жануарға жасаған болса, Б.М.Тепловпен оның шәкірттері осындай экспериментті адамдарға жасады.

И.П.Павловтың нерв жүйесінің типтері туралы ілімі бойынша әр түрлі темперамент өкілдері былайша сипатталады. Мәселен, нерв жүйесі күшті, бірі екіншісіне тең келмейтін адамдар көбінесе ұйытқымалы, қимыл қозғалысқа шапшаң келеді. Олар – ұстамсыз, күйіп-пісуге ылғи да дайын тұратын күйгелек адамдар. Істі бұрқыратып істегенмен, олардың кейде қолын бір сілтеп сылқ түсетін кездері де болады. Бұлар – холерик темпераментінің өкілдері.

Сангвиник темпераментінің өкілі, Павловтың айтуынша, қуатты, тұрлаулы, ширақ тип ойнақы, еті тірі бірақ кез-келген істі бастап тастап жүре береді. Ол жұмысқа қабілетті, беріліп істейді, басқа адамдармен тез тіл табыса біледі, ұжым арасында өзін көңілді ұстайды, былайша айтқанда, ақ көңіл, қызу істің адамы. Оның осал жері - іс жоқ кезде сылбыр күйге түсіп кетеді, енді бірде жеңіл мінезділікке салынады.

Нерв қызметі қасиеттерінің тұрақсыздығы. Нерв қызметінің типі адаммен бірге туады және оның түгелдей өзгеріске ұшырауы неғайбыл. Дегенмен И. П. Павлов нерв қызметі типтерінің жекеленген қасиеттерін өзгертуге болатындығын тәжірибе жүзінде дәлелдеген. Мәселен, козу процесі тежелуінен басым, күшті ұстамсыз тип машықтанып, жаттығу арқылы езінің тежелу процесі күшін біршама арттырып, оны козу процесімен теңестіргені байқалған. Осыдан И.П. Павлов күшті қозғыш типтерді жаттықтыру арқылы тежелу процесінің күшін арттырып, бір-бірімен теңестіруге болады,- деген қорытындыға келеді.

3. Темперамент типтеріне психологиялық сипаттама

Холерик темпераменті. Бұл типтің өкілі аса қозғыштығымен, соған орай мінез-құлқының ұшқалақтығымен көзге түседі. Холерик қарым-қатыста - күйгелек, бір беткей, шабуылға жаны құмар, іс-әрекетте - пысық. Холериктер жұмысты үзіп-үзіп істегенді ұнатады. Олар айналысқан ісіне жан-тәнімен беріледі. Осы жолда кездескен қиындықтың бәрін жеңуге даяр тұрады, кедергілерді жеңіп, мақсатына жетеді. Қайрат-жігері мұқалып, өз сенімі кетсе, еңсесі түсіп, еш нәрсеге мойны жар бермей қояды. Көтеріңкі көңілді, көзі оттай жайнап, сөйлегенде жұртқа кезек бермейді. Бір сөзбен айтқанда ұстамсыз, құйындай адам.

Сангвиник темпераменті. Бұл темпераменттің өкілін И.П.Павлов қызу қанды, іскер адам деп санайды. Ол адамдармен тез тіл тауып, шүйіркелесе кетеді, жұртты жатырқамайды. Ұжым ішінде сангвиник көңілді, ақ-жарқын, іске бар ықыласымен кірісетін, әуесқой адам. Ісқа зауқы болмаса, жұмыстан тез суынып кетеді. тап болғанда суынып қалады. Сангвиникте эмоция тез пайда болып, тез өзгереді. Оның осал жері іс жоқ кезде сылбыр күйге түсіп кетеді. Ол онша кек сақтамайды, қазір береумен ерегесіп қалса, біраздан кейін ашуы тез тарап кетеді. Көңіл күйі тез өзгергіш, ойға жүйрік, өткір тілді, жаңаны тез қабылдағыш, зейінді келеді.

Флегматик темпераменті. И.П. Павловтың сипаттауынша, бұл барлық уақытта да байсалды, ұстамды бір қалыпты, табанды және төзімді, еңбекқор адам. Нерв процестерінің тепе-теңдігі мен баяулығы флегматикке қандай жағдай да болмасын бір қалыпты тыныштықта болуға мүмкіндік береді.

Флегматик - салмақты адам, ол күшін босқа сарп етпейді, бастаған істі аяғына жеткізеді. Ол бөспелікті сүймейді. Жұртпен қарым-қатынасы да бір сарынды жүріп жатады. Баяулық пен селқостық - флегматиктің осал жағы. Оған ырғалып-жырғалуға, жиналып, қамдануға біраз уақыт қажет. Дегенмен, бұл қасиет мінездің тұрақтылығын көрсетеді, істі аспай-саспай тыңғылықты аяқтауға мүмкіндік береді. Флегматиктер ұзақ уақыт жұмыс істеуге сабырлық пен әрекет етуге төзімді болады.

Меланхолик темпераменті - бұл типтің өкілдері аса сезімтал соның салдарынан жаны тез жараланғыш келеді. Меланхоликтер тұйық, қиын жағдайлардан жол тауып шығуға олақ, адамдардан оқшау жүргенді ұнатады. Ол қауіпті жағдайлардан қорқады.

Қозу және тежелу процестерінің әлсіздігі бұлардың бір-бірімен тең келмеуі (тежелуі басым болады), кез келген күшті әсер - меланхоликтің қимыл қозғалысын баяулатып, онда шектен тыс тежелу туғызады, Меланхоликті әлсіз тітіркендіргіштер де мазалайды, сондықтан да ол ұсақ-түйектің бәріне де қатты мұңаяды немесе қатты қуанады.

Үйреншікті жақсы, тату ұжым арасында меланхоликтер өзін жақсы ұстайды, жұртпен қарым-қатысқа түсіп, алған ісін нәтижелі орындай алады, кедергілерді жеңіп, табандылық көрсетеді.

Темпераменттердің осы 4 түрінің біреуі жақсы, біреуі жаман деп айтуға болмайды. Өйткені, олардың әрқайсысының да ұнамды, ұнамсыз жақтары бар. Егер сангвиниктің шнрақ болуы, көңілінде кек сақтамауы жағымды болса, көңіл күйінің бір қалыпты болмауы өзгеріп, құбылып тұруы, бір бастаған жұмысын аяқтап, ақырына жеткізбеуі жағымсыз жағы болып табылады.

Холериктің өте жігерлі болуы жағымды болса, көңіл-күйінің ұйытқымалылығы, ұстамсыз-тұрақсыздығы қолайсыз жағы болып табылады.

Флегматиктің сабырлы, салмақты болуы жағымды болса, қимыл-қозғалыстарының баяулығы, шабан болып келуі жағымсыз жағы болады. Ал меланхолик адамның көңілінің тұрақты болуы, қолына алған бір жұмысты аяғына дейін апаруы жағымды жағы болса, өте сылбыр болуы, көбінесе көпшіліктен бөлек жүріп, өзімен-өзі болып, өзінен-өзі жүнжіп кетуі жағымсыз жағы болып табылады. Міне, осы себептен бұл темпераменттердің мынауы жақсы, мынауы жаман деп айтуға болмайды.

Темпераменттің негізгі төрт типінің өкілдері бір қалыпты жағдайдың өзінде өздерін түрліше ұстайды екен. Бірде темпераменттері әр түрлі төрт дос театрға кешігіп барады. Мұндай жағдайда олардан қандай мінез байқалған?

Холерик билет жыртушымен айтысып партердегі өз орнына барып отыруға әрекеттенеді. Ол театрдағы сағат ілгері кеткен, деп салғыласып, билет тексерушіні итермелей бастайды.

Сангвиник партерге жібермейтініне көз жеткен соң жоғарғы қабатқа көтерілудің қиынға соқпайтынын сезіп, баспалдаққа қарап жүгіріп кетеді.

Флегматик залға жібермейтінін көріп: "Алғашқы көрініс онша қызық болмады, буфетке бара тұрайын" деп антракт болуын күтеді.

Меланхолик "Менің әркез жолым болмайды. Өмірімде бір рет театрға келген едім, ол да сәтсіз болды"-, дейді де үйіне кетіп қалады.

Осылайша темперамент адамның белсенділік сипатынан (жұмыс істеу қабілеттілігі, әлеуметтік қарым-қатынастағы тіл табыса алу мүмкіндігі), мінез-құлықтың түрлі қалпынан үнемі өзгерістегі сыртқы ортаға бейімделе алу жағдайынан көрініп отырады.

4.Темпераменттің және тұлғаның басқа қасиеттерінің өзара байланысы

Темперамент және мінез-құлық. Темперамент адамның жалпы мінез-құлық мәдениетіне тәуелді. Мәселен, кей адам өзін тежеп, тізгіндеп отыру былай тұрсын керісінше жанталасу, өршелену, ашу-ыза, қуаныш, күйіп-пісу секілді эмоциялық жағдайларды әдейі жасап отырады. Кейбіреулер тіпті күйгелектікке түсіп, темпераментінің күшті не әлсіз жақтарын паш етіп, басқаларда үрей немесе аяушылық сезімін туғызғысы келеді. Мұндайлар көбіне барлық жағдайды темпераментке нервке аударып, өзінің ұстамсыздығын, дөрекілігін, жөнсіз, әдепсіз, сотқарлығын ақтағысы келеді. Бұл тәрбиесіз, мәдениетсіз адамның қылығы.

Адамның өз мінез-құлқын қоғамда қабылданған моральға сәйкес ұйымдастыра алуы мәдениеттілік болып табылады. Жеке адам басқалардың жағдайымен, көңіл-күйімен санасып отыруы керек, оларға ілтипатпен қарап, көңіл қалдыратындай әсерлер туғызбауға тырысып отырған жөн. Бұл үшін ұстамдылық қажет.

Күйіп-пісіп жүретін холерик өзін тежеп, тізгіндейді басқалармен орынсыз дауласа бермейді, назарын басқа жаққа аударып, қолайсыз ситуациядан бойын аулақ ұстайды. Меланхоликтің өзін-өзі үрейге де, қорқынышқа да билетпей ұстауына болады.

Темперамент және ерік. Күшті ерік адамды тізгіндеп, өз эмоциясын меңгеруге, импульстерін тежеуге мүмкіндік береді. Темперамент пен еріктің өзара байланысы әр уақытта бірыңғай жұп-жұмыр болып келе бермейді. Темпераменттің сүйекке сіңген жағымсыз сапалары мінездің еріктік сапаларының қалыптасуына кедергі келтіреді. Кейде импульсивтік қасиет, әсіресе, өмірдің шешуші кезеңдерінде парасатты ерікті тізгіндейді. Бірақ қалыптасып келе жатқан ерік біртіндеп темпераментке ықпал жасайды, қажет жағдайда оны өзіне бағындырады.

Темперамент және іс-әрекет. Кей жағдайда адамның іс-әрекеті күшті және тез реакция жасауды, енді бірде бір қалыпты, байсалды қимылдауды қажет етеді. Іс-әрекеттің әрбір түрінің өзіне тән белгілі қарқыны мен динамикасы болады және адам өзі араласқан істе қажетті сапаларды қалыптастырып, дамытып отырады. Алғаш жеке адамның табиғи ерекшеліктері іс-әрекетте табысқа жеткізу не бөгеуі мүмкін, бірақ, кейіннен белгілі бір әрекетпен сан рет жабдыққан соң байырғы қасиеттер іс-әрекеттің талаптарына сәйкес бейімделе бастайды. Мәселен, холерикке алғашқы кезде шабан қозғалысты баяу және тыныш қарқынды қажет ететін әрекетке төселу қиын,

өйткені оның тума ерекшеліктері осы іске қажетті сапаларға қарама-қарсы келеді. Холерик шыдамсыздық, оқыс қимыл қозғалыс, аптығушылық байқатады. Келе ол іс-әрекеттің талабына көндігетін болады.

Тақырып бойынша пысықтау сұрақтары

1. Темперамент дегеніміз не?
2. И.П.Павловтың жүйке жүйесінің типтері туралы ілімі темпераменттің табиғатын қалай түсіндіреді?
3. Темперамент адам психикасынан қандай орын алады?
4. Темпераменттер қалай өзгереді және оларды қалай тәрбиелеуге болады?
5. Темпераменттің психологиялық сипаттамсы қалай?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Т.1: Вопросы теории и истории психологии/ Гл.ред. А.В.Запорожец, М.; Педагогика, 1982г., - 425с.
2. Годфруа Ж. Что такое психология М., «Мир», 1996ж., 1том -370с., -2том, -490с.
3. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
4. Крылова А.А. Психология, М., «Проспект», 1998г., -583с.
5. Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.
6. Сәбет Бап-Баба Жантану негіздері Алматы, «Дәнекер», 2001ж., -293б.
7. Столяренко Л.Д. Основы психологии Ростов на-Дону, «Феникс» 1997, - 732с 23.
8. Тәжібаев Т. Жалпы психология – А. «Қазақ университеті», 1993 -240 б.
9. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т./под ред. В.В.Давыдова и др. – М.: Педагогика, 1983г., -390с.
10. Хрестоматия по общей психологии: Психология памяти/Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова, М., Изд-во МПИ 1979г., - 295с.

№ 18 дәріс. Мінез

Жоспар:

1. **Мінез туралы жалпы ұғым.**
2. **Мінез бітістері.**
3. **Мінездің құрылымы.**
4. **Мінездегі даралық ерекшеліктер мен типтілік.**

1. Мінез туралы жалпы ұғым.

Адамның ісі мен қылығынан көрінетін, оның айналасындағыларға қатынасын бейнелейтін кісінің тұрақты және тұрлаулы жеке өзгешелігі *мінез* деп аталады. Мінез туа біткен қасиет емес, ол біртіндеп өмір сатысында дамып, қалыптасып отырады. Мінезі мүлде бірдей болып келетін адам болмайды, бірақ өмір сүрген ортасына, қоғамына қарай типтік мінезі болады. Күнбе-күнгі тіршілікте адам әдетте менмен не көпшіл, қайырымды не сараң, биязы не дөрекі, батыл не солқылдақ, табанды, ер жүрек не байбаламшыл болып

сипатталады. Олай болса, мінез негізінде жеке адамның моральдық-еріктік қасиеттері жатады.

Жеке адам тіршілігінің өрісі тар, ол қоғамдық дамудан оқшау жүріп жатса (отбасынан әрі аспайтын болса), онда біртіндеп оралымсыз, тартыншақ мінез қалыптасады. Бала мінезінің қалыптасуына отбасы мен мектеп өмірінің моральдық-психикалық атмосферасы үлкен әсер етеді. Мінез өзгермейтін тума қасиет емес, ол өмірде қалыптасады. Мәселен, ешбір бала туысынан "еңбек сүйгіш не жалқау, тәртіпті, не ұстамсыз болып тумайды. Оның мінезі, ұзақ жылғы өмір сүру барысында өмірдің сан алуан ағымына қарай тәрбие процесінің ықпалымен қалыптасып отырады.

Мінез туыстан пайда болмаса да, нерв жүйесінің, адамның табиғи жағының ерекшелігі мінез көріністерінде, оның жекеленген бітімінің қалыптасуында байқалып отырады. Нерв процестерінің тең не тең еместігі, шапшаңдығы не баяулығы, күштілігі мен әлсіздігі - бұлардың бәрі адамның іс-әрекетіне, мінез-құлқына, оның реакцияларына түрліше рең береді. Мәселен, екі адамның наным-сенімі бірдей болғанмен, оның бірі - қызба, шапшаң және албырт, ал екіншісі - байсалды, парасатты болуы ықтимал.

Нерв жүйесінің типінен басқа мінезге организмнің басқа да ерекшеліктері: жүрек, қан тамырлары, ас қорыту, эндокрин жүйелері де әсер етеді. Осы айтылған жүйелер қызметінің бұзылуы адам мінезінің күрт өзгеруіне әсер етеді.

Моральдық жағынан тәрбиеленген мінез адамды мінез-құлық тұрғысынан да, оның айналасымен байланысы тұрғысынан да сипаттап отырады. Инабаттылық, гуманизм, адамдарға қамқорлық, жолдастықты қадір түту, жұртшылық пікірімен санаса білушілік, өзі міндетін орындаудағы жауапкершілік пен адалдық - мінездің осы сапасының негізгі компоненттері.

Рухани дүниесі бай қажеттері мен қызығулары, талғамы мен ой-өрісі кең, талабы мен мүддесінде қайшылығы жоқ, сөз бен ісі байланысты адамдарды *толық мінезді* адам дейді. "Адамның басына қонған бақыттың тұрақты болуы жақсы мінез-құлыққа байланысты" (Әл-Фараби). *Мінез сапаларының бірі - оның бірқалыптылығы мен байсалдылығы.* Мұндай адамдар қарым-қатынаста ұстамды және құйындай ұйтқып тұрмайды. Кімнің мінезі толық болса, соның мінезі бірқалыпты да келеді. Бұл екеуі мінездің егіз қозыдай, бірінен екіншісі ешқашан ажырамайтын бітістері.

Бірқалыпты, тұрақты мінезі бар адам басқалардың жетегінде кетпейді, оның өзінің белгілі көзқарасы, принципі, өзіндік мінез-құлқы болады, ол қауіп-қатерден бой тасаламайды, керек жерінде батылдық көрсете біледі. Инициатива мен белсенділік, достық пен жолдастық, адалдық пен шыншылдық осындай мінезді адамға тән қасиеттер. Ал мінездің күшіне мақсатқа жету жолында алда тұрған кедергілерді жеңе білуде көрінетін адам ұстамдылығының мөлшері жатады. Соңғы сапа болмаса да мінез өз мәнінде болмайды. "*Бойда қайрат, ойда көз, болмаған соң айтпа сөз*" деп Абай тегіннен тегін айтпаған. Жақсы мінезге тән сапалардың біріне оның байсалдылығы жатады. Мінез адамның дүниеге көзқарасы мен сеніміне байланысып жатса ғана жоғарыда аталған сапалар қоры молаяды. Қабілетсіз адам болмайтыны сияқты, мінезсіз де адам

болмайды. Жаман болсын, жақсы болсын, әйтеуір, адамда бір мінез бітісі болады. Бірақ жоғарыда айтқандай түрлі сапалары қиысып келетін үлкен мінезді адамдар жиі кездесе бермейді. Біреуде ол жағы, біреуде бұл жағы жетпей жатады. Адам, сондай-ақ, түрлі жағдайда түрліше қылық көрсетуі де мүмкін. Осыған қарап оның мінезі тұрақсыз екен деп бағалай салуға болмайды. Өйткені ол әншейінде батыл, жігерлі болмағанымен, бірде осындай қасиеттерімен көзге түсуі мүмкін. Мінез үшін тұрақты қасиеттердің мәні өте зор. Мәселен, барлық жерде де адам тәртіп сақтай алатын болса, тек сонда ғана тәртіптілікті сол кісінің мінез бітісі деп санауға болады.

Мінез адамның басқа психикалық қасиеттерімен, атап айтқанда, қабілет, темпераментімен тығыз байланысты. Адамда қабілеттіліктің дамуы кейбір тиісті мінез бітістерінің болуын қажет етеді. Мәселен, табандылық, уақытша сәтсіздікке мойымау, еңбек сүйгіштік, энтузиазм сияқты мінез бітістерінің қабілеттер үшін ерекше маңызды екендігі түсінікті. Ал темперамент болса, мінез бітістеріне өзіндік бояу, реңк береді. Жақсы мінездің ықпалымен темпераменттердің де кейбір нашар жақтары өзгеріп отырады. Мінезді қалыптастыруға ерік-жігердің қосар үлесі зор. Еркі күшті адамның мінезі де берік. Жігерсіз адамның мінезі де бос, сылбыр келеді.

Мінездің мәнерлі белгілері. Мінез тек қылық пен қимыл-қозғалыстардан ғана емес, бет-әлпеттен және ымнан да байқалады. Мінез жеке адамның сыртқы кейпіне әсер етеді. Мәселен, беттегі әжім бұл адамның жасы ұлғаюының ғана белгісі емес, ол сондай-ақ беттегі бұлшық, еттердің әдеттегі қозғалыстарының да нәтижесі. Кейбіреулер үнемі күлімсіреп жүрсе, енді біреулер түнеріп жүреді, біреудің бетінен таңданған пішінді, екінші біреуден жаратпаушылықты байқауға болады. Күлімсіреудің өзі мінез тұрғысынан түрліше болуы мүмкін, біреу көзімен күлімсіресе, екінші біреу мұны бүкіл бет пішінімен байқатады. Адам мінезінің ұлы білгірі Л. Н. Толстой былай деп жазды: «Көзі ғана күліп тұратын адамдар болады, бұлар - ку және эгоист адамдар. Көзсіз ауызбен күлетіндер де бар, бұлар - әлсіз, табансыз адамдар, күлкінің осы екі түрі де ұнамсыз». Л.Н. Толстой күлкінің менменсіген, уылжыған, бақытты, жарқын, салқын, қытықты, ыржалақтаған, момақан т. б. түрлерін ажыратып, айырады. Типтік мимика жеке адам өмірінің түрлі қалтарыстарына орай рефлекстік сипатта көрініп отырады.

«Көз - адам жанының айнасы» деген сөз бар. Шынында да, көз мінез бен темпераменттің кейбір ерекшеліктерін байқатады. Мәселен, Л.Н. Толстой көзді айлалы, нұрлы, мөлдір, мұнды, суық, жансыз деп бөлген.

Мінез адамның сырт қалпынан да байқалады. Мәселен, тәкаппар адамдар денесін шалқайта, кеудесін керіп, басын кекірейте ұстайды. Қарапайым адам көзге түсуді қаламайды, еңкіштеніп басын мойнына тығып жүреді. Жағымпаз адам иіліп, сөйлескен адамына жаутаңдай қарап, мүләйімсіп тұрады, көз түбінен қуланған күлкі болар-болмас байқалады.

Адамның алшаңдай немесе қысқа адымдап жүруі, тұрысы, қолын қандай қалыпта ұстайтындығы да мінезін сипаттайды. Адамның сыртқы түріне қарап мінезін анықтау, әрине оңай нәрсе емес, өйткені, кейбіреулер өзінің жан дүниесін сыртқы жасанды қылығымен жасырғысы келеді. Мәселен,

жарамсақтық кейде айлакерлік пен сатқындықты бүркемелеп тұруы мүмкін. Әйтсе де, адам қандай қулыққа салынса да бірде болмаса бірде өзінің нағыз бет пердесін көрсетіп алады. Бұл әсіресе, қақтығыс үстінде, оқыс жағдайларда жиі кездеседі. Мінезді танып, білу үшін адамның сөзі мен ісін салыстырып, оны өмірдің сан алуан жағдайларында байқап көру қажет.

Табанды, қажыр-қайратты кісі қандай кедергіні болса да жеңіп, өзінің көздеген мақсатына жете алады, осы жолда өз еңбегін, тұрмысын тиімді етіп ұйымдастырады, барлық мүмкіндіктерді жете пайдаланады. Осындай мінезді адам қоғамға аса пайдалы болады, өйткені ол алда тұрған қоғамдық міндеттерді шешуде белсенділік қабілет көрсетеді.

Мінез адамның жеке өзі үшін ғана емес, қоғам үшін де қажет. Кейде мінезі ауыр бір адам бүкіл ұжымға қырсығын тигізетін кездері болады. Осындай адамның әлегінен ұжымда тартыс, қайшылықтар туады, өсек өріс алады, бұл қалған адамдардың жұмысына, көңіл күйіне жаман әсер етеді. Мұндай жағдайлар жанұяда да кездеседі. Керісінше, ақ көңіл, жайдары адамдар айналасындағылармен сыпайы, жолдастық қарым-қатынаста болады, жұртпен оңай шүйіркелеседі, жұмыста да, тұрмыста да бір-біріне ілтипатпен қарап, әр адамның қызметі мен дем алысына қолайлы жағдай туады.

2. Мінез бітістері.

Белгілі қоғам мүшелеріне ортақ мінездердің қатарына: Отанға берілгендік, адалдық, шыншылдық, еңбекке және қоғам мүлкіне дұрыс көзқарас, ұжымшылдық, гуманизм, борышын және жауапкершілігін түсіну, қиыншылықтарды жеңіп шығуға дайын болу, кішіпейілділік, қарапайымдылық, сергектік, жолдастық, т.б. жатқызуға болады. Типтік мінездің кейбіреулері:

1) *Отан сүйгіштік* кісінің бойындағы күш-қуатын, білімі мен тәжірибесін халық мүддесіне оның игілігіне яғни адамның кір жуып, кіндік кескен жеріне білдіретін перзенттік борышы - оның кісілігін танытатын ерекше асқақ сезім. Әр заман ғұламалары адамның осынау қасиетін қастерлеп, сөздерінің небір дәмді ой түйіндерін осыған бағыштаған. Мәселен М. Әуезов: "Алтын анам, Отаным, сенен аяр жаным жоқ, сенің іркер күшім жоқ" десе, Баубек Бұлқышев: "Адал адам Отанын сүйеді. Адал ақ жүрекке Отан анасындай. Отанның дегенін істеу - қуаныш, мақтаныш" деген ғой. Отан, отаншылдық қасиет туралы тебіренгендегі қаздауысты Қазыбек бидің: "Алтын ұяң - отан қымбат... туып өскен елің қымбат, кіндік кескен жерін, қымбат" деп келетін аталы сөздерін де қалай еске алмассың!

2) *Мақсаткерлік (мақсатқа талпынушылық)* - бұл адамның өз мінез-құлқын көздеген мақсатына алаңсыз бағыштауы, мұны өзінің ұстаған бағыт-бағдар позициясына, танымы мен сеніміне, асыл-арманына бағындыра алуы. Алдағы мақсатынан ауытқу, бос белбеулікке салыну - ар-намыс пен ожданға сиыспайтын қасиет. Мақсаткерлік - тек бір іспен өнебойы шұғылдану, онымен ылғи да әуре болып жүру емес. Бұл соны қайткенде де орындап шығуға мықтап берілу, бір істі нәтижелі етіп тындыру. Мұндай кісі өзіне жүктелген тапсырманы да мүлтіксіз, сапалы етіп орындап шығуды жан-жақты ойластырады осы жолда творчестволық белсенділік көрсетеді, әрбір ісін түпкі көздеген мақсатымен байланыстырып отырады.

Мақсаткерлік - асыл арман, зор үмітпен тығыз байланысты. Арманмен ойнауға болмайды, ол күйресе бақытсыздыққа душар етуі мүмкін. Үміті мен арманы шындыққа сәйкес келген адам ғана келешектің құшағында өмір сүре алады. Арман мен үміт жүректі қуанышқа толтырады. "Үміт өрге тартады, үмітсіздік көрге тартады, үмітін жоғалтқан жан, ешқашан үміттеніп көрмеген жан",- дейді, батыр ағамыз Б. Момышұлы.

3) *Борыш пен жауапкершілік.* Бұл адамның үйші, әке-шеше, тума-туысқандарына қатысты перзенттік парызынан туындайтын қасиет. Мұның негізінде өзін әлпештеп, адам етіп өсіргендердің алдындағы жауапкершілігін бар санасымен терең аңғара алып, түсіну, бұл парызы мен қарызын қалай ақтау жолын ойластыру. Бұл кісіліктің басты белгісі, терең және күшті сана-сезімді қажет ететін қасиет. Борыш пен жауапкершілікті түсіне білуден адамның имандылығы мен адамгершілігінің деңгейі байқалады, оның қылықтарын жаман, жақсы, иманды, имансыз деп бағалау туады. Борышты сезіну, оны орындау ми мен жүректің бірлескен жұмысын қажет етеді. Оны ақыл мен сезім тұрғысынан жақсы - жаман деп бағалау ар мен ұятқа келіп тіреледі. Өз қылығының дұрыс-бұрыстығын түсіне білу - адамға үлкен қуаныш, шабыт-жігер, қанағат әкеледі.

4) *Мейірімділік пен ізгілік.* Егіз қозыдай осы екі қасиет-басқаларға (әке-шеше, ағайын, туыс, таныс т. б.) коңіл болу, олардың сеніміне ие болу, айналасындағылармен өзара дұрыс қарым-қатынас жасау, адамға эмоциялық жағынан тиімді. Кісінің шат-шадыман тіршілігі үшін маңызды. "Мейірімділік,- деп жазды К. Бови,- мылқаулар сөйлей алатын, керендер ести алатын тіл". Өте тауып айтылған сөз. Әрине, бізде ылғи адамға көмектесуге жағдай бола бермейді, уақыт та жетпей жатады. Ал айналаңдағы адамдар, әсіресе, егде тартқандар, өзіне коңіл аударғанды ерекше бағалайды. "Ең үлкен сән-салтанат,- деп жазды Экзюпери - адамдардың қарым-қатынасының салтанаты". Үйде де, түзде де кісіге ізгілік, имандылықпен қарап, оның қамын ойлау, оған мейірімділік пен мейірбандық білдіру, жан ашырлық пен қамқорлық жасай білу кісіліктің, ұнамды мінездің көрінісі. Ізгілік - адам біткенді сүйе беру секілді күйректік, көңілшек сезіммен ешбір тоқайласпайды.

5) *Адалдық пен шыншылдық.* Бұл екеуі бір-бірімен біте қайнасқан кісінің жақсы мінез бітістері. Адал адам шынайы да, шыншыл адам - адал. Адалдық – сөздің таным мен сенімге ұштасуы, оның іс-әрекетке қайшы келмеуі. Шыншылдық-адамның азаматтық борышына, ар-ожданына қалтқысыздығы. Адал да шыншыл, әділетті болу - еңбек пен білім алуға, жалпы іс-әрекетке дұрыс көзбен қарау, инабатты, тіршілікте тиянақты, принципті болу деген сөз. Адалдық пен шыншылдық бар жерге кісі әділетті де, кішіпейілдік пен қайырымдылық, қарапайымдылық етіп жүреді, бұлар кісінің аты мен абыройына дақ түсірмейді. Көзқарас пен мінездегі түрлі жалған көріністер (екі жүзділік, жарамсақтық, жалтақтық, күншілдік, іштарлық, мақтаншақтық, тәкаппарлық т. б.) нағыз адалдық, шыншылдықпен еш сыйыса алмайды.

б) *Достық.* Бұл ортақ көзқараспен мүдде, мақсат бірлігі негізінде пайда болып, уақыт сынынан өткен адамгершілік құндылығы мол тұрақты, тек адамға

ғана тән жоғары сезім. Достық адамды асқақтатады, ол жан мен тәннің гүлдене түсуіне жәрдемдеседі. Оның маңызды белгісі - өте берік, әрі терең эмоциялық жақындық. Ол адамның бір-біріне сөз жүзінде де, іс жүзінде де адал және шынайы болу, өзара терең мүдделілік, бір-біріне толық сену, кайғы мен қиыншылықта өзара қол ұшын беру, өз ара жауапкершілік пен қамқорлық. Достардың мінез, темперамент секілді ерекшеліктері түрліше болып келуі де мүмкін. Мәселен, олардың бірінде қызбалық не шабандық, тұйықтық не жігерсіздік т. б. мінез кемшіліктері кездесетіні болады. Бірақ достыққа бұлар кедергі бола алмайды, қайта нағыз дос бойындағы осындай кемшіліктерден арылуға көмектеседі. Әрине, сатқындық, екі жүзділік, өтірікшілік, тәкәппарлық, өзімшілдік достықпен сыйыспайды. Жалқау, менмен, мәдениетсіз, самарқау, салдырсалақ адам да бір-бірімен дос болып көгермейді. "Дос болма майда тілді күлгенменен, бимағына сырты жылтырап жүргенменен", - дейді Шал ақын.

3. Мінездің құрылымы.

Мінез – бір-бірімен қатынас байланысы бар адамдардың қасиетінің жүйесі, тұтас құрылым болып табылады.

Мінез құрылымындағы сенім. Қалыпқа түскен, адамгершілігі айқындала бастаған мінездің негізгі компонентіне сенімділік жүйесі кіреді. Сенімділік адам мінез-құлқының принциптілігімен, күресте бас имейтіндігімен анықталады.

Мінез құрылымындағы қажеттілік пен мүдде. Қажеттілік пен мүдденің басымдылығына қарай адамның өзіндік мінезі қалыптасады. Қажеттілікті қанағаттандыру мақсатында біреу тек құлқыны үшін өмір сүреді, енді біреу өмір сүру үшін тамақ ішеді. Дүниеқор адамдар да болады, олар тек дүние жинау үшін ғана өмір сүреді, бұл олардың рухани, адамгершілік дүниесін жұрдай етеді: топтастықты, сараңдықты, күншілдікті арттырады.

Мінез құрылымында еңбек ету қажеттілігінің, қоғамдық мүдденің басым болуы - адам мінезінің белсенділігі мен тұтастығын және қоғамға пайдалылығын көрсетеді.

Мінез құрылымындағы интеллект. Адамда байқағыш, жазбай танитын қасиеттің болу-болмауы, өзгермелі ортаны тез бағдарлауға мүмкіндік беретін орамды ақылдың немесе оған керісінше, оралымсыздық пен баяулықтың тән болуы, адамның құбылыстарды терең талдай алуы, не мәселеге үстірт қарауы - осының бәрі-бәрі жеке адамды сапа жағынан сипаттайды.

Мінез құрылымындағы ерік. Қалыпқа түскен ұнамды мінездің өзегі - жеке адамның ерік-жігерлілік сапасы болып табылады. Ерік-жігері күшті адам талап-тілектерінің және қылықтарының анықтылығымен, өз бетінше әрекет ете алушылығымен көзге түседі. Ол көздеген мақсатына жетуде табанды және батыл. Адамның жігерсіздігі, әдетте, мінездің ынжықтығымен орайлас келеді. Тіпті білімі мол, жан-жақты қабілетті адамның өзі де егер жігерсіз болса, сыртқы жағдайлардағы және өзінің ішкі жан дүниесіндегі бар мүмкіндіктерді толық жүзеге асыра алмайды. Ерік-жігердің бекуімен бірге мінез орнығады.

Мінез құрылымындағы сезім. Сезім дегеніміз - әлеуметтік және табиғи өмірдің сан алуан жақтарына эмоциялық қатынас. Мінез туралы сөз болғанда жеке адамның эмоциялық қасиеттеріне де назар аударылады. Бұлай ету орынды

да адам өзін сезім арқылы да ашады. Адамның нені сүйіп, нені жек көретіндігі, қандай нәрсеге салғырт қарайтындығы оның шын мәніндегі өмірлік позициясын білдіреді.

Әлеуметтік өмір жағдайларына байланысты қалыптасқан мінез ерекшеліктеріне орай адам шынайы құрылыстарға жан-тәнімен құмарта немесе талдап селқос қарауы, жоғары дәрежедегі саяси моральдық, эстетикалық, интеллектік сезімге ие болуы немесе керісінше, жұпыны сезімді болып, ұстамсыздық, дөрекілік, долылық (аффект) көрсетуі мүмкін.

Мінез құрылымындағы темперамент. Мінездің табиғи негізі - жоғары нерв қызметінің типтерін көрсететін темперамент болып табылады. Темперамент мінездегі байсалдылық немесе жаңғалақтық немесе сылбырлық тонусының көтеріңкі - төмендігі, үйірсектік немесе түйықтық, жаңа жағдайға жаңа міндетке тез, не қиын бейімделу сияқты т.б. сипаттарды анықтайды.

Бірақ темпераменттер психикалық қасиеттердің басқа жақтарымен де байланысып жататындығын және бір жағының, осы қасиетке - темпераменттің кей көріністерін әлсіретіп, бүркемелейтіндігі, екінші жағынан, өмір талабына сәйкес оны күшейте алатынын, сондай-ақ бұрын қалыптасқан әлеуметтік бағдармен моральдық ұғым, әдеттерге де тәуелді болатынын есте ұстаған абзал. Қалыптасқан әдетпен дағды, мінез бітістері темпераментке әсер етеді. Мінез-құлықты өзгертеді. И.П.Павлов керенау флегматиктерден белсенді флегматиктерді ажыратқанда осы жағдайды ескерген болса керек. Бұл айтылғанның сангвиниктерге де қатысы бар, бұлардың бірі істе белсенділік көрсетсе, екіншілері әбігер, бос сөзді, той-даназаға құмар келеді, флегматикпен сангвиниктердің, осы айтылғандардың мінез-құлықтары бәрінен бұрын олардың мінез бітістеріне тәуелді болып келеді.

4. Мінездегі даралық ерекшеліктер мен типтілік.

Мінез иесі болып табылатын жеке адам - қоғамның мүшесі, ол қоғамда түрлі қарым-қатынасқа түсіп отырады. Қоғамның мүшесі ол таптық қоғамда - таптың өкілі бола отырып, жеке адам қоғамның, таптың басқа мүшелері сияқты белгілі экономикалық, саяси, мәдени жағдайларға тәуелді болды. Мұндай жағдайлар мінездің жалпы типтік бітістерін қалыптастырады. Адамдар мен нақты адам мінезіндегі типтік бітістер - дәуір мен таптың әлеуметтік өміріндегі маңызды жайттарды бейнелендіреді.

Олай болса, типтік мінезді белгілі адамдар ортақ басты-басты бітістер деп ұғынған дұрыс. Мұндай негізгі бітістер өмірдің жалпы жақтарын бейнелендіреді және сол топтағы адамдарда қай-қайсында болмасын азды-көпті көрініс береді. Сөйтіп, типтілік бір жағынан, нақты адамның даралығын, екінші жағынан, сол адам экономикалық, саяси және мәдени байланысқа түсетін басқа адамдарды да сипаттайды.

Мәселен белгілі бір ұлттың адамдары сол ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір сүру жағдайлары мен ұлттың, тұрмыстың өзіндік ерекшеліктерінен нәр алады, ұлттық тіл мен мәдениет ықпалымен дамиды. Сондықтан да бір ұлттың адамдары өздерінің тұрмыс салты, әдет ғұрпы, мінез бітістері жағынан басқа ұлт өкілдерінен ерекшеленіп тұрады.

Бірақ ұлттың өмір сүру жағдайлары өзгерген кездерде - ұлттық мінездегі типтік бітістер де өзгеріске түсіп отырады.

Типтік мінез бітістерінің ұлттық өзгешеліктерімен қатар тап өкілдерінің күресі мен өмірін бейнелейтін типтік мінездің ерекшеліктері туралы да айтылуы қажет.

Өмір сүрудің жалпы экономикалық, саяси және мәдени жақтарымен қатар адамның мінез-құлқына сәуле түсіретін оның іс-әрекетінің жалпы жақтарын да естен шығармауымыз тиіс. Осы айтылғандармен қатар адамның табиғи құрылымында да мәселен, жоғары жүйке қызметінің де типтік ерекшеліктерінде ортақ белгілер кездеседі.

Типтік және мінез типтері. Адам өмірінің типтік жағдайларын бейнелейтін ерекше, елеулі типтік бітістердің жиынтығы мінез типін құрайды. Әр әлеуметтік дәуір қоғамдық аренаға белгілі типтік мінезді әкеледі. Мінез типтерінің қай-қайсы да қоғамдық қатынастардың тарихи дамуына қарай өзгеріске түсіп отырады

Мінез типі - біршама тұрақты құрылым, бірақ ол сонымен өзгермелі де келеді. Адамның өзіне-өзінің талап қоя білу деңгейі, қоғам қажеті мен тәрбие, өмір жағдайларының ықпалымен мінез типтері дамып және өзгеріп жатады. Мінез типтерін зерттеу оларды жіктеуге, олардың қалыптасуы мен көріністерінің белгілі бір заңды байланыстарына әкеледі. Мұндай жіктеудің болмауы - жеке типтерді сипаттаудың кездейсоқтығына, үстірт көзқарасқа соқтырады да оның теориялық және практикалық мәні елеусіз болады.

Психологияда мінезді жіктеуге талай рет талпыныс жасалды. Мәселен, осындай бір жіктеуде мінез типтері адамның ақыл-парасаты, еркі мен эмоциясының басымдығына қарай анықтаған. Жеке адамның ішкі және сыртқы дүниеге деген бағытын негізге алған жіктеу кеңірек тараған. Бұл тұрғыдан мінез екі типке - интраверттелген (тұйық, өзімен өзі болып жүретін ойшыл), экстраверттелген (аңқылдақ, белсенді, ақжарқын адам) болып бөлінеді. Бұл типтер де шындықты бейнелендіреді, бірақ бұл жіктеулер де бір жақты.

Ақырында жеке адамның дербестік дәрежесіне орай типтерге бөлу де бар. Мұнда типтер *конформды* және *дербес* болып бөлінеді. Мұның біріншісіне - басқа біреудің ой-пікірімен санасқыш, жұрттың айтқанына тез иланып, көне қоятын, айтқан сөзді сынамай-ақ қабылдайтын, стресс жағдайларына бейімделе алмайтын адамдар жатады. Екінші типке - өзіндік нанымы бар дербес пікір және нақтылы шешімге келе алатын адамдар кіреді. Осы типтің өкілдері белсенді, қажырлы, қиын жағдайларда асып-саспайтын, өз пікірін басқаларға тыңдата алатын, стрестік жағдайларда еңсесі түспейтін кісілер болып табылады. Жоғарыда аталған жіктеулердің барлығы да бір жақты, бұларда жеке адамның адамгершіліктік қасиеттері ескерілмеген.

Тақырып бойынша пысықтау сұрақтары

1. Мінез дегеніміз не?
2. Мінездің қалыптасуына ықпал етуші факторларды атаңыз?
3. Типтік мінез дегеніміз не?
4. Мінезді тәрбиелеудің жолдары қандай?

5. Жас сатыларына байланысты мінез өзгеруін қалай түсіндірер едіңіз

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аймауытов Ж. Психология. Алматы, «Рауан», 1995, - 303б.
2. Бодалев А.А. Психология личности. М.:, Изд-во МГУ, 1988г., -312с.
3. Еникеев М.И., Основы общей, юридический психологии, М.,1996г., - 630с.
4. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
5. Немов Р. С. Психология. М., «Просвещение», 1995, 1том -573с., 2том - 491с.
6. Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.
7. Психология Адамзат ақыл-ойының қазынасы, Алматы, «Таймас баспа үйі», 2005ж.,1-5т. 1 т. - 461б., 2т. -478б., 3т. 479б., 4т.-477б., 5т.-479б.,
8. Сәбет Бап-Баба Жантану негіздері Алматы, «Дәнекер», 2001ж., -293б.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб,: Питер 1999г., -345с.
- 10.Рувинский Л.И., Хохлов С.И., Ерік пен мінезді қалай тәрбиелеу керек Алматы, «Мектеп» 1989ж., -150б.

№ 19 дәріс. Қабілет.

Жоспар:

1. **Қабілет туралы жалпы ұғым.**
2. **Қабілеттер концепциясы**
3. **Қабілет және нышан**
4. **Педагогтық қабілет және оның құрылымы**
5. **Қабілеттің жеке адамның басқа қасиеттерімен өзара байланысы**

1. Қабілет туралы жалпы ұғым.

Қабілет - іс-әрекеттің белгілі бір түрін ойдағыдай, нәтижелі орындауда көрінетін адамның жеке қасиеті. Қабілеттілік күнбе-күнгі тәжірибеде жиі кездеседі. Мәселен, оқуға бар ықыласымен берілетін оқушыларды біз «мынау оқушы қабілетті оқушы екен» дейміз, не болмаса оның кейбір пәндерді жақсы үлгеруіне байланысты бір оқушының математикаға, екіншісінің әдебиетке, үшіншісінің географияға қабілеті бар екен дейміз.

Қабілеттердің дамып қалыптасуы әр түрлі деңгейде жүріп отырады. Мәселен, оның алғашқы деңгейі (жұрттың бәріне ортақ) репродуктивтік десе, екінші негізгі деңгейін шығармашылық қабілет дейді. Бірінші деңгейде адам білім игеруге, іс-әрекетті қажетті дәрежеде іске асыруда икемділік көрсетсе, екінші деңгейде жаңа, соны туынды жасай алу мүмкіндігін байқатады. Біркелкі тең жағдайда (дайындық деңгейі, білімі, дағды, білік, жұмсалған уақыт, ақыл-ой, дене күші) қабілетті кісі қабілеті төмендеу кісіге қарағанда істі орындауда жақсы нәтиже көрсетеді.

Қабілеттің дамуы мен көрінісінің ең жоғары деңгейі - *"талант"*, *"дана"* деген терминдермен аталады. Талантты және дана адамдар өнерде, ғылымда зор қоғамдық мәні бар нәтижеге жетеді. Дана адам әдебиет, өнер, өндіріс, ғылым саласында бұрын сонды болмаған, соңғы жаңалықтар ашады. Талантты

адам да жасампаз, бірақ өзіндік жаңалықты белгілі идеялар, бағыттар, зерттеу тәсілдері шеңберінде жасайды. Талантты және дана адамдар практикада және өнерде, ғылымда бұрын соңды болмаған жаңалықтар ашады. Таланттылық - даналықтың қалыптасуына аса қолайлы жағдайлар, жеке адамның жан-жақты дамыған кезінде туады. Мәселен, Леонардо да Винчи, Гете, Ломоносовтар шығармашылық қызметтегі даналықтың және адамның жан-жақты дамуының үлгісі болып табылады.

Қабілет *жалпы, арнаулы* болып бөлінеді. *Жалпы қабілет* бұл адамның ақыл-ой қабілеті.

Арнаулы қабілет - іс-әрекеттің, мәселен, әдебиет, сурет өнері, музыка, сахна өнері т.б. арнаулы салаларда, жоғары нәтижеге жетуге жәрдемдесетін жеке адам қасиеттерінің жүйесі.

Қабілеттің аталған осы екі түрінен басқа практикалық іс-әрекетке қабілеттілік дейтін үшінші түрін де атауға болады. Бұған *конструктивті-техникалық, ұйымдастырғыштық, педагогтық* қабілеттер кіреді.

2. Қабілеттер концепциясы.

Қабілеттердің тұқым қуалау теориясы. Психологияда қабілеттердің үш концепциясы бар. Олардың бірі – *қабілет тұқым қуалау арқылы дамып отырады деген концепция*. Бұл қисын бойынша, адамның жеке дара қасиеті, соның ішінде қабілеті де атадан балаға мұра ретінде беріліп отырады. Мұндай пікірді психологтар ғана емес, сондай-ақ ғылым мен өнердің (математиктер, жазушылар, суретшілер) кейбір өкілдері де қуаттайды. Мұның біріншілері өз көзқарастарын нақты зерттеулерден алған деректермен дәлелдегісі келеді. Мәселен XIX ғасырда өмір сүрген Гальтон таланттың тұқым қуалаушылық жолымен болатынын көрнекті қайраткерлердің өмірбаяндарын зерттеу арқылы дәлелдегісі келген. Гальтонның көзқарасын Л. Котс ілгері қарай дамытты. Ол қоғамның айрықша жағдайлы топтарының ішінде мұндай мұра мол деген тұжырымға келген.

Қабілеттілік туралы бірінші концепцияға қарама – қарсы *екінші концепция қабілетті түгелімен орта мен тәрбие анықтайды* дейді. Қабілеттілік тұқым қуалайды дейтін көзқарастың шындықпен сәйкес еместігін өмір шындығы көрсетіп отыр. Мұнымен бірге атақты адамдардың өмірбаяндарын объективті тұрғыдан талдау - көп жағдайда, көрнекті адамдардың ерекше дарыны жоқ отбасынан шыққандығын, сондай-ақ атақты адамдардың балалары мен немере-шөберелері дарындылық көрсетпегенін дәлелдейді. Бұған бірнеше музыкант пен ғалымдар отбасы ғана жатпайды.

Көрнекті америка ғалымы У.Эшби қабілеттіліктің, данышпандықтың өзі өмірде жүре пайда болған қасиеттен, балалық шақта, одан кейінгі кезеңде қалыптасады дейді. Мың рет сәтсіздікке ұшырап, мың бірінші рет жаңалық ашқан адам қабілетті, ал екінші реттен соң мәселені шешпей тастайтын адам қабілетсіз дейді ол.

Буржуазия идеологтары қабілет ортаға тәуелді болғандықтан жұмысшының балалары мәдениет және интеллектуалдық деңгейі төмен адамдар ортасында өсіп жетілгендіктен өздерінің қабілетін көрсете алмайды деген пікірді айтады. Сырт қарағанда екінші концепция да адамның дамуына

шек қоймайды, адамның мүмкіншілігіне күмән туғызбайды. Бірақ бұл теориямен қазір де, бұрын да ғылыми келіспеушіліктер бар.

Қабілеттегі табиғи және жүре пайда болатын қасиеттердің диалектикасы. Көптеген психологтар қолдайтын қабілет жөніндегі үшінші концепцияның өкілдері әлдеқайда дұрыс позицияда тұр. Ғалымдарының қабілет концепциясы табиғатынан барлық адамдарға адамдық даму мүмкіндіктері тән екендігін анықтайды. Осымен бірге кеңес психологтары белгілі бір қабілеттің қалыптасуына, дамуына дара табиғи нышандардың болуының да жақсы әсер ететіндігін мойындайды. Қабілеттер қолайлы әлеуметтік жағдайларда іс-әрекет үстінде қалыптасып отырады. Бұл концепция практика және арнаулы зерттеулермен дәлелденіп отыр.

3. Қабілет және нышан.

Адамның кейбір өзгешеліктері ана құрсағында жатқанда-ақ пайда болады. Мәселен, баланың ата-анасы мен туысқандарына ұқсап тууы. Мұны *анатомиялық нышан* дейді. Жүйке жүйесінің, кейбір анализаторлардың ерекшеліктері де туысынан пайда болады. Мұны *физиологиялық нышан* дейді. Нышанның соңғы түрі қабілеттің дамуында белгілі орын алады. Мәселен, баланың есту анализаторының жетіле дамуы музыкалық қабілет үшін, көру анализаторының өзгешелігі сурет қабілетінің көрінуіне себін тигізеді. Бірақ нышан қабілет дамуының бірден-бір шарты бола алмайды. Ол - адамның ішкі мүмкіндігінің көрсеткіші. Егер, адамның туысынан нышаны болса да, дұрыс тәрбие көрмесе, яғни белгілі әрекетпен айналыспаса, оның қабілеті айтарлықтай дамымайды. Әрбір қабілетке арнаулы нышан сәйкес келеді деп ойлау да қате. Нышан көп мәнді қасиет, яғни сол нышанға негізделіп, адам өмірінің жан-жақтылығына қарай түрлі қабілет қалыптасады. Нышанның ықпалымен қалыптасқан қабілеттің түрін дарындылық дейді. Адамның дарындылығы оның жоғары жүйке қызметінің тума типіне (мида уақытша байланыстардың тез жасалып, берік орнығуы, жүйке процестерінің қозғалғыштығы, динамикалық стереотиптердің шапшаң жасалып, оңай өзгеруі т. б.) байланысты болып келеді.

Дарынның дамуына қолайлы жағдай туса, ол ерте көзге түсетін болады. Тарихта болсын, күнбе-күнгі өмірімізде болсын мұндай мысалдар өте көп. Осыдан 200 жылдай бұрын Германияда "ұстазы Кристиан фон Шенах жазып алған любектік төрт жасар дарынды бала Кристиан Гейнрих Хейнекеннің өмірі, іс-әрекеті, саяхаты мен өлімі" деген кітап жарық көрді. Аса дарынды бала жөніндегі алғашқы кітап осы болатын.

Туғанына он ай толмай жатып кішкентай Гейнрих "суретке салынған заттардың көпшілігін айырып атайтын" болды. Ол үш жасқа келгенде ертегілерді өзі оқып, математиканың төрт амалымен есеп шығара алады, көп ұзамай сәби француз тілін үйреніп, "географиядан жақсы мағлұмат алады" және мыңнан астам латын мәтелін біледі. Гейнрихтың даңқы әлемге жайылып, оны Дания королі қонаққа шақырады. Сол дарынды сәби төрт жастан төрт ай асқанда қайтыс болған.

Психологтар Г.С.Костюк, А.Г.Ковалев, В.Н.Мясищев нышандарды тек анатомиялық-физиологиялық жағынан қарастырмай, мұны бәрінен бұрын жас

бала іс-әрекетті алғаш меңгере бастаған кезеңде немесе кей жағдайда, белгілі бір қызметпен жүйелі түрде айналыса қоймаған ересек адамдардан байқалатын психо-физиологиялық қасиеттер деп қарайды. Бұл, мәселен, заттардың түстерін жақсы ажырата алу, көру есі, музыкалық есту т.б. нышан әрекет үстінде байқалады. Мәселен, біреуге музыка, енді біреуге сурет өнері күшті әсер етеді. Бірақ бұл әлі де аздау. Жоғары сенсорлық-моторлық сапалар мен бейімділік сәйкес келетін салаларда болған күш сынаудың шешуші мәні бар.

Былайша айтқанда, нышанды әлі дами қоймаған, бірақ іс-әрекетте алғаш сынаудан-ақ көрініс беретін - қабілеттің бастапқы табиғи негізі деп білуіміз керек. Н.С.Преображенская мен С.А.Саркисовтың зерттеулері адамның ми қыртысының үлкен жарты шарындағы жасушалардың орналасуында айтарлықтай дара айырмашылықтар болатынын дәлелдеді. Сондай-ақ ми жасушалары қабаттарының құрылымында дара айырмашылықтар болатындығы бұлардың ми қызметіне, атап айтқанда, қабілеттердің көрініс беруіне қатысы болатындығы аталып өтілді.

Бейімділік. Бейімділік - туа бастаған қабілеттің ең алғашқы белгісі, симптомы. Бейімділік баланың (не ересек адамның) іс-әрекеттің белгілі түріне (сурет, музыка) ұмтылысынан көрінеді. Шынайы бейімділік болған жағдайда әрекетке деген зор ынталылық қана емес, шеберлікті шапшаң игеру, елеулі нәтижелерге жету байқалады. Жалған немесе алдамшы бейімділік бір нәрсеге үстірт жай таңдана қараудан немесе беріле әрекет еткенмен, орташа ғана нәтижеге қол жететіндіктен байқалады. Сөйтіп қабілет - адамның табиғи және жүре пайда болтын қасиеттерінің сомдалып құйылуы. Бірақ табиғи қасиеттер тума болғанымен еңбек үрдісінде, тәрбие жағдайында өңделіп, дамып жетіледі.

4. Педагогтық қабілет және оның құрылымы.

Педагогтық қызметте табысқа жету бірқатар себептермен: мұғалім білімінің тереңдігі және кеңдігімен, оның жалпы мәдениет деңгейімен, әдістемелік қарулануымен, ақырында оның жеке басының ерекшеліктерімен анықталады. Осы айтылғандармен қатар табысқа жетуде, ең бастысы, қызметтің шығармашылық сипатта болуында педагогтық қабілеттің елеулі мәні бар. Дегенмен педагогтық қабілеттің бар-жоғын топшылауға болады. Ол белгілер: *тұрақты педагогтық байқағыштыққа бейімділік, педагогтық қиялдау.* Егер адамда мұғалімдік жұмысқа деген бейімділік болса, онда ол педагогтық қызметтен ләззат алады да бар күш-жігерін өзі сүйген іске жұмсауға талпынады. Осындай бейімділіктің, ал кейінен істі жан-тәнімен сүюдің негізінде бастапқы кезде саналы түрде болмаса да балаға деген үйір сезімі, ал содан соң оларға деген айқындалған саналы сүйіспеншіліктің жатуы мүмкін. Педагогтық жұмысқа бейімділік мектепте оқып жүрген жылдардың өзінде көрініс беруі мүмкін. Ол тек мұғалім боламын деген талаптан ғана емес, сондай-ақ жас шәкіртермен жүргізілетін қоғамдық жұмысқа ынтадан да білінеді.

Байқағыштық. Мұғалімге тән жіті байқағыштық - педагогтық қабілеттің өзекті қасиеті. Бұл оқушыны ұғынуға, оның әр түрлі эмоциялық жағдайының, ұшыраған қиындықтарының басты себептерін байқауға жәрдемдеседі. Байқағыштық қасиет арқасында мұғалім шәкірт мінез-құлқындағы көзге түсе

бермейтін өзгерістерді қалт жібермейді және оның болашағын болжай алады. Осындай педагогикалық байқағыштық оқушыларға білім беру және тәрбиелеуді білгірлікпен жүзеге асыру жолында мұғалімнің сүйеніші болатын жеткілікті материал береді.

Педагогикалық қиялдау. Ұстаздық қабілеттің жетекші қасиеті - педагогикалық қиялдау. Бұл мұғалімге шәкірттің дамуын жобалауға қажетті. Баланың өткен және қазіргі өмірін терең білуге сүйеніп, мұғалім оқушының келешекте қандай жағдайда, қандай болатынын топшылай алады. Логикалық оймен біте қайнасқан шығармашылық қиял педагогтық талантқа тән педагогтық тапқыштықты қамтамасыз етеді. Талантты мұғалім - жаңашыл.

Ұстазда болатын тағы басқа қабілеттер. Балалар ұжымымен байланысты болатын мұғалімдерге *ұйымдастырғыштық* қабілет қажет. Мұғалімнің мамандығына орай (тарихшы, математик, физик т.б.) басқа да арнаулы қабілеттер қажет болады. Мәселен, әдебиет пәнінің мұғалімі көркемдік талғаммен қоса әдеби шығармашылық қабілетке ие болса, нұр үстіне нұр. Арнаулы қабілеттерінің өрісі кең ұстаздар оқушылардың пәнге деген ынтасын арттырып қана қоймай, шығармашылықпен ойлауға машықтандырады.

5. Қабілеттің жеке адамның басқа қасиеттерімен өзара байланысы.

Қабілет - жеке адамның оқшауланып тұратын құрылымы емес. Ол адамның тұтас психикалық қалпындағы басқа қасиеттерімен табиғи бірлікте болады.

Қабілет және наным. Көптеген ғалымдар мен жазушылардың айтуынша, адамның іс-әрекетіне, әсіресе шығармасына оның нанымы із қалдырады. Маңызды әлеуметтік талпыныстар - адамның белсенділігін арттырады. Егер адам халқына қызмет етуді, адамзатты, тым болмаса ұжымын материалдық немесе рухани жағынан байыта түсуді мақсат тұтса - онда осы мақсат алдағы міндетті орындауға қажетті қуат береді. Керісінше, идеялық талпынысы жоқ, күнделікті күйкі тіршілікпен немесе той-даңғазалықпен өмір сүретін адам қоғамдық іске күш жұмсағысы келмейді, қабілетті дамытуға қажетті қуат пен белсенділік көрсете алмайды.

Сезім және қабілет. Іске деген сүйіспеншілік, оған шын берілгендік - талант пен қабілеттің дамуы мен көрініс беруінің басты шарты. Іске беріле, құмарта қарау, әрекеттің әлеуметтік маңыздылығын, оның нәтижелерін, табиғат пен қоғамдық өмір құбылыстарының (адамның шығармашылық ісінің объектісі ретінде) жеке адамға қалайша әсер етуінің күш-қуатын түсіне білумен тығыз байланысып жатады. Эмоциялық әсерлену күші бір жағынан объектінің сипатымен, екінші жағынан адамның сезімталдығымен анықталады.

Ерік сапалары және қабілет. Шығармашылық істің қандайы болмасын адамның барлық күш-қуатын жұмсауды қажет етеді. Шабыттану мен көңіл тасудың уақытша жылт етуі үздіксіз қажырлы еңбек етуді қамтамасыз ете алмайды: бұл үшін жүйелі және белгілі тәсілмен еңбек етуге қол жеткізетін, кедергілерді жеңуге мүмкіндік беретін жігер қажет. Мақсаттан қайтпау, батылдық, ерлік және өзін-өзі ұстай білу, табандылық және дербестілік - бұлар аса дарынды, көрнекті қайраткерлер де бөлек емес болатын ерік сапалары.

Еңбек сүйгіштік және қабілет. Жеке адамның еңбек сүйгіштігі мен жұмысқа аса қабілетті болуы оның іске берілгендігі мен жігеріне байланысты. Іске берілген адамның барлық уақыты мен күш-жігерін өзінің сүйікті ісіне арнайтыны - табиғи нәрсе. Сондықтан көптеген дарынды адамдардың өз жетістіктеріне баға бергенде еңбекқорлық пен жұмысқа қабілеттілікті бірінші орынға қоятыны тегін емес. Эдисон өз жетістігіндегі еңбек пен дарын ролін бағалай келіп, мұнда тек бір пайыз қана даналық, ал оның есесіне 99 пайыз маңдай тері бар деген.

Жұмысқа деген зор қабілеттілік еңбек үрдісінің және мұрат тұтқан нәтижесінің салдары ретінде туады, сондай-ақ ол тұрақты еңбек әдетінің нәтижесі. Жұмысқа қабілеттілікте, әрине, табиғи ерекшеліктің де, мәселен, типологиялық қасиеттердің де (төзімділік) үлесі бар. Өнімділік - жұмысты тиімді ұйымдастыруға, демек, жеке адамның жинақылығына тәуелді. Еңбек сүйгіштік - қабілеттің дамуына, тәжірибенің молаюына, білімнің, іскерлік пен дағдының қалыптасуына тәуелді.

Оқушыларды бақылай отырып, мұғалім біреулерін - қабілеті жақсы, екінші біреулерін - қабілеті шамалы деп негізсіз айта салмайды. Былай да болып шығады: оқушы математикаға қабілетті, бірақ өз ойын ауызша не жазбаша білдіруге нашар немесе тіл, әдебиет, жалпы гуманитарлық ғылымдарға деген қабілетін көрсете алады, бірақ оған математика, физика, техниканы үйрену қиынға түседі.

Қабілеттілік деп - адамның білімді, ептілікті, дағдыны біршама жеңіл меңгеруіне және қандай да бір іс-әрекетпен ойдағыдай айналысуына көмектесетін психикалық қасиеттерді айтамыз. Қабілеттілік тек іс-әрекетте ғана көрінеді. Қабылдауда, мысалы, бояу түстерінің болмашы айырмашылығын байқау, заттарды бірден "көре білу", пропорционалды қатынастарды түсіну (суретші жұмысында), абсолюттік есіту (музыкамен айналысқанда), байқағыштық (іс-әрекеттің өте көптеген түрлерінде) т. б. көрінеді. Кейбір қабілеттіліктер жадында жақсы қалдырумен байланысты (мысалы, оқу материалын тез де берік игеруге қабілеттілік, оны жеңіл және дәл қайта айтып беру). Адамның ойлау қызметінде (материалды түсінуі, қиын есептерді шығару, ойының тереңдігі, сыншылдығы, тапқырлығы) қабілеттілік айқын көрінеді. Қабілеттілік үшін, әсіресе жазушы, өнер тапқыш еңбегінде қажетті, шығармашылық қиялдың үлкен маңызы бар.

Қабілеттілік білім, ептілік, дағды негізінде көрініп, дамығанмен олармен ғана шектеліп қоймайды. Сондықтан баланың білімінің шамалылығын, оның қабілетінің жоқтығынан деп қалмас үшін оқушылардың қабілеттілігін анықтауда өте сақ және ұқыпты болу керек. Қандай да бір себептерден мектепте нашар оқыған, болашақта ірі ғалым болып шыққандар жөнінде кейде осындай қателіктер жіберілген. Осы себептен де қабілеттілік туралы қабілетінің нашарлығы емес, білімінің аздығын көрсететін кейбір қасиеттері негізінде ғана қорытынды шығару дұрыс болмас еді.

Тақырып бойынша бақылау сұрақтары

1. Қабілет дегеніміз не?

2. Қабілеттің түрлерін атаңыз?
3. Қабілеттің қандай концепциялары бар?
4. Нышан дегеніміз не? Оның қабілетке қандай қатысы бар?
5. Педагогтық қабілетке нелер жатады?
6. «Дарындылық», «талант», «данышпандық» ұғымдарының бір-бірінен айырмашылықтары неде?

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Т.1: Вопросы теории и истории психологии/ Гл.ред. А.В.Запорожец, М.; Педагогика, 1982г., - 425с.
2. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
3. Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.
4. Столяренко Л.Д. Основы психологии Ростов на-Дону, «Феникс» 1997, - 732с 23.
5. Тәжібаев Т. Жалпы психология – А. «Қазақ университеті», 1993 -240 б.
6. Темірбеков А.А., С. Балаубаев Психология. А. «Мектеп», 1966ж., -275б.
7. Рогов Е.И. Общая психология, М., «Владос» , 1995г., -445с.,
8. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию: Курс лекции: Учебник пособие для вузов.-М: ЧеРо, 1997г., -345с.
9. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. – СПб Свет. 1997г., -178с.
10. Смирнов А.А. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т.1-М. Педагогика, 1987г., -346с.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алдамұратов Ә.М.Мұқанов Психология пәнінен лабораториялық практикалық сабақтар. 2-ші бөлім, А.1979ж., -78б.
2. Артемьева Т.И. Методологический аспект проблемы способностей. М – Наука, 1977г., -112с.
3. Алдамұратов Ә., Рақымбеков Қ, Іргенбаева Н., Бапаева М, Нығметова, Г.Түрікпенов, Жалпы психология. -А.Білім, 1996 -224 б.
4. Аймауытов Ж. Психология. Алматы, «Рауан», 1995, - 303б.
5. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения/ Пер.с англ. Под общ.ред. Ю.М.Зобродина, Б.Ф.Ломова-М: Прогресс, 1980г., -320с.
6. Богословский В.В. Психология. Алматы, «Мектеп», 1980, -350б.
7. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения: в 2-х т. Т.1/Под ред. А.В.Петровского – М., Педагогика, 1979г.,-222с.
8. Бодалев А.А. Психология личности. М.:, Изд-во МГУ, 1988г., -312с.
9. Вейн А.М.,Каменцкая Б.И. Память человека. – М. Наука. 1973г.,- 234с.
- 10.Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Т.1: Вопросы теории и истории психологии/ Гл.ред. А.В.Запорожец, М.; Педагогика, 1982г., - 425с.
- 11.Годфруа Ж. Что такое психология М., «Мир», 1996ж., 1том -370с., -2том, -490с.
- 12.Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию: Курс лекции: Учебник пособие для вузов.-М: ЧеРо, 1997г., -345с.
- 13.Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. А: Изд. КазГУ, 1992г., -195 б.
- 14.Еникеев М.И., Основы общей, юридической психологии, М.,1996г., - 630с.
- 15.Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005ж., -415б.
- 16.Жұмасова К.С. Психология Астана -2006, -289б.
- 17.Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание. – М. Изд-во АИН РСФСР, 1961г.,-173с.
- 18.Крылова А.А. Психология, М., «Проспект», 1998г., -583с.
- 19.Лурия А.Р. Язык и мышления. М., 1979г., -356с.
- 20.Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т./под ред.В.В.Давыдова и др. – М.: Педагогика, 1983г., -390с.
- 21.Лурия А.Р. Внимание и память. – М. Изд-во МГУ, 1975г., -265с.
- 22.Маклаков А.Г. Общая психология М., 2006, -581с.
- 23.Немов Р. С. Психология. М., «Просвещение», 1995, 1том -573с., 2том - 491с.
- 24.Намазбаева Ж.И. Психология Алматы: 2005, -293б.
- 25.Психология Адамзат ақыл-ойының қазынасы, Алматы, «Таймас баспа үйі», 2005ж.,1-5т. 1 т. - 461б., 2т. -478б., 3т. 479б., 4т.-477б., 5т.-479б.,
- 26.Павлов И.П. Полное сочинений. Т.3 Кн.2-М: Изд. АН СССР, 1952г.,- 415с.
- 27.Рогов Е.И.Общая психология, М., «Владос» , 1995г.,-445с.,

28. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб,: Питер 1999г., -345с.
29. Рувинский Л.И., Хохлов С.И., Ерік пен мінезді қалай тәрбиелеу керек Алматы, «Мектеп» 1989ж., -150б.
30. Русалов В.Н. Биологические основы индивидуально психологических различий. – М. Наука. 1979г.,-244с.
31. Сәбет Бап-Баба Жантану негіздері Алматы, «Дәнекер», 2001ж., -293б.
32. Столяренко Л.Д. Основы психологии Ростов на-Дону, «Феникс» 1997, - 732с 23.
33. Страхов И.В. Психология творчества: Лекция для студентов пед. Институтов. – Саратов, 1968г., - 235с.
34. Смирнов А.А. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т.1-М. Педагогика, 1987г., -346с.
35. Сеченов И.М. Физиология нервных центров: из лекций, чит. В собрании врачей в Москве в 1889-1890 гг. – М Изд. АМН СССР, 1952г., -430с.
36. Симонов П.В. Мотивированный мозг: Высшая нервная деятельность и естественно – научные основы общей психологии / Отв.Ред. В.С.Русинов – М Наука, 1987., -197с.
37. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти– М.Прсвещение, 1966г., - 340с.
38. Тәжібаев Т. Жалпы психология – А. «Қазақ университеті», 1993 -240 б.
39. Темірбеков А.А., С. Балаубаев Психология. А. «Мектеп», 1966ж., -275б.
40. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. Т.1-М.Педагогика, 1985., - 446с.
41. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология./СБ.статей Пер. Сфр. Вып.6-М: Прогресс 1978г., -262с.
42. Хрестоматия по общей психологии: Психология памяти/Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова, М., Изд-во МПИ 1979г., - 295с.
43. Хрестоматия по общей психологии: Психология мышления. М. Изд-во МГУ, 1981г., - 380с.
44. Чуприкова А. Психика, сознания как функция мозга. М. 1994г., - 165с.
45. Якобсон П.М. Психология художественного творчества. М: Знание, 1971г.,-286с.

МАЗМҰНЫ

Психология пәні, салалары және даму тарихы.....	4
Психология ғылымының зерттеу әдістері.....	16
Ми және психика, сана. Жануарлар психикасының даму сатысы.....	27
Психологиядағы қалыптасқан ғылыми бағыт-бағдарлар.....	37
Тұлға психологиясы.....	45
Тұлға және топ, ұжым. Қарым-қатынас психологиясы.....	51
Іс-әрекет психологиясы.....	58
Зейін.....	72
Түйсік.....	81
Қабылдау.....	95
Ес және елестер.....	100
Ойлау.....	113
Сөйлеу.....	122
Қиял.....	128
Эмоция және сезімдер.....	134
Ерік.....	139
Темперамент.....	147
Мінез.....	153
Қабілет.....	161
Пайдаланылған әдебиеттер.....	163